

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 8 (425)

Vakstu

Sabīne Košeleva 1347
Tõlkinud Ilze Tälberga

“Hääbuv kuningas” — Eduard von Keyserling: Hilinenud
intervjuu Klaus Modickiga

Eve Pormeister 1353
Tõlkinud Anne Arold

1939: Enne pimeduse saabumist

Ian Thomson 1367
Tõlkinud Stiina Einasto

Turkide põhjapoolsete rännete maastikud, rahvad ja riigid

Ott Kurs 1395

Luulet

Ingvar Luhaäär 1426

Raudsed käed: 3. peatükk

Eduard Vilde 1434

Eduard Vilde hea nime uuesti jalule seadmisest üldiselt ja
eriti Narvas

Szilárd Tibor Tóth 1448

Episteemiline territoorium

Jennifer Nagel 1458
Tõlkinud Taavi Laanpere

<i>Arvustus: Filosoofia ajaloo kasust ja kahjust Eesti vaimuelule. Elmar Salumaa. Filosoofia ajalugu. I ja II kd. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023. 607 + 784 lk.</i>	
<i>Leo Luks</i>	1483
Kas maailm käib alla ja me oleme tõelise vaimupimeduse teel? Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. <i>Varjatud märgid ja salaihingud: Vandenõuteooriate tähendusmaailm.</i> (Vaba Akadeemia raamatukogu 5.) Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023. 656 lk.	
<i>Andres Herkel</i>	1495
Triloogia Eesti maast ja rahvast tagurpidi lipuvärvides. Aavo Kokk, Andres Eilart. <i>Pintsliga tõmmatud Eesti.</i> Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011. 305, [8] lk. Aavo Kokk, Andres Eilart. <i>Pintsliga tõmmatud linnad.</i> Tallinn: Hea Lugu, 2012. 305, [10] lk. Aavo Kokk, Andres Eilart. <i>Pintsliga tõmmatud rahvas.</i> Tallinn: Aavo Kokk ja Andres Eilart, 2023. 309, [5] lk.	
<i>Krista Piirimäe</i>	1499
Lugu Eestist ja eestlaste loendamisest. Ene-Margit Tiit. <i>Eesti rahvastik: Loendamata loendatud.</i> Tallinn: Statistikaamet, 2024. 251 lk.	
<i>Mare Ainsaar</i>	1511
Abstracts	1515
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXX	
<i>Herbert Normann</i>	1525

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Fotod lk 1352, 1425, 1433, 1457, 1536:

PEETER PAASMÄE (1963) on vabakutseline graafiline disainer ja fotograaf.

VAKSTU

Sabīne Košeleva

Tõlkinud Ilze Tālberga

“Mis sa arvad, kas me jääme alati sellisteks?” küsis Margus ja rüüpas lurinal peaaegu keevat kohvi. Ta pole kunagi rituaalidest kinni pidanud ja võib elada igat moodi, kuid vähemalt paar lonksu mõru jooki on vajalik, et ta suudaks päriselt üles ärgata ja lülituda ellu, mida tahes või tahtmata, kuidas aga kunagi, ikkagi elama peab.

“Muidugi mitte, ohmu. Mis sulle pähe löi? Varsti ei kannata me teineteist silmaotsaski. Algul süüdistame õige pisut halba ilma. Hiljem kogub meie vaen jõudu nagu mahajäetud tüdruk, kes on tervenend ja valmis uuesti armastama. Ja siis palume jumalat, et me poleks teineteist kunagi kohanud. Kõik on nii lihtne ja etteaimatav, et ma isegi ei karda. Sinagi ei tohiks karta. Ma luban, et kui hakkad sind kas või raasukene põlgama, kaon ma ära ja sa ei näe mind enam kunagi,” vastas Laini talle rahulikult häälel, vahustades samal ajal energiliselt kahvliga munakollaseid.

“Ja mis siis, kui ma ei taha, et sa kaoksid? Kui ma tahan, et sa jääksid?” ei jäänud Margus rahule.

“Seda ei juhtu, see ei ole normaalne, kallid. Siis oled sa väga haige ja vajad kiirelt ravi. Varem või hiljem hakkavad inimesed teineteist vihkama. Armastus, kui see üldse kunagi on olnud, kustub, ka kirk tuhmub ja alles jäävad kaks narri, kes tahaksid maailmas taas kohta leida, ent ei suuda, sest on liiga väsinud või

Vaskadrāna. — Sabīne Košeleva. *Vientulības ministrija*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2019, l. 89–93. Avaldame kirjastuse ja autori loal.

hirmul. Ma ei taha sind vihata, ma tahan sind armastada. Sa oled väga armastusväärne, tead seda?”

Vastust ei tulnud. Margus jõi kohvi ja vahtis vakstuga kaetud lauda, noppides parema käe nimetissõrmega kuivanud leivapuru, mis seal eelmisest õhtusöögist või veelgi kauem oli lebanud.

“Niipea, kui midagi on sinu oma, hakkad seda iseenesest-mõistetavaks pidama, hakkad käituma nii, nagu oleks see sedasi alati olnud ja jääbki selliseks. Ja see ei kujune alati nauditavaks ettevõtmiseks. Keegi pole valmis kulutama oma aega ja energiat kahtluste toitmiseks. Kõik tahavad rahu ja turvatunnet, mis *a priori* tähendab kõige lõppu. Tegelikult on kaos ainus, mis võib kesta igavesti, sest selle eest ei pea hoolitsema, see lihtsalt on,” deklameeris Laini, valades pannile vahtu löödud muna, selg Marguse poole. “Mulle tundub, et füüsikas nimetatakse seda entroopiaks — et kõigi asjade korrapärasus ja süsteemid kipuvad kokku varisema, kui nende eest ei hoolitseta ja neid ei arendata.”

Laini ei olnud julm ega kalk, otse vastupidi. Ta oli leppinud iseenda ja teiste saatusega ning sellega rahuldunud, sest oli väsinud sellega võitlemast. Laini tahab nüüd lasta asjadel minna, ei süti üleliia, et mitte ära põleda. Laseb minna just nii palju, et võiks midagi ka tunda ja rõõmustada, kuid mitte grammigi rohkem. Tal ei olnud enam jaksu ega tahtmist oma elu õhinal maha juua, sest nii lühike see nüüd ka pole. Ja rumal on perioodiliselt selili kukkuda, kui pole jõudu ega arusaamist, mida edasi teha.

Margus ärkas: “Sa räägid nagu mingi mees. Kas sulle endale ei tundu see isekas? Miks sa arvad, et saad meie mõlema eest otuse teha?” Kofeiin oli ajju jõudnud, Margus ei kavatsenud enam Laini eksistentsiaalset pläkutamist taluda, ta oli seda lollust omal ajal juba iiveldamiseni kuulanud. Kurat pole kunagi nii hirmus, kui teda maalitakse, inimeste mõtted elust on alati tumedamad kui tegelikkus, tal läheb see üle. Oluline on mitte lasta Lainil arvata, et maailm hakkab lõppema. Siis oleks see juba ammu lõppenud. Mida kuradit on need inimesed temaga teinud?

“See ei ole isekus, kui ma otsustan ära minna hetkel, kui ma sind veel armastan. Haiget teeb see minulegi! Selle peale pole sa üldse mõelnud?”

Ta pani Marguse ette taldriku aurava munapudruga, puistas peale riivitud juustu, peeneks hakitud rohelist sibulat ja võttis tema vastas istet: “Leiba tahad?” Laini ise ei söö kunagi hommiku-sööki. Hommikud on tema elus ainsad hetked, mil ta tunneb end kirka ja energilisena. Pole vähimatki soovi suruda endale sisse asju, mis tarbetult keha töös hoiaksid ja selge pilgu ära võtaksid. Päev ja inimesed muudavad selle nagoonii häguseks.

Margus teab, et Lainil on pea linnukesi täis, kuid tema linnud on kõige viisakamad olevused, keda Margus eales on kohanud, sestap jätaks ta need hea meelega alles. Mitte selleks, et panna nad peegleid tulvil puuri, kus on täis toidukauss ja alati värske vesi, niimoodi mitte. Laini linnud väärivad aeda, kus nad saaksid vabalt ringi lennata, kuid see oleks Marguse aed, millel ilma Laini lindudeta poleks mingitki mõtet. Kõlab juba üpris imalalt, Margus teab, aga kaua sa teeskled, et kõik on niisamagi hästi ja sa ei igatse midagi? Varem või hiljem saab või vähemalt tahab iga inimene saada inimeseks.

“Lepime kokku, preili Dekadents,” alustas Margus, püüdes toime tulla sulanud juustu niitidega, mis kleepusid lõua külge ja takerdusid habemesse. “Kas sa näed seda vakstut? Ostsime selle üleile. Sa ei tohi minna kuhugi enne, kui see on täiesti ära kulunud. Me hoolitseme selle eest. Pühime pärast iga söögikorda puhtaks, ei aseta sellele midagi kuuma peale, ilma lõikelauata leiba ei lõika. Aga see on ka kõik. Me ei hoolitse enda, vaid vakstu eest. Meie ise oleme lihtsalt meie. Kokku lepitud?”

Laini turtsatas. Täiskasvanud mees, aga ajab nii lolli juttu! “Kas sa räägid tõsiselt?” küsis ta imestunult ja uskmatuses kipras kulmul.

“Täiesti tõsiselt. Sa tohid lahkuda alles siis, kui on aeg uus vakstu osta. Kui sa lahkud varem, siis ma järgnen sulle, ja seda sa ju ei taha,” teatas Margus karmilt ja lükkas kõrvale taldriku, millelt munapuder nahka pistetud.

Laini mõtles hetke. Sellise ettepaneku sai ta esimest korda elus. Ebatavaline lähenemine meeldib ju kõigile, isegi neile, kellele miski ei meeldi. See on ainus asi, mis suudab hetkega

tähelepanu kõita ja seda mõnda aega ka hoida, kõik muu on selline paras jama.

“Hästi. Olen nõus. Ma ei lähe kuhugi enne, kui vakstu on räbalaks kulunud. Mina jään Lainiks ja sina Marguseks, vaatame, kui kaugele see meid viib. Ise siis raputad endale pärast tuhka pähe.”

“Seda me veel vaatame, kes kellele kuhu midagi raputab. Lööme käed?” Margus sirutas käe üle laua, pooleldi naeratades, pooleldi muiates.

“Lööme käed!” Laini asetas peaaegu enesekindlalt käe Marguse pihku.

Soe.

Kumbki neist ei teadnud, kui pikk on ühe vakstu eluiga, kuid vakstu eest hoolitsemine tundus igal juhul võimalikum kui kahe inimese vahelise suhte hoidmine, sest kellelgi pole ju õigupoolest aimugi, kuidas seda teha. Vakstuga on kõik võrdlemisi lihtne: pärast söömist tuleb see puhtaks pühkida, ei tohi midagi kuuma peale asetada ega ilma lõikelauata leiba lõigata. Mida kuradit aga inimestega peale hakata?

SABĪNE KOŠĒLEVA (1989) õppis Läti Ülikoolis ajakirjandust, omandas Liibavi (Liepāja) Ülikoolis magistrikraadi kirjutamisõppes, kaitses magistritöö Vilniuse Ülikooli inglise kirjanduse ja kultuuriteaduse teaduskonnas.

Ta on avaldanud kolm raamatut. Esimesena ilmus lühiromaan *Riia–Moskva: 21. sajandi armastuslugu* (Rīga–Maskava: 21. gadsimta mīlasstāsts, 2015), mis nomineeriti Läti kirjanduse aastapreemiale (LALIGABA) kategoorias “Säravaim debüüt” ja pälvis Läti kirjandusklassiku Egons Līvi mälestusauhinna “Kaldarahvas” (Krasta laudis) tunnustuse. Järgmisena ilmus lasteraamat *Kurk Elmar, kes kangesti muretses* (Gurķis Elmārs, kas dikti krenķējās, 2019), mis võitis Suurel LUGemisfestivalil teise koha kategoorias “5+” ja see on tõlgitud ka soome keelde (*Käyrä kurkku Elmeri*, 2022). Kolmandana ilmus jutukogu *Ūksinduse ministereium* (Vientulības ministrija, 2019), mis kandideeris Läti kirjanduse aastapreemiale kategoorias “Parim proosateos”.

Sabīne Košeļeva avaldab korrapäraselt oma loomingut kultuuriaja-kirjades ning osaleb proosalugemistel, käsitledes selliseid teemasid nagu täiskasvanuks saamine, individuaalne ja kollektiivne traumade ravi-mine, füüsiline ja vaimne vägivald, seksuaalsus ja identiteet.

2024. aasta algul ilmus Prantsusmaa kirjastuselt Éditions Magel-lan & Cie läti proosakogumik *Nouvelles de Lettonie*, mis sisaldab ka Sabīne Košeļeva lugu “Piirimaa hing” (Pierobežas dvēsele).

I. T.

PEETER PAASMÄE. Piret

“HÄÄBUV KUNINGAS” — EDUARD VON KEYSERLING

Hilinenud intervjuu
Klaus Modickiga

Eve Pormeister

Tõlkinud Anne Arold

*Tõelistel meistritel
pole vaja meistrit mängida.
Nad lihtsalt on seda — ja basta!*

Robert Walser
Eduard von Keyserlingist

Klaus Modicki kunstnikuromaan *Keyserlingi saladus* (Keyserlings Geheimnis, 2018; eesti k 2020, tlk Anne Arold) eestikeelse tõlke oodatud esitlusele kirjandusfestivalil Prima Vista 2020. aasta mais Tartus tõmbas koroonapandeemia kahjuks kriipsu peale. Autoril tuli loobuda ka osalemisest sügisele nihutatud üritusel. 2024. aasta juunis aga selgus, et meie sama aasta alul toimunud vestlust, mis oli esialgu mõeldud hilinenud hüvitiseks kasutamata jäänud võimaluste eest, on 2025. aasta festivalil nõus ilmastama ka kirjanik ise. Olgu järgnev vestlus kirjanikuga siiski hilinenud hüvitiseks.

Klaus Modicki (sündinud 3. mail 1951 Oldenburgis) loomingu on jagatud ikka ja jälle rohkelt tunnustussõnu: “suurepärase ja intelligentne meelelahutus kõrgel tasemel” (Helmut Mör-

chen), hästi komponeeritud, irooniline ja humoorikas, “sugestiivselt jutustatud” (Jochen Hörisch), “arusaadav, nauditav ja kergejalgne — säilitades ühtaegu kooskõla ülima täpsusega uuritud detailides” (Frank Dietschreit).¹ Ajaloolise ainese käsitlemise viisi poolest on teda võrreldud Daniel Kehlmanniga.

Peale juba mainitud minuteose *Keyserlingi saladus*, mis räägib Balti juurtega literaadist krahv Eduard von Keyserlingist (1855–1918) ja tema kurikuulsast Lovis Corinthi maalitud portreest (1901), torkavad Modicki arvukate teoste hulgas silma teisedki kunstnikuromaanid, nagu Saksa Raamatuauhinnale ja Wilhelm Raabe kirjandusauhinnale nomineeritud *Päikeseloojang* (Sunset, 2011), Worpswede kunstnike kolooniast ja selle asukate kuulsatest maalidest jutustav ning kirjanduskriitikute vaimustatud heakskiidu pälvinud *Kontsert ilma poeedita* (Konzert ohne Dichter, 2015), samuti ilmselt autobiograafiliste sugemetega lühiromaan *Leonard Cohen* (2020) Kanada laulja ja luuletaja kujundavast mõjust ühele noorele mehele 1970. aastatel.²

*

EVE PORMEISTER: “Oli valguse ja varju tulek ja minek üle maa,”³ kirjutab oma novellis “*Helged päevad*” (Schwüle Tage) teie romaani Keyserlingi saladus protagonist, baltisaksa kirjanik krahv Eduard von Keyserling, keda on austusega nimetatud ka “*balti Fontaneks*” või “*paremaks Fontaneks*”.⁴ Tulek ja minek, valgus ja vari üle maa, inimese kohal ja tema sees — kõige selle

¹Kõik kolm tsiteeringut võrguaadressilt defzone.net/wiki/de/Klaus_Modick. Siin ja edaspidi intervjuueerija märkused.

²Vt ka Klaus Modick, “Tühik: Teel Eduard von Keyserlingi juurde”. — *Akadeemia* 2020, nr 4, lk 657–665, tlk Anne Arold.

³Eduard von Keyserling. *Helged päevad*. Tlk Emilla Linde. Tartu: “Noor-Eesti” väljaanne, 1912, lk 113, www.digar.ee/id/nlib-digar:427494.

⁴Er war der bessere Fontane: Klaus Modick über “Keyserlings Geheimnis”. — *Domradio.de*, 27.04.2018, www.domradio.de/artikel/klaus-modick-ueber-keyserlings-geheimnis.

ümber keerles ka kirjandusfestival Prima Vista (2020) üldpealkirjaga “Inimese varjud”, millest teil paraku koroonapandeemia ja vahest ka mõne muu takistuse tõttu eemale tuli jääda.

Festivali patroon, eesti kirjanik Viivi Luik, romaani Varjuteater autor, kinnitas oma sõnavõttus muu hulgas, et “kunsti, kaasa arvatud kirjanduse ainuke vundament ja kasvulava on olnud kõigil aegadel ja on ka praegu see pinge, mis valitseb inimese hinges valguse ja pimeduse vahel”.⁵ Kas see kehtib ka teie loomingu kohta?

KLAUS MODICK: Inimhing, valgus ja pimedus on üsna üldised määratlused ja tänapäeval kõlavad nad kummati ka pisut pateetiliselt. Mina räägiksin pigem vastuoludest, mis peituvad igas inimeses ja millega igaüks peab elama. Kuidas keegi nende vastuoludega ümber käib, kas ta suudab neid taluda ja tasakaalustada või mureb nende all — need olid eile ja on täna kirjanduse teemad, mis mõjustavad loomulikult osaliselt minugi töid.

Pärast Gerhard Köpfi jutustuse Kui jumalal jaks otsa sai (Als Gottes Atem leiser ging, 2010) ja teie romaani Keyserlingi saladus ilmutumist võib õigusega rääkida teatavast kirjanduslikust traditsioonist. Kas see jutustus avaldas teie Keyserlingi-loole ka mingit segavat või häirivat mõju?

Köpfi jutustus ei eksitanud mind, kohe kindlasti ei avaldanud see mulle muljet ega mõjutanud mind. Ma ei anna eriti meelsasti hinnanguid kolleegide töödele, leian aga, et Köpf ei suutnud päriselt mõista ei Keyserlingi loomingut ega tema isikut. Lugu jutustatakse ju tema teenri vaatepunktist ning see jääb üpris pealiskaudseks ja skemaatiliseks. Otseselt häiris mind raamatu pealkiri, mis on pärit laialt tuntud vemmalvärsist “Als Gottes Atem leiser ging / schuf er den Grafen Keyserling”,⁶ sest need värsiread ei käi sugugi mitte Eduard von Keyserlingi, vaid tema vennapoja Hermann

⁵Viivi Luik. *Inimese varjud* ehk Prima Vista 2020 patroonitekst. (Käsikiri.)

⁶Ligikaudne tõlge: “Kui jumalal jaks otsa sai, / ta Keyserlingi-krahvi lõi.” Tõlkes läheb kaduma vemmalvärsile populaarsuse taganud stiilivõtte kõlaline efekt *leiser ging* — *Keyserling*.

omal ajal tuntud reisikirjaniku kohta. See värss pannuks arvata-vasti muigama Eduardigi, tema kohta ei saa see aga kuidagi käia, kuivõrd ta oli ise läbi ja lõhki irooniline. See jäi Köpfil ilmselgelt märkamata.

Kunstnikuromaan Keyserlingi saladus viib lugeja 19. sajandi Tartusse — “külasse”,⁷ nagu ütleb romaanis selle kohta Ada von Cray. Kust ammutasite ajaloolist materjali, tollase ümbruskonna ja tudengielu õhustikku?

Ega ma oskagi enam päris täpselt öelda, milliseid konkreetseid allikaid või materjale ma kasutasin. Endise Kuramaa ja Tartu kohta töötasin läbi ajaloolaste käsitlusi ning Keyserlingi kohta on olemas mitmesuguseid germanistika-alaseid uurimusi, mis aga vaevalt hõlmavad tema biograafiat. Abiks oli siiski Thomas Homscheidi mahukas uurimus Keyserlingi elust ja loomingust.⁸ Muu hulgas kasutasin vahetute allikatena Keyserlingi enda tekste: parafraaseerin ja tsiteerin neid ning lõin nendega siin-seal seoseid, mis tundusid mulle mõttekana minu versiooni jaoks tema elust.

*Oma essees “Tühik” (Die Leerstelle)*⁹ mainite Keyserlingi saladuse jutustamiseks kahte võimalikku vaatenurka — kas läbi Hermannii silmade või Corinthi maali kaudu. Teie otsus teise variandi kasuks näib olevat langenud viljakale pinnasele, eriti silmas pidades Lovis Corinthi 1901. aasta suvel Starnbergi järve ääres Bernriedis maalitud Eduard von Keyserlingi portree sümbolset tähendust ja omamoodi peegeldusfunktsiooni nii kirjaniku isiku kirjeldamisel kui ka vihjamisel Balti aadli allakäigule. Kas teil ei tekkinud kordagi kiusatust läbi mängida ka esimene stsenaarium?

⁷Klaus Modick. *Keyserlingi saladus*. Tlk Anne Arold. Tallinn: Eesti Raamat, 2020, lk 178. Edaspidi viitavad leheküljenumbrid tekstis sellele väljaandele.

⁸Thomas Homscheid. *Eduard von Keyserling — Leben und Werk*. Norderstedt: Books on Demand, 2009.

⁹Klaus Modick, “Tühik: Teel Eduard von Keyserlingi juurde”.

Teine võimalus olnuks lasta Keyserlingil surivoodil oma elust rohkem või vähem ausalt ja üksikasjalikult vennapoeg Hermannile jutustada ning Hermannil siis “meile”, lugejaile, tema lugu edasi rääkida, seda samuti nähtuna läbi Hermannil enda prisma. Sellel oleks olnud oma võlu. Seostamine Lovis Corinthi maalitud portreega pakkus siiski tunduvalt enam, sest nõnda sai siduda erinevaid kunstilisi vaatenurki, ning sealjuures polnud sugugi vähem tähtis asjaolu, et olen ka ise tugevasti kunstist mõjutatud. Kõiksugust laadi piltidel on nii mõneski mu raamatus täita oluline ülesanne.

“Mis kaob, sulab kokku pildiks. Või saab mõneks looks” (lk 67). Näib, et kinnitasite just äsja, et ka teie püüate aeg-ajalt tabada maailma sõnade ja piltide sümbioosis. Toote oma teostes ühepuhku mängu mitmesuguseid pilte, millest saab siis kirjanduslik kompositsioonielement, semantiline selgroog ja/või telg, mille ümber hakkab hargnema väline ja sisemine sündmustik ning mingi saladuse paljastamine. Mis köidab teid selles pildi ja sõna vahekorras?

Nagu armastatakse öelda, räägib üks pilt rohkem kui tuhat sõna. Miks see nii on? Pildid jutustavad nimelt samuti lugusid, kuid teevad seda samaaegsuse kaudu, keskenduvad enamasti mingi sündmuse või loo ühele kindlale hetkele. See on mind, kes ma ei oska maalida, alati lummanud ja teinud üksiti pisut kadedaks, seetõttu olen oma romaanides ikka ja jälle lähtunud piltidest ja neid läbi töötanud. *Karoliinide hallus* (Das Grau der Karolinen, 1986) jutustab ühe maali lugu selle vastuvõtu loona, *Kakskümmend neli ust* (Vierundzwanzig Türen, 2000) ehitatakse üles kunstilise jõulukalendri piltidele ja see esitab loo ühest kunstiröövist, kusjuures röövituks osutuvad seal just Worpsswede maalid. Ilmselt unistas see romaan juba oma järglasest ja leidis selle viimaks romaanis *Kontsert ilma poeedita*. Ning *Keyserlingi saladus* kui lugu sellest, kuidas sünnib maal, mis portreteerib kirjanikku, oli teataval määral eelneva loogiline jätk. Romaani *Külaline Kreetal* (Der kretische Gast, 2003) süžee ja tegevuse käivitavad ning hoiavad koos vanad fotod, romaan *Klõps* (Klack, 2013) on komponeeritud nagu meenutustega kommenteeritud fotoalbum. Jutustust ja

romaani toidab igal juhul alati järgnevus, aegamisi kulgev areng, mingi seose samm-sammult lahtiharutamine. Jutustamine nõuab aega ja kannab endas aega, sünnib see ju distantsilt mingi sündmuse ja selle kirjandusliku kajastuse vahel. Kujutav kunst äratav aga ellu hetke.

Küllap kehtib ülal tsiteeritud aforistlik sentents ka Keyserlingi enda loomingu kohta. Justkui “laterna-magica-pildike punasel seinal”,¹⁰ “nagu laterna magica pildid”,¹¹ milles peituvad arvavatavasti tema kompositsioonitehnika juured, reastab Keyserling oma sõbra, kirjandusliku impressionisti Peter Altenbergi kombel meeolukalt, impressionistlikult enda põgusaid kirjanduslikke hetkejäädvustusi. Üksikud pildid koonduvad üheksainsaks suureks pildiks Balti aadli välisest ja sisemisest elust. Usun, et leidsin ka teie Keyserlingi-romaanis sääraseid impressionistlikke pilte.

Keyserling oli hetkejäädvustuste meister: kirjanduslik impressionist. Ja seepärast kohtab minugi romaanis vihjeid impressionistlikele piltidele ja nende tõlgendustele. Eriti selgesti ilmneb see üht hotelli ümbritseva aia kirjelduses: “Kõik see hõljub ja põimub ühte, tiheneb häälteks ja piltideks, mis juba tekkides uuesti hajuvad, ei lase end püüda ega hoida. Neid saab tajuda üksnes nende pidevas möödumises, nautida saab vaid nende põgusust” (lk 119).

Milline koht on impressionismil teie enese suhtumises ellu, tegelikkuse tajumisel?

Näha ja aktsepteerida seda, et kõik siin elus on ajutine ja mööduv, kuid tekib ikka ja jälle uuesti — see on kaunis ja lohutav. Selleks ei ole tegelikult vaja mingit impressionismi, aga impressionism tabab seda kunstiliselt kõige paremini.

Oleme praeguseks jõudnud olukorda, kus tuleb tõdeda, et maailm sulab kokku pildiks. Viivi Luik nentis 2018. aastal ühes usutluses,

¹⁰Eduard von Keyserling. *Beate und Mareile*. Frankfurt am Main: Fischer Bücherei, 1953, lk 142.

¹¹Eduard von Keyserling. *Helged päevad*, lk 93.

et “imetlusväärseid häid filme, “liikuvaid pilte”, on praegu maailmas rohkem kui imetlusväärseid häid raamatuid”.¹² Keyserling ei taha siiski sugugi Ada määndžeri kombel tunnistada, et tulevik kuulub fin de siècle’ist alguse saanud liikuvatele piltidele, et elektriteater võiks “kirjandusele ja kunstile konkurentsi pakkuda” (lk 125–126). Kas teie usute, et pildiks (sealhulgas virtuaalseteks piltideks) muutunud maailm võiks meist jagu saada?

Kujutav kunst ja kirjandus on suutnud piltide tehnilise tootmisega fotograafias ja filmis küllaltki hästi konkureerida, nad on üksteist koguni vastastikku rikastanud. Ma ei ole ka seda meelt, et tänapäeval on rohkem häid filme kui häid raamatuid. Kirjandus ei ole aga enam juhtiv meedium, nagu see oli 20. sajandi keskpaigani. Kas internetirakenduste kaudu leviv digitaalne pildivoog ja loomulikult eriti nn tehisaru kirjakultuuri ning koos sellega ka kirjanduse ülearuseks muudab, selle üle ei oska ma otsustada. Usun endiselt raamatu ja jutustamise mõjujõudu — aga vahest on see pelgalt “vilistamine pimedas keldris”, püüd ohu ees silmi sulgeda.

Keyserlingi jutustamiskunsti kogu saladus sisaldub, nagu ütleb tabavalt Florian Illies Rainer Maria Rilkele toetudes, kahes sõnas — näha ja vaadata. Tõsi küll, Keyserling olevat alles pimedana nägijaks saanud.¹³ Need loomingulise inimese fundamentaalsed omadused näivad Keyserlingi puhul paratamatult seoses olevat tema kompositsioonitehnikaga, tema fotograafilise ja impressionistliku pilguga — või ka ümberpöörduvalt —, ning panevad aluse tema keele meelelisele väljendusrikkusele. Kas võiks öelda,

¹²Eve Pormeister. *Näen, kuulan, tunnetan*. Tallinn: EKSA, 2021, lk 449. Maailma muutumisest “teatrietenduseks, ooperiks, filmiks” ning “pildiks” kõneleb Viivi Luik juba 1996. aastal Berliinis peetud ettekandes “Kirjanduse muutumisest” (Viivi Luik. *Pildi ilu rikkumise paratamatus: Esseed ja artiklid*. Tallinn: EKSA, 2017, lk 319–320) ja maailma muutumisest pildiks 2010. aastal koos Hedi Rosmaga valminud teoses *Ma olen raamat* (Tallinn: SE & JS, lk 84).

¹³Vt Florian Illies, “Für die blaue Stunde”. — *Die Zeit*, Nr. 36/2018, 30. August, Zeit Online, www.zeit.de/2018/36/eduard-von-keyserling-erzaehler-landpartie.

et Eduard von Keyserlingi silmad avanesid alles (iseenda) valu kaudu?

Kes maailma ei näe, ei suuda seda ka kirjeldada. Aga vahest ei ole see üldsegi tõsi? Homeros oli pime! Ja Keyserling jäi ajapikku pimedaks. Tal tuli oma tekste öele dikteerida. Mida vähem ta nägi, seda kirevamaks muutusid ta mälestused. Jutustamisest sai talle silmavalguse aseaine ja meenutus helgest maailmast.

Portree, mille Lovis Corinth maalis oma sõbrast, enneaegu vananenud 46-aastasest Keyserlingist, seadis teid nolens volens silmitsi pingeüllase ja vihjeterohke ilu ja inetuse vastandpaariga. Kas see oksüümoronlik vastandus tulenes paratamatult Keyserlingi portreest või oli seda silmas peetud juba kogu teose komponeerimisel? Näiteks valgustamaks Tartu skandaali tagamaid või pakkumaks täiendavat selgitust tema irooniale — “Mõnikord on iroonia lihtsalt kadedus selle vastu, kes midagi paremini oskab. Või kes on ilusam” (lk 46) —, mis on samuti omane tema loominguile ning paistab ühe tähendustiinema kirjandusliku vahendina silma teie enda romaanis.

Siin peitub tõepoolest minu iroonilise jutustamislaadi ja loomulikult ka Keyserlingi eneseiroonia keskpunkt, mille võtab ilusti kokku tema reaktsioon Corinthi maalitud pildile, kui ta ütleb: “Aga peris niisugune ma velja neha ei tahaks” (lk 116).

Teil olid kindlasti omad põhjused, kui jätsite lugejale selgitamata, miks Eduard von Keyserling, kes nägi välja “nagu laip” (lk 184), oma “hiilgavas inetuses” (lk 57), nagu ta ise ütleb, üleüldse nõustus laskma end maalida? Pani ju “niivõrd tugev maaliline brutalsus” (lk 116) selle hauast tõusnud Laatsaruse ometi valmis pilti vaadates nina krimpsutama. Kas ei olnud ehk veidi brutaalne seda lisaks veel kirjanduslikku vormi valada?

Keyserling suutis oma inetust üsna hästi irooniaga tasakaalustada, kõigest hoolimata polnud talle võõras ka edevus ning Müncheni boheemkonnas oli ta kõrgelt hinnatud ja üliväga armastatud. Selleks aga, et kunstnike hulgas armastatud olla, ei pea tingimata

olema ilus. Seal loevad teised väärtused, mis olid Keyserlingil olemas ja millest räägib ka minu romaan.

Nõustun teiega, et igas kirjandusteoses sisaldub ka midagi autobiograafilist. Ei jää sugugi märkamata, et Keyserlingi saladuses (ja mitte ainult seal) kõlab peategelas(t)e hääles sugulaslikult kaasa ka jutustaja hää. Kuivõrd on teie kunstnikuromaanid käsitatavad teie eneseavaldustena? Millise peategelasega tunnete kõige tihedamat sidet?

Tunnen end rohkem seotuna asjalike “käsitöölistega”, nagu Vogeler või Feuchtwanger, vähem selliste “geeniustega” nagu Rilke või Brecht. Ja muidugi armastan ma hooletult elegantseid, subtiilse natuuriga iroonikuid nagu Keyserling. Eneseavaldusteks ma oma romaane siiski ei peaks. Kui oleks soov enda kohta midagi (üles) tunnistada, peaks ennast ju väga hästi tundma. Selles ei ole ma aga päris kindel. Ning just see ärgitabki mind kirjutama: iseenese otsimine.

Keyserlingi jutustuses Vürstinnad (Fürstinnen, 1917) üles kerkinud “kui-elus-oleks-korrektuurpoognaid”-küsimus¹⁴ või “mis-oleks-kui”-küsimus läbib — alates motost — punase niidina kogu teie romaani Keyserlingi saladus. Kui sellised eluloo veerutõmmised oleksidki olemas, kas tõmbaksite seal midagi maha?

Loomulikult. Sellest saaks huvitava romaani. Pealkirjaga “Modicki saladus”.

Keyserlingi saladuses nendib Keyserling, et “tõeline kirjandus ei tunne värskaid uudiseid ja ei saa seega ka vananeda, see võib küll vanaks saada, aga mitte vananeda” (lk 65). Päevakohane kirjandus olevat üksnes ajakirjandus — kirjandusliku väärtuseta, erapoolik, ilma iroonia ja distantisita. Mis on teie silmis “tõeline kirjandus”? Kas see on midagi, mis teeb teose ajatuks nagu Keyserlingi oma?

¹⁴Eduard von Keyserling. *Fürstinnen: Erzählung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1983, lk 157.

Ajatus on märk suurest kirjandusest, nagu seda on Keyserlingi teosed. Ja ajatu tähendab, et kirjeldatakse midagi, mis kehtib tänapäeval samuti nagu teksti kirjutamise ajal. Selget poliitilist agendat järgival kirjandusel on õigustus ja teened omas ajas, kuid selle kehtivusaeg on lühike. Miks näiteks üks paar teineteist armastab või enam ei armasta, miks on inimesed halvad või head, miks muutub mingi maastik — kõik see on alati aktuaalne ja mõistetav, eeldusel, et seda on hästi kirjeldatud. Aga kitšist me siin ei räägi.

Keyserlingi raamatupoekülastuse episoodis mainite naljatleval-ironilisel toonil mõningaid kirjanikke, kes “poeuksest ainult selleks sisse astuvad, et kontrollida, kas nende teosed on ikka piisavalt hästi nähtaval” (lk 17), ja kes siis, kui keegi ei näe, oma raamatu riiulist teiste vahelt välja tõmbavad ning selle edukate juurde sokutavad. See on pilt, mis pole võõras ka tänapäevasele silmale. Mis tekitas teis 20. sajandi algusaastate kirjandussotsioloogiliste probleemide kohta materjali hankides kõige rohkem hämmingut või võõristust?

Need nähtused ja probleemid ei erine tänapäeval palju sellest, mis olid 1900. aasta paiku. Noore autorina olen ma ise ka kord oma raamatu nurgatagusest riiulilt ostjat enam meelitavale lauale viinud. Mängus on edu, kuulsus, mõju, honorarid. Kirjanduselu kujutas endast ka toona juba turgu, kuid seda kattis siis veel headuse, ilu, ehtsuse loor. Tänapäeval keerleb kõik palju häbitumalt hea ja ilusa sularaha ümber. Pealegi oli kirjandus tollal tõesti veel tähtsaim juhtiv meedium. H. M. Enzensberger nentis aga juba viiskümmend aastat tagasi, et kirjanduse ühiskondlik funktsioon pole tänapäeval enam tuvastatav.

Teie raamatutele, mida on kiitnud nii lugejad kui kriitikud, on osaks saanud ka mõned negatiivsed hinnangud, nagu juhtus näiteks kirjanduskriitikute poolt vaimustusega vastu võetud menuromaaniga Kontsert ilma poeedita. Bernd Stenzig on kirjutanud

selle kohta kohati üpris karmi arvustuse “Rilke ja Vogeler: Klaus Modicki eksitused “Kontserdis ilma poeedita””.¹⁵

Kui lugeda teie raamatut ilma mingite eelteadmisteta Rainer Maria Rilke iseloomu ja teie lähenemisviisi võimalike põhjuste kohta, võib see, kuidas luuletajat kujutate, puudutada lugejat üpris rängalt ja tekitada temas Rilke vastu suisa ilmselget antipaatiat. Kuidas te suhtute kriitilistesse häältesse? Millises suhtes on teie jaoks tegelikkus ja fiktsioon, tõde ja vale?

Minu suhtumine kirjanduskriitikasse on äärmiselt lihtne: positiivne kriitika rõõmustab mind, negatiivne vihastab. Stenzigi pamfletti pole aga üldse võimalik tõsiselt võtta, sest see mees ei tee ilmselgelt mingit vahet romaanil ja teaduslikul monograafial ning kritiseerib mu raamatut selle eest, et see on loominguline, niiis käib faktidega kirjanduslikult ringi, selmet orjalikult nende külge klammerduda. Stenzig ilmutab peaaegu kunstivaenulikku hoiakut, mille juures võib üksnes pead vangutada. Vahest rääkis selles Rilke-asjatundjas kaasa ka lihtsalt kadedus minu romaani edu pärast.

Ning *à propos* Rilke: minu silmis on ta üks 20. sajandi suurimaid lüürikuid, kuid samas isiksusena ülimalt problemaatiline. Lahknevus elu ja loomingu, eetika ja esteetika vahel on tema juures justkui kuristik, mis neelas alla kõik, kes tema lähedusse satustid. Jäine külmus, millega ta kohtles omaenese tütart, ütleb juba peaaegu kõik.

Faktideta ei ole fiktsiooni. Aga kui palju fiktsiooni sisaldub juba faktides?

Teie kolme kunstnikuromaanil vahel — neljandat, lühiromaanil Leonard Cohen, ei ole ma paraku veel lugenud — on biograafiliste ja raamatukujunduslike puutepunktide kõrval ka temaatilisi ühenduslülisid, nagu näiteks kunstnike sotsiaalsete ja kultuuriliste loometingimuste peegeldamine. Kas sedalaadi kattuvused on puhtjuhuslikud või on tegu põhimõtteliste küsimustega, mis teid ikka ja alati puudutavad?

¹⁵Bernd Stenzig. *Rilke und Vogeler: Irreführungen in Klaus Modicks “Konzert ohne Dichter”*. Berlin: Karl-Robert Schütze, 2015.

Olen kirjutanud tegelikult rohkem kui neli kunstnikuromaan, sest teistes raamatutes on samuti juttu väljamõeldud kunstnikest ning romaanis *Ideede varjud* (Die Schatten der Ideen, 2008) portreteeritakse Vermontis paguluses viibivat kirjanikku Carl Zuckmayeri. Ja loomulikult olen ma pädev kirjutama kunstnike loometingimustest ja probleemidest, kuivõrd need on ka ikka minu enda töötingimused ja probleemid, ehk küll mõneti teisel kujul ja viisil. Kirjandus on alati ühtaegu autobiograafiline ja fiktiivne.

*Romaanis Kontsert ilma poeedita esitab kunstnik Heinrich Vogeler kolm küsimust kunsti mõttekuse kohta: “Jah, miks tegeleti õieti kunstiga? Miks maaliti pilte? Miks kirjutati luuletusi?”*¹⁶ *Ta ise lõi loomingut esialgu ehk edu ja kuulsuse nimel. Miks kirjutate teie? Kas teie elus on mõni pöördeline hetk või selgesti määratletav ajend, millest sai alguse teie kirjanduslik väljendamisust?*

Sellele küsimusele ei saa vastata paari lausega. Olen kirjutanud ühe pikema essee pealkirjaga “Luuletajaks ma saada ei tahtnud”,¹⁷ kus püüdsin kirjeldada oma arenguteed kirjanikuks küpsenisel. Sel teel tuli ette mitmeid kõrvalepõikeid. Lõpuks jääb aga ikkagi kõlama see lause: “Kirjutatakse sellepärast, et armastatakse ja tahetakse olla armastatud.”

*Lubage mul esitada teile veel üks isiklik küsimus. Mind puudutasid teie Keyserlingi-loos sügavalt vihjed (lk 84) nendele kohtadele tema romaanis *Õhtused majad* (Abendliche Häuser, 1914),¹⁸ kus oli juttu metsade ja põlvkondade seosest ja jõhkratest lageraie-test. Milline on teie isiklik suhe puudesse, neisse “pühimustes-se” (Hermann Hesse), “sakraalhoonetesse” (Viivi Luik) maa ja taeva vahel, loodusesse üleüldse? Ja ökokriitilisse mõtteviisi?*

¹⁶Klaus Modick. *Konzert ohne Dichter*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2015, lk 129.

¹⁷Klaus Modick, “Dichter wollte ich nicht werden: Eine bibliografische Langnotiz”. — Andrea Hübener, Jörg Paulus, Renate Stauf (toim.). *Umstrittene Postmoderne: Lektüren*. Heidelberg: Winter, 2010, lk 229–253.

¹⁸Eduard von Keyserling. *Õhtused majad*. Tlk Tiiu Relve. Tallinn: Eesti Raamat, 1989.

Minu esimene avaldatud kirjandusteos oli novell pealkirjaga *Sammal* (Moos, 1984). Tänapäeval võib selles näha nn ökoilukirjanduse ja looduskirjanduse ettekuulutust ning tänu tõlgetele prantsuse ja inglise keelde on selle nüüdseks (taas)avastanud ka rahvusvaheline lugejaskond. Minu suhe loodusesse on väga emotsionaalne, olen muuseas ka aiandussõber. Ökoloogiline mõtlemine on mulle väga omane, peaks olema omane meile kõigile, sest ökoloogia eiramine hukutaks kõik.

Kas Keyserlingi loomingus ikka jälle korduv metsa müümise motiiv võlgadesse sattunud mõisnike poolt pole samuti üks neid aspekte, milles avaldub tema teoste ajatus?

Sellel tasandil on Keyserlingi teos ajatu ja ülimalt aktuaalne, vahest isegi veel aktuaalsem kui tema ajal.

Kas näete Keyserlingi impressionistlikes maastiku- ja looduskirjeldustes, mis põimuvad alati tihedalt tema tegelaskujude siseelu ja meeoludega, “meie keha teatud laadi laiendust”,¹⁹ nagu ta oma essees “Mugavuse psühholoogia” (1905) vihjamisi märgib?

Selles ei ole ma päris kindel, kuid igal juhul on selge, et meie keha ei saaks eksisteerida ilma loodusega ega hävitatud looduses ning sellistes tingimustes känguks ka meie siseelu.

Šveitsi kirjanikule Robert Walserile, kes kohtas peaaegu pimedaks jäänud Eduard von Keyserlingi vahetevahel Münchenis kohvikus Stephanie, olevat krahv tundunud “nagu lõvi luksuseksemplar”. Sest lõvi olevat “kuningas omas riigis. Hääbuv kuningas. Üks selline oli ka Eduard von Keyserling”.²⁰

Mulle poleks ealeski tulnud pähe mõtet näha Eduard von Keyserlingis lõvi, kui üldse, siis äärmisel juhul väga irooniliselt, salongi-

¹⁹Eduard Graf Keyserling. *Zur Psychologie des Komforts*. — *Die neue Rundschau* 1905, I, lk 315–326, siin 316, archive.org/details/neuerundschau01905franoft/page/316/mode/2up.

²⁰Carl Seelig. *Wanderungen mit Robert Walser*. Zürich: Suhrkamp, 1981, lk 112.

lõvi. See krahv oli, on ja jääb aga kirjandusliku impressionismi salajaseks, kroonimata kuningaks.

Tänan teid südamest, härra Modick, inspireeriva vestluse eest!

Tartu, kevad 2022, jaanuar–veebruar 2024

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofiadoktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogia õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu väliseesti ja vanema raamatu osakonna raamatukoguhoidja a-st 2016. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde” (1999, nr 7, lk 1505–1509), “Mida tänapäeval tähendab Šveits” (2001, nr 5, lk 977–987), ““Kirjutan, et mu valudest saaks pidu”: Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis” (2003, nr 4, lk 813–820), “Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja” (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210), “Kas maailm on tunnetatav: Salapärane kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*” (2016, nr 10, lk 1733–1760), “Ma näen aega” (2019, nr 3, lk 518–528), “Igavene otsimine. Teekond iseendani. Intervjuu Jaak Jõerüüdaga” (2020, nr 7, lk 1246–1277), “Valgus — meie maailma alus: Vestlus Kärt Hellermaga” (2021, nr 9, lk 1602–1628), “Maastiku lummuses ja köidikus: Julio Llamazarese romaanist *Kuidas vaadata vett*” (2022, nr 5, lk 857–871), ““On ikka huvitav olla inimene, eks!”: Vestlus Elin Toonaga” (2022, nr 10, lk 1860–1887) ja “Elu ja hinge keerdkäike tõlkides: Mõtisklusi Jaak Jõerüüda teosest *Seitse odüsseiat*” (2023, nr 5, lk 801–824); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli “Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*’i proloogi tõlkele” (2009, nr 11, lk 2100–2105).

1939

Enne pimeduse saabumist

Ian Thomson

Tõlkinud Stiina Einasto

1939. aasta suvel võttis mu vanaisa Erich Haugas¹ osa rahvusvahelisest põllumajanduskongressist Budapestis.² Ta oli kolme-

Tõlgitud ingliskeelsest käsikirjast “1939: Before darkness fell”. Vt ka *PN Review* 275, Vol. 50, No. 3, January-February 2024, www.pnreview.co.uk/cgi-bin/scribe?item_id=11654.

¹Erich Arnold Haugas (29. (vkj 16.) VI 1901 Tartumaal Võtikvere vallas – 21. XII 1987 Inglismaal St. Albansis) sündis vallakirjutaja Johannes Haugase (1857) ning Amalie (Anna-Am(a)alie; Maali; snd Koll, 1870) pojana. Ta õppis Tartus Hugo Treffneri Gümnaasiumis 1919–1920, oli üks Tartu esimesi skaute. Oli Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna keemia (hilisema tehnoloogia) osakonna üliõpilane 1920–1926, mil selle lõpetas, *magister chemiae technicae* 1927 tööga “Mandžuuria õlikivi õli koosseisu uuring”. Võttis osa Vabadussõjast Tartu kooliõpilaste pataljonis 16. maist 1919 kuni 15. märtsini 1920, kapral, pärast demobiliseerimist Kaitseliidu liige. Töötas Kuusiku Põl-lutöö Katsejaama abijuhatajana, seejärel Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaama keemiku ja keemialaboratooriumi juhatajana ja siis Põllumajanduse Keskvalitsuse kontroll-labori juhatajana, Insernerikoja keemiasektsiooni tegevliige 1935. aastast. Põgenes 1944. aastal Saksamaale, viibis DP-laagris Oldenburgis. Asus 1947. aastal ümber Inglismaale, kus töötas ettevõttes Smith & Nephew Company Welwyn Garden Citys St. Albansi lähedal. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused, kui pole osutatud teisiti.*

²6. rahvusvaheline tehnilis-keemiline põllumajanduslike tööstuste kongress peeti Budapestis 10.–20. juulini 1939. a. Sellest võtsid osa peaaegu kõik Euroopa riigid ning Põhja- ja Lõuna-Ameerika riikide esindajad, kokku u 1400 delegaati. Eesti esindust juhtis Erich Haugas. Vt nt A. Ts., “Põllumajanduslike tööstuste kongress

kümne kaheksa aastane ja tundis ennast ametialaselt meelitatuna. Keemikuna juhtis ta Tallinnas piimasaaduste väljaveo kontrolljaama laboratooriumi. Tema vähenäinud silmadele oli see elu reis: Budapest oli lääne “tsivilisatsiooni” viimne paik enne Ida-Euroopat ja lähim Lääne-Euroopa pealinn, milleni paljud eestlased oleksid võinud kunagi jõuda. Otserongi Ungarisse ei läinud; Erich pidi sõitma kolme rongiga läbi Läti, Poola poolt okupeeritud Leedu osa, Poola ja natsionaalsotsialistliku Saksamaa vassallriigi Slovakkia — tegemist oli 3700 km pikkuse edasi-tagasi reisiga üle tulevastest probleemidest särisevate Euroopa piiride. Hirm maailmasõja ees vaevas paljusid kogu Euroopas, aga minu vanaisa jaoks olid kuulujutud sõjast küll kõigest kuulujutud.

Tema naine Elfriede³ oli ärevil. Polnud ühtegi mõistlikku põhjust, miks Erich oleks pidanud minema; mitmed delegaadid olid kutse tagasi lükanud. Poola õnnetus oli käe-jala juures, kuid ise-

Budapestis”. — *Päevaleht*, nr 186, 13. VII 1939, lk 3, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1939/07/13/20; A. Taska, “Põllumajanduslike tööstuste kongress Budapestis”. — *Postimees*, nr 184, 13. VII 1939, lk 5, dea.digar.ee/article/postimeesew/1939/07/13/46; A. Ts., “Põllumajandus-tehniline kongress Budapestis”. — *Päevaleht*, nr 192, 19. VII 1939, lk 7, dea.digar.ee/article/paevalehtew/1939/07/19/28; A. Taska, “Ungari piirab nisukasvatust”. — *Postimees*, nr 191, 20. VII 1939, lk 2, dea.digar.ee/article/postimeesew/1939/07/20/9; “Ungari valmistab nisust riisi”. — *Uus Eesti*, nr 207, 3. VIII 1939, lk 9, dea.digar.ee/article/uuseesti/1939/08/03/112; -ska., “Läbi sõjaelse Slovakkia”. — *Postimees*, nr 256, 23. IX 1939, lk 6, dea.digar.ee/article/postimeesew/1939/09/23/55; samuti L. R. Bishop, “The sixth international technical and chemical congress of the agricultural industries, 1939”. — *Journal of the Institute of Brewing*, Vol. 45, No. 1, 1939, pp. 496–501, doi.org/10.1002/j.2050-0416.1939.tb05976.x.

³Elfriede Haugas (1. VI 1902 Tartu – 18. VII 1993 St. Albans), meditsiiniõde. Elfriede ja Erich abiellusid Tartus 26. detsembril 1927. aastal. Nende tütar Ingrid (Thomson; 8. VI 1929 Tartu), siinse kirjutise autori ema, elab Londonis, teine tütar Maret (10. II 1934 Tallinn – 15. XI 2006 St. Albans) oli kunstnik, vt temast Ian Thomson, “Refugee blues: The life of Maret Haugas (1934–2006) and the kindness of Carel Weight (1908–1997)”. — *British Art Journal*, Vol. 21, No. 2, 2020, pp. 3–15, www.jstor.org/stable/48686939.

gi kui Erich aimas saabuvat hädaolukorda, ei lasknud ta sellel välja paista. Kahenädalaseks äraolekuks pakitud kohvriga jõudis ta juulikuu varahommikul Balti jaama. Tallinna perroon kihas peatse lahkumise elevusest. Eesti Riigiraudtee ekspress Budapesti oli kokku pandud uhketest tumerohelistest vagunitest ja restoranvagunis olid väikeste lampidega valgustatud lauad juba hommikusöögiks kaetud. Vagunisaatja juhatas mu vanaisa kupeesse, mida ta pidi jagama Poola-Slovakkia piiril peale tuleva Eesti ajakirjaniku Artur Taskaga.⁴ Budapesti suunduval rongil olid Eesti avaliku elu silmapaistvad tegelased — agronoomid, kirjanikud, poliitikud, nende hulgas Eesti sõjaväeatasee Ungaris Ludvig Jakobsen⁵ ja ooperisopran Milvi Laid.⁶ Klassikalise muusika looja

⁴Artur Taska (1912–1994 Lund) õppis Tartu Ülikooli õigus-teaduskonnas 1931–1932, 1938–1940 (lõpetas) ja taas 1940–1942, *dr. jur.* 1952 (Kieli Ülikool). Ta oli *Postimehe* toimetuse liige 1931–1933 ning ajalehe *Lõuna-Eesti* toimetaja Valgas 1935–1938 (ühtlasi väljaandja 1935–1938), seejärel *Päevalehe* juures Tallinnas. Oli Kalurite Keskuse ametnik Tallinnas 1941–1944, põgenes 1944. a septembris Rootsi, kus oli Svenska Diamant-Bergborrnings AB ametnik Stockholmis 1946–1962, Malmöhusi lääni haigekassa osakonnajuhataja ja ase-direktor Lundis 1962–1975 ning ühtlasi aktiivne eesti pagulastegelane.

⁵Ludvig Jakobsen (Ludvig Karl J.; 1893–1961 Köln) õppis Kaasani Sõjakoolis 1913–1914 ja Poola Kõrgemas Sõjakoolis 1927–1929. Võttis osa Esimesest maailmasõjast 1914–1918 ja Vabadussõjast 1918–1919, Sakala Üksiku Partisanide Pataljoni ülem 1921–1924, Eesti sõjaväe esindaja Poolas 1924–1930 ja Rumeenias 1925–1930. Seejärel riigivanem Otto Strandmani vanem käsundusohvitser 1930–1934, Narva 1. jalaväerügemendi ülem 1934–1936, Eesti sõjaväe esindaja Saksamaal 1936–1940 ja ühtlasi Ungaris 1937–1940, kolonel 1931. Teise maailmasõja ajal teenis Saksa sõjaväes ja seejärel Saksamaa sõjaväeluure- ja vastuluureteenistuses (Abwehr) Tallinnas. Põgenes 1944. a Saksamaale, kus osales aktiivselt eesti pagulaselusus, oli mh Eesti diplomaatiline esindaja Saksamaal 1958–1961.

⁶Milvi Laid (Aleksandra Isak; Zimmermann; 1906–1976 Stockholm) õppis Tallinna Konservatooriumi klaveriklassis 1923–1926. Oli operetilaulja Ugala teatris Viljandis 1927–1929 ja Estonias Tallinnas 1929–1944, jõudis 1944. aastal Soome kaudu Rootsi.

Heinrich Feischneri⁷ päralt oli isiklik kupee (tema isale⁸ kuulus Tallinnas peen Feischneri kohvik). Esimese klassi kupees arutles rühm põllumajanduse kaubandusnõustajaid nisu kroovimise ja piimapulbri tootmise üle. Budapesti ülikooliga seotud plaatinablond ortodont Velda Aurora Rüütli⁹ istus nende kõrval asuvas kupees omaette; ta oli sedasorti eesti naine, kes oskas enda eest ise hoolitseda. Helsingi aiandustöötajad, kes lootsid oma naistega Budapestis suvepuhkust nautida, kandsid kergeid linasest riidest “sportlikke” ülikondi ja õlgkübaraid. Mööda vahekäiku sisenesid pakikandjad, tassides kübarakarpe ja kohvreid. Mu vanaisa kupeesse kostsid hääled: “Kas te reisite Budapesti?”. — “Ei, mitte nii kaugele — ainult Riiga.” Poola aadlipäritolu keemik parun Vladimir Bulgarin¹⁰ sõitis Brno ülikooli Saksamaa poolt annek-

⁷Heinrich Feischner (Heinrich Arthur F.; 1910–1961 Stuttgart) õppis kaks aastat Leipzigi Konservatooriumis Hermann Grabneri kompositsiooniklassis (kuni 1931). Töötas isa äris Tallinnas, oli firma H. Feischner ja Poeg kaasosanik, Eesti Helikunstnike Ühingu kauaegne sekretär. Saksamaal oli ta ametis Stuttgardi ringhäälingu muusikaosakonna abijuhatajana.

⁸Heinrich Feischner (Heinrich Gottlob (Gottlieb) F.; 1875–1953 Leipzig) oli pagaripoe ja kondiitriäri omanik Tallinnas Roosikrantsi tänaval 1899–1917, seejärel kohvikuomanik Harju tänaval 1917–1940. Lahkus 1941. aastal ümberasujana Saksamaale. Suri väidetavalt Leipzigi vanglas, kuhu oli paigutatud põgenemiskatse pärast Läände.

⁹Velda Rüütli (Velda Aurora R.; 1912–1958 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1933–1940, meditsiinkandidaat 1954. Ta oli Tartu Üliõpilaskonna vahendusel ja Ungari riigi kulul välispraktikal Ungari Kuninglikus Péter Pázmányi Ülikoolis (hiljem Loránd Eötvösi nimeline ülikool) Budapestis, kus töötas 1939. aasta 12. juulist kuni 26. augustini stomatoloogiakliinikus põhiliselt näo- ja lõualuude kirurgia ja ortodontia alal. TÜ suu- ja hambahaiguste polikliiniku assistent 1939–1940, Sadala valla jaoskonna- ja hambaarst 1940–1942, TÜ suu- ja hambahaiguste polikliiniku volontäär- ja seejärel nooremassistent 1942–1944, TRÜ suu- ja hambahaiguste (hiljem kirurgilise stomatoloogia) kateedri assistent 1944–1948, kirurgilise, terapeutilise ja ortopeedilise stomatoloogia kateedri vanemõpetaja 1948–1954, dotsent 1954–1958.

¹⁰Vladimir von Bulgarin (1911–?, Karlova mõisa ühe omaniku Vjatšeslav Bulgari (1881–1941 Leningrad, arreeteriti 1940. a. augus-

teeritud Määrimaal. Vagunis valitsev õhkkond meenutas Alfred Hitchcocki 1938. aasta raudteepõnevikku *Naine kaob*.

Jaamakell lõi üheksa ja rong hakkas liikuma. Perroonil tõstis Elfriede hüvastijätuks käe — ja siis oli ta läinud. Rong saavutas oma rütmi ja kihutas peagi mööda rööpaide edasi. Jäne-da järel teekoridor laienes ja märgutuled vilkusid roheliselt üle jaamade: Tapa, Jõgeva, Tabivere. Vanaisa sõi alles hommikusööki, kui ekspress jõudis ülikoolilinna Tartusse (kus ta oli 1901. aastal sündinud keisririigiaegse madalama astme funktsionääri peres). Juulikuupäike langes Tartu puidust ja klaasist vaksalile ning mõne aja pärast raudteesillale Elva taga. Neli tundi hiljem jäi rong Valgas seisma. Eesti-Läti piiril asuv Valga kubises salakaubavedajatest. Läti poolel kandis raudteejaam Valka nime. (“Üks linn, kaks riiki”, naljatati.) Väikese tolmu Eestis jaama tollikuurile oli mustade tähtedega maalitud VALGA.

Hallides vormides Eesti piirivalvurid tulid alla rööpmete vahele, koerad rihma otsas. Nad koostasid nimekirja kõigist rongis olevatest reisijatest — nimi, rahvus — ning uurisid passe ja väljasõiduviisasid ja otsisid läbi kõigi pagasi. Valgas peale tulnute hulgas oli Soome muusika imelaps Heikki Lahti;¹¹ varsti polnud Riia ja Praha vahel enam ühtegi linna, kus kuueaastane mandoliinivirtuoos poleks esinenud. Lahti sõitis Budapesti, saatjaks Eesti näitekunstiinstruktor Jullo Talpsepp.¹² Rongi sisen-nes ka hulk Poola ja Leedu kodanikke. Raamatupidaja Szepsel

tis Tartus ja mõisteti surma) poeg. Lõpetas Tartu Saksa Eragümnaasiumi 1929 ja Brno Tehnikaülikooli raudbetoontööde alal 1938, pidi seejärel jääma aastaks praktikale ühte Berliini suurfirmasse.

¹¹Heikki Lahti (1934–2019 Jämsänkoski) oli Soome moosekant ja mandoliiniõpetaja, kes hakkas mandoliini mängima viieaastaselt. Muusikutöö kõrval oli ta hiljem ametis metallitöö õpetajana.

¹²Jullo Talpsepp (Juljus Nikolai T.; 1906–1976 Tallinn) õppis Draamastuudio teatrikoolis 1930–1933, oli selle teatri näitleja 1929–1934, Eesti Haridusliidu näitekunstiinstruktor 1935–1940, näitleja Rakvere teatris 1940–1941, Viljandi Ugalas 1942–1943, Tartu Vanemuises 1943–1944; Rakvere teatri direktor ja kunstiline juht 1944–1947, Pärnu Endla teatri näitleja ja direktori kt 1947–1951, Üleliidulise Autoriõiguste Agentuuri (VAAP) volinik Tallinnas 1951–1973.

ERICH HAUGAS
(Rahvusarhiivi foto.)

Berkman¹³ oli teel Poola-Leetu Vilniusse juudi sugulastele külla. Juudid ei olnud populaarsed. Ainus riigipea, kes sel ajal juutidele abikäe ulatas, oli Dominikaani Vabariigi kindral Rafael Tru-

¹³Szepsel Berkman (1890–1943 Kaunas) elas enne sõda Vilniuses ja sõja ajal sealses getos, hukati.

jillo; juutidele sada tuhat viisat väljastades lootis ta suurendada oma Kariibi mere riigi “valgete” elanike arvu, kes olid enamasti segarassilised või mustanahalised.¹⁴ Lõpuks asus Trujillo Kariibi mere pelgupaika elama vaid paarsada juuti Austriast, Poolast ja Saksamaalt. Ungari antisemiitlik¹⁵ ja slaavivastane regent admiral Horthy oli Hitleriga liitunud lootuses saada Ungarile tagasi Esimese maailmasõja järel kaotatud alad. Füüreri abiga oli Horthy juba tagasi saanud osa Lõuna-Slovakkias ja Taga-Karpaatia Ruteeniast (Andy Warholi ema Julia Warhola sünnikoht 1891. aastal¹⁶). Euroopa võimupoliitika kolmekümnnendate lõpul oli diktaatorite räpane mäng.

Auru välja paisates liikus rong Valgast üle raudteeülesõidukoha tagurpidi välja. Läti piir — eikellegimaa lõik, mida kutsub “neutraalseks tsooniks” — suleti karminpunase ja valge ehk Läti värvides tõkkepuuga. Ametnik, kelle müsil oli Läti punane lõvi ja hõbedane greif, lõi mu vanaisa passi VALKAS STACIJĀ (Valka jaama) templi ja kolm tundi hiljem jõudis rong Läti pealinna Riiga. Riias astus rongi veel Budapesti kongressi delegaate. Ootel vedurist tõusid aurusambad, sellal kui pakikandjad laadisid konduktori vagunisse toidu- ja alkoholikaste. Riias sõitis rong edasi Daugavpils (1893–1920 Dvinsk). Daugavpils paistis silma rikkaliku juudi kultuuri poolest — näiteks 1903. aastal sündis seal Ameerika maalikunstnik Mark Rothko —, kuid selle raudteejaam sai peagi lähedalt näha seda tööstuslikku õudust, milleks oli Hitleri sõda Poola juutide vastu:

¹⁴Trujillo põlgus naaberriigi Haiti “mahajäänud ja räpaste” *voodoo*’ga seotud mustanahaliste võõrtööliste vastu viis 1937. aasta oktoobris veresauna korraldamiseni Dominikaani suhkrustandustes umbes 25 000 Haiti suhkruroo lõikajale. Rassistlikust puhastusest kirjutati Eesti ajakirjanduses. Trujillo etniline puhastus — kui kasutada seda kohutavat mõistet — andis eeskuju Hitleri eelseisvatele etnotsiididele ja rassilistele “lahendustele”. *Autor*.

¹⁵Vt ka Eliezer M. Rabinovich, “How “anti-semite” Miklos Horthy saved the jews of Budapest”. — *Momentmag.com*, Oct. 09, 2014, momentmag.com/horthy-jews-budapest.

¹⁶Julia Warhola (Júlia Justína Zavacká; 1891–1972) oli sündinud Mikó külas Ruteenias, praegu Miková küla Slovakkia kirdeosas.

Daugavpils oli juutidega asustatud Varssavist ja Vilniusest saabuvate rongide peamine sõlmjaam.

Varsti jõudis rong Lõuna-Läti ja Poola piiripunkti Zemgalesse.¹⁷ 1922. aastal ehitatud Zemgale jaamas tegutseb tänapäeval roomakatoliku kirik, kuid minu vanaisa ajal oli see eluliselt oluline raudteesõlm — Läti värav Kesk- ja Lõuna-Euroopasse. Paratamatult asus Zemgale vaidlusalusel maal. 1920. aastal võttis Poola pärast killukese Leedu omastamist endale ka osa Läti piirialast Zemgale lähedal. Poola poolt annekteeritud Kesk-Leedus suurenes iga päev vägivald poolakate ja leedulaste vahel. Rong loksus edasi, kuni jõuti Poola piirijaama Turmonti (praegu Turmantas Leedus), mis oli peamisi transiitjaamu Nõukogude Ukraina Harkivi jaoks ja keisririigiaegsel Varssavi-Peterburi liinil. Revolvritega relvastatud Poola tollikontroll astus rongi ja palus näha isikut tõendavaid dokumente. Järgmine peatus oli Leedu *de jure* pealinn Vilnius, mille Leedu oli loovutanud Poolale 1922. aastal pärast pärast Esimesele maailmasõjale järgnenud Poola-Leedu konflikt. (Vilnius oli poolakatele “Wilno”.) Rong jätkas teekonda Katowice suunas läbi Lääne-Valgevene, et jõuda Białystokki, Kirde-Poola suurimasse linna, mis asub praegu nn Suwałki koridoris — saja kilomeetri pikkusel ribal Poola ja Leedu vahel, mis ulatub lääne pool Putini Venemaani ja idas tema diktaatorist liitlase Lukašenka Valgeveneni. Osa eksperte arvab, et kolmas maailmasõda võib lahvatada siit.

Varsti lähenes Varssavi ja reisijad magamisvagunites. Vanaisa öösärgi taskus olev kuld kell — tema isa Johannes Haugase kell mõlkis korpuses — näitas küll aega, aga millise ajavööndi järgi sel hetkel? Möödus kõrgahjude ja iidsete losside rodu. Varssavi kesklinnas reisijad väljusid ja vahetasid rongi. Järgmine rong läks Istanbuli kaudu Ateenasse. Tol hommikul kolm tun-

¹⁷Turmont (leedu k Turmantas) oli raudteejaam 1862. a avatud Peterburi-Varssavi raudteeliinil, mis 1920. a Läti-Poola piiri demarkeerimisega jäi Poolale (alates 1939. aastast kuulub Leedule). Seetõttu rajati 1922. a Läti poolele uus, Zemgale-nimeline piirijaam, jaamahoone valmis 1928. a ja oli sõjaeelse Läti iseseisvusaja suurejoonelisemaid jaamahooneid (arhitekt Jānis Neija). 2006. aastast tegutseb Zemgale jaamahoones Pūha Risti katoliku kirik.

di kestnud peatuse ajal jõudis mu vanaisa äsja avatud Slovakkia saatkonnast Varssavis järele uurida, kas Eesti kodanikelt nõutakse viisat. Saatkonnast öeldi, et ei nõuta: äsjasündinud vabariigiina tundis Slovakkia Eestiga sugulust.

8. juulil — minu vanaisa teekonna teisel päeval läbi sõjaeelse Euroopa vaidlusaluste maade — lõikusid Poola ja Slovakkia piirid Poola Czadca raudteejaamas natside poolt okupeeritud Tšehhi alade serval. Olenevalt sellest, kas kõneleja oli poolakas, ungarlane, tšehh või slovakk, oli raudteejaama nimi kas Czadca, Csaca, Čaca või Čadca (diakriitiline märk C kohal tekitas segiajamatu slovakeelse “tš”-heli). Jaamapuhvetis, millel oli filigraanidega viilkatus ja akendel Alpi stiilis lillekastid, serveeriti Poola õlut hõbedase kaanega kannudes. Hämmastav on see, et kaks Poola piiri, mille Erich Haugas oli seni ületanud — Zemgales ja Czadcas — olid sõdadevahelise natsionalistliku annekteerimise tulemused. 1938. aasta sügisel oli Poola endale haaranud osa Slovakkia territooriumist Czadca lähedal, mis oli osa Tšehho-slovakkiale kuulunud alade annekteerimisest, ja tähendas rünnakut kaasslaavlaste vastu, mis näis asetavat Varssavi natsionaal-sotsialistliku Berliiniga sama madalale moraalisemele.¹⁸ Poola valitsus viis nüüd aktiivselt ellu erineva toksilisusega parempoolset juudivastast poliitikat ja korraldas “poolastamise” kampaania, mis tõstis katoliikliku poola rahvuse kõrgemale Vene territooriaalse laienemise ambitsioonidest. Nüüd olid Poola ülikoolides “getopingid” ja kvoodid piirasid kooli lõpetavate juutide arvu.

Artur Taska leidis mu vanaisa ühes jaamas enne Czadcat ilma raskusteta üles ja tervitas teda käepigistusega. Kahekümnendates eluaastates ajakirjanikul olid taha silutud tumedad juuksed ja sarvraamidega prillide tagant meelekindlalt vaatavad tumedad silmad. Ta oli toimetanud Valgas ilmuvat ajalehte *Lõuna-Eesti* ja oli kursis tolle piirkonna põllumajanduskeemia küsimustega. Nüüd oli ta tegev *Päevalehe* juures Tallinnas. Tänu ühisele huvile keemia vastu sobisid nad mu vanaisaga hästi ning said kiiresti sõp-

¹⁸Čadca linn oli kuni 1918. aastani kuulunud Ungari kuningriigile, Trianoni rahulepinguga 1920 läks linn Tšehhoslovakkiale, kellelt Poola selle 1938. a annekteeris. Praegu Slovakkias.

radeks. Artur Taska ülesandeks oli kajastada Eesti ajakirjanduses Budapesti kongressi, mida ta peale autorinime tegi ka nimemärkide “A. T.”, “A. Ts.” ja “-ska.” all.¹⁹ Ainsad teised reisijad kupees koos tema ja minu vanaisaga olid tol hetkel ungarlannast naine ja tema teismeline tütar. Tütrel oli suurte lokkide ja värviliste paeltega seotud nn võidusoeng ning ungari rahvusmotiivides mustriga (kotkad, kroonid, topeltristid) moodne kleit, on Taska meenutanud. Varajastes kolmekümnendates emal olid hoolikalt maniküüritud käed “sügavpunaste küüntega”. Mõlemad rääkisid saksa keelt, nii nagu enamik keskklassi ungarlasi.

Päikesevalgus ujutas vaguni üle, kui Poola ametnikud rongi sisenesisid ja viisasisid kontrollisid. Minu vanaisa passi oli Poola Tallinna-saatkonna viisapitseri (Wiza Szużbowa Nr. 43) alla kummitemplitiga löödud Poola kroonitud kotkas; tema paberid olid korras. Enne kui rong üle Poola piiri natsionaalsotsialistliku Slovakkia poole sõitis, löid Poola politseinikud kõigile neljale passi ümmarguse sinise pitseri CZACA. Čadcas, nagu jaama nüüd nimetati, oli kõik vaikne. Selles tihnikute ja lilleküllaste suveniitudega hundisõbralikus Karpaatia osas elasid slovakkid Hitleri varjus. Kõigil Slovakkia elanikel — isegi juutidel — oli passis haakrist. Slovakkia oli Hitleriga tänuhulga liitunud Tšehhoslovakkia lahkulöömisel 1939. aasta märtsis pärast seda, kui Saksamaa vallutas Praha ja tükeldas Tšehhoslovakkia. Slovakkia oli oma positsiooni tõttu Euroopa südames “tuhandeaastase riigi” lahutamatu osa ning sellest võis saada uue natsionaalsotsialistliku impeeriumi värv Balkanile ja okupeeritud itta. Haakristilipud lehvitsid piki jaama perrooni punaste, siniste ja valgete rosettide keskel — Slovakkia värvid.

Piirialadel on oma dünaamika, mis võib vallandada rahutusrefleksi. Kui rong seisis, suitsetas mu ärevil vanaisa vagunikoridoris sigarette. Möödus tund, kaks tundi. Kanad kõndisid tähtsalt üle rööbastel. Perroonil müüs poiss moonikooke. Ainus heli pea-

¹⁹Vt tema reisimuljeist ka A. Taska, “Viinamägedelt ja nisuväljadelt”. — *Postimees*, nr 268, 5. X 1939, lk 4, dea.digar.ee/article/postimeesew/1939/10/05/31; -ska., “Mustlastest”. — *Postimees*, nr 287, 24. X 1939, lk 7, dea.digar.ee/article/postimeesew/1939/10/24/51.

le veduri susisemise oli poisi hää, kutsuv ja pealekäiv: “Koogid, soojad saiad!” Möödus veel aega. Lõpuks avas Slovakkia punaste õlakute ja nokkmütsidega tollipolitsei vaguniukse: “Heil Hitler!” Kas neli reisijat tegid vastu natsitervituse? (Üks esimesi asju, mida iga reisija Kesk-Euroopas 1939. aastal otsustama pidi, oli see, kas tõsta fašistlikuks tervituseks käsi üles või mitte.) Slovakkias, mis oli olnud Tšehhoslovakkia Vabariigi osa, ei pruukinud juhuslik reisija näha avalikke märke natsionaalsotsialistide survest, kuid raudtee- ja piiriametnike pidev “Heil!”-hõikumine ja kannaklõpsutamine kõneles iseenda eest. Hitleri marss Praha — rikkudes Müncheni lepingut — legaliseeris juudivaeanu. Slovakkia pealinnas Bratislavas puhkesid juudivastased meeleavaldused — vana inetu lugu lõhutud akendest ja söimuhüüetest —, ning juudid tõrjuti välja Slovakkia majandusest ja nende vara sundvõõrandati. Uue vabariigi suur saksakeelne vähemus — umbes 150 000 inimest kahe miljoni elaniku kohta — võitles kindlate kodanlike väärtuste eest: *Kinder*, *Küche*, *Kirche* (lapsed, köök, kirik). Sugude võrdõiguslikkuse mõiste, nagu ka homoseksuaalsuse või avangardmuusika olemasolu, kuulutasid need Karpaadi sakslased “juudilikuks” ja dekadentlikuks. Paljud poolakad arvasid samamoodi; Saksamaa järel oli Poola esimene riik, kes tunnistas Slovaki Vabariigi olemasolu.

Slovakkia piiripolitsei tagastas Taskale ja mu vanaisale Eestist passid “füüreri tervitustega”, kuid käskis ungarlannadel rongilt maha tulla. Miks? Sest naistel polnud “õigeid viisaid”, et sõita läbi Slovakkia. Ametnikud nõudsid külmavereliselt ja muretult tasu: “Kohe!”, sülitades selle sõna välja, nagu oleks tegemist millegi halvamaitselisega. Pisarsilmil palusid naised ametnikel tehtud otsust muuta. Pärast pikka kauplemist määrati sealsamas trahv 20 Ungari pengöt (praeguses vääringus umbes 80 naelsterlingit), mis oli tugevasti liialdatud. Seda siiski vähendati poole võrra. Tegelikult oleks maksta tulnud 6,5 pengöt, kuid erinevalt Eestist ei peetud siis Ungarit Slovakkia-sõbralikuks riigiks: 1939. aasta märtsis oli Ungari alustanud Slovakkia-Ungari piiril

kulgeva raudteeliini pärast sõda Slovakkia.²⁰ Tuhanded Slovakkia piirides elanud ungarlased tegid nüüd kihutustööd autonoomia poolt. Kahtlemata rahul, pistsid politseinikud raha oma kukrusse ja liikusid edasi järgmisesse vagunisse. Asjatult püüdis mu vanaisa ungarlasest ema ja tema tüdruku rahustada, et tolliinspektoritel on kõikjal ühesugused ahned näpud. “Ühel päeval jutustate seda lugu mõnusa veiniklaasi juures!” ütles ta. Naised naeratasid tagasihoidlikult ja väljendasid siis väga veidral moel üllatust, et Erich ja Taska on Balti riigi kodanikud: nad olid arvanud, et mehed on jaapanlased. Jaapanlased? “Piinliku arusaamatuse”, nagu Taska seda nimetas, võis ajendada tõsiasi, et Taska nägi välja nagu prillikandjast õppur ja tal olid soomeugrilikud, ülespoole kaldunud silmad, mis meenutasid keiser Hirohito omi. (See on aga ohtlik valdkond — rassiteadlaste oma.) Ungarlased pomisesid vabanduse, enne kui vestlus edasi läks.

Hommikupäikese käes heljus rongi vari üle põldude ja heinamaade. Rongilt vilksamisi nähtavad Karpaatide külad olid sageli vaid taluhoonete ja teeäärsete krutsifikside kobarad, mida valvas nikerdustega puukirik. Kõikjal olid slovakiid põldude kohale kummardunud, vedamas heina või juhtimas härgi. Sellel äsja saksastatud territooriumil leegitses haakrist kõikjal tulipunast. Siis oli näha uut kohanime: Banská Bystrica, linn Madal-Tatrates, mille gooti stiilis kaupmeestemajad ja keskaegsed kindlustatud eelposid ja väravad meenutasid Taskale tema sõnul Tallinna hansamaju. Restoranvagunist edasi oli seltskond Soome põllumajanduseksperte, kes hommikusöögijärgses ülevas meeolus rongiga rütmiliselt kaasa õõtsusid. Slovaki keskmäestiku lõpp-peatuses Zvolenis astus rongi Slovakkia armee ohvitser. Perroonil oli piibusuitsu sisse mähitud rühm tumeda jumega külaelanikke koonusekujulistes fliiskübarates ja lambanahksetes vestides. Mustlasi elas Slovakkias palju. Nende indoaaria keel ei sarnanenud külgneva-

²⁰1939. aasta märtsis toimunud sõda Ungari ja Slovakkia vahel, mille tulemusel võitis Ungari endale Stakčini ja Sobrance (ungari k Takcsány ja Szobránc) ümbruse Ida-Slovakkias. Alad tagastati Teise maailmasõja järel 1945. a.

te slaavi keeltega mitte millegi poolest, see-eest on aga paljuskil lähedane sanskritile. Peagi hakkas nendega tegelema Hitler.

Viimane hommikupäike tuli välja, kui rong jõudis Lovinobaňasse. Taska tegi vaguniaknast salamahti pildi eakast slovaki mehest, kes seisis jaamapingi ees koos ühe poisiga — võib-olla lapselapsega. Mehel oli peas Tirooli stiilis viltkübar. Tema kohal seinal oli näha emailitud silti, millel seisis esimese Slovakkia Vabariigi “kahekorruseline” rist.²¹ Tunni aja pärast lähenes rong Ungari piirijaamale Losoncile (tänapäeval Lučenec Lõuna-Slovakkias), kus reisijad pidid rongilt maha tulema ja kurjakuultava nimega Välismaalaste Järelevalve Keskuse kontori ees järjekorda võtma. Ungari oli endiselt nimetuse poolest monarhia; Ungari kuninglik politsei vaatas passe ja pabereid aeglase kaalutlusega läbi, heites aeg-ajalt teraseid pilke, enne kui lõi neile sisse *M. KIR.* — “Ungari Kuningriik”. Minu vanaisale anti 50 filleri eest (sõdadevahelise Ungari sendid²²) “tagasiulatavalt” Ungari viisa, sest ta oli jätnud selle Tallinnas hankimata.

Kui rongi rattad mööda rööpaid Budapesti poole ragisesid, voolas kõrval Doonau, pigem peegel kui veekogu, peegeldades kadunud Austria-Habsburgide maid. Slovakkia puiduga laaditud parved triivisid mööda. Oma lookluses Baierist Musta mereni oli Doonau kahepealise kotka alla ühendanud idast lääne suunas türgi-tatarlasi, venelasi, ukrainlasi, serblasi, Bulgaaria moslemeid, mustlasi, juute ja vene vanausulisi, ida läänega. Vähesed soovisid Habsburgide impeeriumi naasmist, kuid Hitler ja Stalin olid vallandamas kurjust, mis oli palju suurem kui miski, millest Saksa-Ungari valitsejad oma Viini kindluses oleksid osanud und näha. Juudi, slaavi ja mustlaste kogukond kadusid peagi üleöö, kui monarhistlik poolsallivus asendus totalitaarse sallimatusega. Fašismist oli saanud Euroopa uus “püha religioon”, nagu märkis kirjanik Eric Ambler, kelle selleaegsed spionaažipõnevikud *Tavatu hädadoht* (Uncommon Danger), *Epitaaf spioonile* (Epitaph for a

²¹ Sama kahekorruseline rist on ka praeguse Slovaki Vabariigi vapil ning lipul.

²² Ka 1946. aastal Ungaris pengö asemel kasutusse võetud forint jagunes 100 filleriks.

Spy) ja *Häire põhjus* (Cause for Alarm) analüüsisid sõja eelõhtul Euroopa pimeduse südant.²³ Midagi uut oli Doonau südamealadel algamas; mis täpselt, ei teadnud veel keegi.

Pärast Szobi vedas rong end edasi ja jõudis lõpuks Budapesti Keleti jaama. Jaamahoonel, mis oli üleni kullatud ja krohvitud ning mille kaarte all olid marmorist germaani Habsburgide nümfid ja saatürid, ei olnud Baltikumis võrdväärset. Perrooni kohal hõljus söesuitsu ja praetud paprikakaunade lõhn — harjumatud madjari lõhnad. Inimesed kiirustasid perroonidel, et kindlustada endale istekoht Istanbuli või teistele ida-läänesuuna rongidele. Minu vanaisa ja Taska sõitsid taksoga Doonau vasakkaldale Pesti, kus nad Danube Palace'i hotellis end sisse seadsid. Nende tubadest avanes vaade Buda mäele ja Püha Istváni basiilika nõeltornile. Ungari pealinn, kirjutas Evelyn Waugh 1938. aastal ajalehes *Catholic Herald*, “moodustab ühe kauneima jõeäärse linnapildi”, lisades: “See on Euroopa ilusaim.”

Järgmisel päeval imetles Erich saksa juugendstiilis hooneid nende roheplaatidest tornide ja petuuniakastidega akendel. Pärast Tallinna tundus talle kõik hiiglaslik. Budapestis oli kuussada kohvikut. Dohány tänaval asuv Suur Sünaog — osalt mauride, osalt bütsantsi oma — oli Euroopa suurim, kuhu mahtus kolm tuhat palvetajat. Budapest oli Kesk- ja Ida-Euroopa panganduskeskus ning linna Austria-Habsburgi kiire ja tõhus toimimine jättis Erichile sügava mulje. Vörösmarty väljakul asuvas kohvikus Gerbeaud, mis oli kaunistatud Habsburgi hiilguses lühtritega, tellis ta hommikusöögiks musta tee sidruniga, roosimoosi, sarvesaia ja šokolaadi-võikreemiga keeksi. Lõunasöök koosnes sealihast ja köömneta tugevasti maitsestatud hapukapsast. Kui välja arvata paprika, ei erinenud saksapärase roog Eesti omast. Osmanid tõid sarlapunase “türki pipra” ehk paprika Kesk-Euroopasse 16. sajandil ja nüüd oli see kõikjale levinud. Erich proovis ihaldatud Doonau beluga-tuura, kelle pea kitsenes eelajaloolise välimusega koonuks, ja Balatoni koha, mis meenutas talle Peipsi oma. Uh-

²³Eric Ambler (1909–1998) oli Inglise kirjanik, siin nimetatud põnevikud ilmusid aastail 1937–1938. Eesti keeles on avaldatud kolm Ambleri hilisemat romaani Ilme Rebase ja Enn Soosaare tõlkes.

ked Béla Lugosiga²⁴ sarnanevad kelnerid tõid talle vahutavat õlut ja pitsi aprikoosiviina, mille müük oli suurenenud pärast seda, kui Windsori hertsog (troonist loobunud Edward VIII) 1937. aastal Horthy külalisena Budapestis olevat öelnud, et see talle meeldib.

Konverentsi delegaadid suundusid kuningapaleesse vastuvõtule. Ülikonna ja lipsuga Erich ronis mäest üles Hofburgi-laadse palee juurde, kust avanes vaade üle Doonau läänepoolsele Budale. Hoone uhkes marmorkujude ja soomusrüüdega söögisaalis oli Ungari endine põllumajandusminister ja praeguse kongressi president Miklós Kállay²⁵ end Tallinnast ja Helsingist saabujatele usinasti tutvustamas, surudes tänusõnade saatel kõigi kätt. Saali ühes otsas mängis keelpillikvartett Straussi ja teises seisis mõõka kandvate ratsaväelaste kõrval Tema Rahumeelne Kõrgausus admiral Horthy, Ungari Saksa-meelne regent. Konservatiivne, autoritaarne Horthy valitses Ungarit kõigi Habsburgi monarhi eesõigustega. Ta oli kehtestanud antisemiitlikud seadused kümme aastat enne natsionaalsotsialiste; tema viimane juudivastane seadus, mis kuulutati välja 1939. aasta mais, keelas juutidele tegutsemise advokaadina ja vara omamise. Horthy jaoks oli ungari rahvus — *natio Hungarica* — kristlikuks kaitsevaliks punase ateismi ja juutide vastu. Nii oli see olnud ka sajan-

²⁴Béla Lugosi (õieti Béla Ferenc Dezső Blaskó; 1882 Lugos (Austria-Ungari), praegune Lugo Rumeenias – 1956 Los Angeles) oli Ungari ja Ameerika näitleja; tema tuntuim roll oli filmis *Dracula* (1931). 1920. aastast elas USAs.

²⁵Miklós Kállay de Nagykovács (1887–1967 New York) oli Ungari põllumajandusminister 1932–1935, astus ametist tagasi protestiks peaminister Gyula Gömbösi parempoolse poliitika vastu. Tegutses seejärel Ungari tasandikul põllumajanduse arendamiseks loodud komisjoni esimehena, oli Ungari Riikliku Niisutusameti esimene president; Ungari ülemkoja eluaegne liige a-st 1937 ja selle majanduskomitee liige. Miklós Horthy palvel oli ta Ungari peaminister aastail 1942–1944, et muuta eelneva peaministri László Bárdossy Saksa-sõbralikku poliitikat. Asendati selles ametis pärast seda, kui Saksamaa 1944. aasta märtsis Ungari okupeeris. Sakslased arreteerisid ta ja paigutasid esmalt Dachau ja seejärel Mauthauseni koonduslaagrisse, kust ta viidi koos teiste prominentide vangidega Tiroomi, kus Ameerika väed ta mai alul vabastasid. Läks 1946. a pagulusse ja asus 1951. aastal elama USAsse.

deid varem türklaste ja islami tekitatud “tsivilisatsiooniohu” puhul. Horthy ideoloogiaks oli kontrrevolutsiooniline etniline nasionalism, mis kaitses lääne parlamentaarsete väärtuste asemel il-liberaalsust, kuid ometi — nagu Konstantin Päts Eestis — pol-nud ta päris see diktaator, kelleks teda sageli tembeldati, sest ta ei meeldinud ei vasak- ega paremäärmuslastele. Nii nagu Päts oli keelustanud Eestis neofašistliku vapside liikumise, keelustas Horthy Ungari natsionaalfäšistliku Nooleristi partei (mitte viima-ses järjekorras selle tajutava ohu tõttu tema enda võimule). Sel-legipooolest oli ajakirjandus Ungaris Horthy ajal vabam kui Hit-leri Saksamaal, või ka Nõukogude Liidus ja fäšistlikus Itaalias. Inimesed võisid Budapesti tänavatel vabalt rääkida, mis natsio-naalsotsialistlikus Berliinis polnud võimalik. Ungari populistide ja patriootide probleemiks oli — iroonilisel kombel — Hitler. Tei-sel pool Doonaud, vaid mõne kilomeetri kaugusel Budapestist asusid etniliste, Nooleristi pooldavate sakslaste alad, kes soovi-sid olla osa ühisest saksa rassist. Kardeti, et nende rahulolematus võib üle kanduda Ungarisse — ja mis siis saab? Eraviisiliselt võis Horthy Hitlerit veidi imetledagi, kuid eriti ägedalt oli ta Vene-vastane. Põhja poolt, Karpaatide tagant, puudus tegelikult kong-ressi delegaatide hulgast silmatorkavalt üks suur riik: Nõukogude Venemaa. 1939. aasta algul oli Horthy liitunud Saksamaa, Jaapa-ni ja Itaalia Kominterni-vastase paktiga Moskva vastu ega olnud rahvusvahelise kommunismi sõber.

Kogukas ja suure ümara ninaga, mustas frakis ning kõvakrae-ga Horthy ajas delegaatidega viisakalt ametlikku juttu. Ta oli an-dekas keelte alal, valdas vabalt prantsuse, itaalia, tšehhi ja hor-vaadi keelt ning kõneles head inglise keelt (Austria-Aadria Tries-tes oli tema inglise keele õpetajaks olnud James Joyce). Eesti ametliku esindajana pidi mu vanaisa Horthyga kätt suruma, kuid seda, kuidas ta kohtumine madjari autokraadiga tegelikult läks, ei ole kirjalikult jäädvustatud. Võib-olla rääkisid nad Ungari ja Eesti sarnasustest ja ajaloolistest sõprussuhetest. (Madjareid pee-takse soome-ugri rahvaks: ungari keel kuulub soome-ugri keel-

konda).²⁶ Erich oli eestikeelses tõlkes lugenud Ferenc Molnári 1906. aastal ilmunud populaarset romaani *Pál-tänavapoised*, mis räägib sõdivatest noorukitest sajandivahetuse Budapestis, ja võib-olla ta mainis seda ka Horthyle. Või ka mitte.

Hiljem samal õhtul kostitasid Ungari tööstuse ja panganduse juhid delegaate teisel pool Doonau Westminsteri neogooti stiilis parlamendihoones lahkelt šampanjaga ja Doonau tuuramarjaga vaagnail. Mu vanaisa valmistus järgmiste päevade ettekandevoorudeks. Need toimusid Tehnika- ja Majandusülikooli ruumes. Seal pidas Erich mitu ettekannet piimatoodete biokeemiast ja toiduainete säilitamisest, mille kaasdelegaadid “hästi vastu võtsid”, nagu Taska *Päevalehes* teatas.²⁷ Lisaks kuulas ta loenguid küpsetamisest, destilleerimisest ja veini valmistamisest ning proovis Ungari kuivatatud ersatsbanaanipulbrist valmistatud toiduaineid. Ungari riisiasendaja, mis põhineb kooritud nisul, leiti olevat “eriti maitsev” (arvas Erich), kui seda küpsetati söeküttel grillpannil. Teraviljaga isemajandav Ungari suutis oma riisiasendajatega ära toita suure osa Kesk-Euroopast. Ülikooli auditooriumides asuvatele stendidele ja lettidele olid välja pandud Ungari šokolaadipannkookide ja kärjemaistuste näidised. Mu vanaisa kui ahelsuitsetaja oli huvitatud Ungari tubakalehtede väljapanekust. Tema huvi äratas Ungaris patenteeritud “Farinograafi”-aparaat, mis suutis mõne minutiga mõõta nisujahust valmistatud taigna koostise ja toiteväärtuse; selle kasutuselevõtmine “oleks soovitatav ka meie veskites ja pagarite juures”, nagu ta Taskale oli öelnud.

Järgmisel hommikul asusid delegaadid bussidega teele Ungari tasandikule — pustasse — teispoole Budapesti. Juulikuu kuumuses virvendavatelt maisipõldudelt tõusis mörkjäs-magusat lõh-

²⁶Minu vanaisa oli Eesti asutise Fenno-Ugria liige, mis edendas Uurali-Altai tavade ja rahvaste uurimist Eestis ning andis välja ajakirja ja hiljem aastaraamatut *Eesti Hõim*. Soome-ugri hõimupäev, mida peeti Eestis oktoobri kuni selle ärakeelamiseni Nõukogude võimu poolt 1940. aastal, andis soomlastele, karjalastele, eestlastele, ungarlastele ja teistele Uurali-Altai rahvastele põhjuse kokku tulla. Nii on see ka tänapäeval. *Autor*.

²⁷Vt A. Ts., “Põllumajandus-tehniline kongress Budapestis”.

na. Budapesti maapiirkond atra vedavate hobuste ja karjamaadega oli oma tohutus avaruses stepi moodi — selline oli Kesk-Euroopa tagamaa avarus. Sumedas kauguses paistis päike nagu kuldne kilp. Läbi bussiakna pildistas Taska avarat tasandikku, mis oli justkui joonlaua järgi tasaseks tehtud. Hiljem viidi delegaadid aurikuga mööda Doonaud üles, et külastada veinikeldreid ning maitsta Tokaj'd ja teisi kohalikke valgeid veine. Budapesti lossitaolises põllumajandusmuuseumis uitas mu vanaisa vaimustunult läbi mesindusele pühendatud saalide.

Ta ei saanud aru, miks nii küllusliku teraviljakasvatusega riigis nii palju inimesi nälgib. Lapsed kerjasid Budapesti eredalt valgustatud kohvikute ees süüa ja magasid Erzsébeti silla võlvide all. Mu vanaisal ei jäänud ka märkamata Budapesti jõukate inimeste vastumeelsus vaeste suhtes. Budapestis olid säilinud vanad Austria-Habsburgi ideed võimust ja inimeste kohast hierarhiaredelil; elu Budapestis oli seisuseteadlikum ja hierarhilisem kui isegi Viinis. Pustas oli kõnekas, et paljud suured mõisad olid veel saksakeelsete võõrsuguvõsade käes, kes olid toetanud Austria ja selle Habsburgidest valitsejate poliitilisi huve. Budapesti ooperis, kus ta käis vaatamas Eesti primadonna Milvi Laiu esinemist, tegi Erichile nalja vaatepilt valgetes kinnastes saatjatest, kes kõndisid suitsetajate taga, tuhatosid käepärast. (“Kui oled Ungaris härrasmees, ei pea sa isegi oma portsigari kaasas kandma,” seletas ta hiljem mu emale aksiomaatiliselt.)

Erich ujus (ja Taska pildistas teda) Gellérti termides Vabaduse silla lähedal, kus ta sai esimest korda aimu Budapesti tohutust hulgast mittemadjaritest, nn rahvustest. Need olid serblased, horvaadid, rumeenlased ja slovakiid, kes moodustasid poole Ungari kogurahvastikust. Budapest oli Teise maailmasõja eelõhtul impeeriumijärgse aja linn, mida painas Habsburgide, Osmanite ja Venemaa impeeriumide kokkuvarisemine ning Esimese maailmasõja tõttu Odessast, Kiievist, Smyrnast ja Istanbulist ümber asunud elanikkonna olemasolu.

Margiti saarel — Budapesti Coney Islandil — viis Taska mu vanaisa kuulama “mustlaste viiulikuningat” Imre Magyarit.²⁸ Smokingis näis kogukas Magyaril välja nagu jõukas kodanlik ungarlane, kes mängis oma hingestatud mustlasmuusikat jumaldavale jõukale rahvahulgale. Taska eristas Eesti ajakirjanduses mustlasmuusik Magyarit kui “tsiviliseeritud eurooplast” eelkõige Rumeenia alade “rändmustlastest”, kelle riietuski oli “räpane ja räbalane”.²⁹ Viimastega olevat kahjuks sarnanenud ka Eestis elavad ja esinevad mustlased. Koos Erichiga käis Taska kuulamas mustlasansambleid, kes mängisid palu viiulitel, klaveriklahvidega akordionidel ja Ungarile omasel ksülofoonilisel hübriidil simblil. Lisztil ja Brahmsil põhinevad rahvalikud rapsoodiad kõlasid Budapesti baarides ja hotellides nii päeval kui öösel.

*

12. juulil, kui mu vanaisa oli veel Budapestis, heitis Tallinna lahes ankruga Saksa mereväe fregatt. Eesti valitsus võttis Admiral Hipperi nime kandva laeva ja tema Saksa meeskonna täie hiilgusega vastu, kuid Saksa meremeeste ja häiritud tallinlaste vahel puhkesid kaklused. Natsionaalsotsialistlik Saksamaa süüdistas rahutustes “kommunistlikke provokaatoreid”, kuid tol ajal Tallinnas viibinud inglase Arthur Duncan-Jones³⁰

²⁸Imre Magyar (1894–1940 Budapest) äratas oma muusikalise talendiga tähelepanu juba üheksa-aastaselt, asutas 1916. a ansambli; ühtlasi filminäitleja.

²⁹Vt -ska., “Mustlastest”.

³⁰Arthur Duncan-Jones (Arthur Stuart D.-J.; 1879–1955), anglikaani kiriku preester, Chichesteri katedraali praost (dekaan) 1929–1955. Ta külastas Eestit 1938. aasta juunis, mil kuulus anglikaani kiriku delegatsiooni Riias ja Tallinnas toimunud Eesti, anglikaani ja Läti kirikute konverentsil, käies ka Tartus ja Petseris ning Eesti ja NSVLi piiril, ja 1939. aasta juulis, kui kohtus Tallinnas piiskop Hugo Bernhard Rahamäega, kellega käis ka Narva-Jõesuus ja Rannamõisas. Ta pidas ka jutluse Peetri kirikus Tartus ja väisas seekordki Petserit. Nende reise muljeid on ta avaldanud 1940. aastal ajakirjas *The Geographical Magazine*, vt The Very Reverend A. S. Duncan-Jones, “Latvia

arvas teisiti.³¹ Tema meelest paljastas Saksa laeva visiit lõhe Eesti põhiliselt Saksa-vaenuliku elanikkonna ja Eesti üha Saksa-meel-sema valitsuse³² vahel. Duncan-Jones juhtus olema Chicheste-ri dekaan (ja Katherine Duncan-Jonesi,³³ meie hulgast nüüdseks lahkunud hilisema Shakespeare'i-uurija vanaisa); ta oli Tallinnas missioonil, et kanda anglikaani kirikule ette Balti riikide suhtumisest Suurbritanniasse ja Suurbritannia kahanevast merejõust Läänemerel. Saksa sõjalaeva viibimine Eesti vetes tekitas eestlastes hirmu Saksa ülema-ja-alluva-mentaliteedi ja Saksa territo-riaalsete ambitsioonide ees Baltikumis üldiselt, ütles dekaan; samuti oli eestlastel "varjatud hirm" Venemaa ees, mis oli sel su-vel avaldunud pärast seda, kui Suurbritannia ja Prantsusmaa pak-kusid välja idee luua Nõukogude Liiduga kolme riigi liit nat-sionaalsotsialistliku Saksamaa vastu. Paljudele tundmatu Inglise aristokraat uskumatu nimega admiral Sir Reginald Almayr Ran-furly Plunkett-Ernle-Erle-Drax³⁴ lähetati Moskvasse läbirääkimi-si alustama. Tema reisiviis — ta saabus vana kaubalaevaga — ja juba nimigi süvendasid Nõukogude Liidu kahtlusi missiooni tõ-siduse suhtes. (Oma Nõukogude võõrustajate ees hooples admi-

and Estonia". — TGM, Vol. 10, No. 5, March, 1940, pp. 314–327, reader.exacteditions.com/issues/50262/spread/3.

³¹Vt A. S. Duncan-Jones, "Baltic peoples and the powers". — *Manchester Guardian*, 21. VIII 1939, p. 16. *Autor*.

³²Sellal juhtis Eesti valitsust peaministrina Kaarel Eenpalu. Vt hiljutistest käsitlustest ka Eero Medijainen, "Kas Eesti oli 1939. aastal üksi ja kas Eesti ikka orienteerus Saksamaale". — *Postimees.ee*, 12.07.2024, arvamus.postimees.ee/8057642/ajalugu-kas-eesti-oli-1939-aastal-üks-ja-kas-eesti-ikka-orienteerus-saksamaale.

³³Katherine Dorothea Duncan-Jones (1941–2022) oli Oxfordi Somerville'i Kolledži õppejõud 1966–2001, ühtlasi Inglise kirjanduse professor Oxfordi Ülikoolis 1998–2001 ja vanemteadur samas 2001–2022.

³⁴Sir Reginald Aylmer Ranfurly Plunkett-Ernle-Erle-Drax, rohkem tuntud nime Reginald Plunkett või Reginald Drax järgi (snd Plun-kett; 1880–1967 Poole, Dorset) oli Suurbritannia viitseadmiral (1932). 1939. aasta juulis-augustis juhtis ta koos Prantsuse kindrali Joseph Dou-menciga Moskvasse lähetatud Inglise-Prantsuse delegatsiooni, et aruta-da võimalikku liitu NSV Liiduga.

ral kenal ja viisakal inglise kombel, et ta on Bathi ordu rüütel,³⁵ mille Vene tõlk pani ümber Vanni orduks.) Kuigi kõnelused jäid tulemuseta, ei suutnud Briti konsulaat Tallinnas Pätsi võimuesindajaid rahustada, et vastav liit (kui seda peaks tugevdatama) ei too Eestile kahju. Pätsi-meelses ajalehes *Uus Eesti* ilmus äge vastukaja liitlaste ilmsetele katsetele Stalinile meele järele olla. Ühte ajalehes *The Times* ilmunud seisukohavõttu kommenteeriti selles järgmiselt:

Auväärsed härrad Londonist! Me teame nüüd, et Te olete sunnitud kokku leppima Venega. Me oleme liigutatud, et Teil sealjuures on leidunud mahti mõtelda ka meie huvidele, ja meil on huvitav kuulda, et Te õieti olete Moskvas viibides selles asjas oma esialgse otsuse ümber muutnud. On siiski karta, et Te pingutaksite end asjata, kui püüaksite oma diplomaatide kaudu — või sõjalaevu siia saates, nagu Teie alamkojas soovitati — meile hakata selgitama, mis kena mees õieti on see punaväelane, kellele Te tahate anda luba tulla meid “abistama”, kui see teemal meeldib. Meil on mõningaid kogemusi, milledest Te nähtavasti pole kuulnud. Muide: milleks õieti Teie arvates punaväelasele veel see lendleht, kui ta püss käes kavatseks jääda “ebamääraseks ajaks rahva hulka, keda aitama tulnud”, nagu Te seda väljendate.³⁶

Prantsusmaad hurjutati mitte sugugi vähem sarkastilisel toonil:

Ja Teie, härrad Pariisist! Kas Te teete nalja, kui kirjutate oma välisministeeriumile lähedal seisvas “Petit Parisienis” üsna tõsise näoga: “Saksamaa kasuks teostatavat putshi Tallinnas või Riias peetakse Moskvas sissejuhatuseks kallaletungile, ja on tõenäolik, et sel korral Nõukogude Liit võtab kohe tarvitusele vajalikke abinõusid, et garanteerida oma strateegilisi positsioone.” Kui see on nali, siis — meil on kahju seda ütelda — see nali kipub minema liiga kaugele. Kes teostaks Tallinnas või Riias putshi Saksamaa

³⁵Bathi ordu (The Most Honourable Order of the Bath) on Suurbritannia rüütliordu, mille asutas 1725. aastal kuningas George I. Selle nimi lähtub keskaegsest rüütliklõõmise tseremooniast, mille osaks oli vette kastmine.

³⁶Vt –i., “Armsad härrad Londonis ja Pariisist!”. — *Uus Eesti*, nr 180, 7. VII 1939, lk 5, dea.digar.ee/article/uuseesti/1939/07/07/73.

kasuks? Võib-olla “Petit Parisien” reedaks meile ka selle saladuse.³⁷

Tegelikult ei tundnud Stalin kuigi suurt huvi selle tema arvates kasutu liidu vastu Prantsusmaa ja Suurbritanniaga (kindlasti ei olnud tema jaoks enamlastevastase konservatiivse Briti Bathi ordu liikmest admiraliga enda poolel olemises suurt eelist). Selle asemel et liitluda alliansiga Hitleri vastu, eelistas Stalin sõlmida liidu Hitleriga. Suletud uste taga hakkas ta vaagima mõeldamatut. Hoolimata sellest, et ta oli oma poliitilise elu üles ehitanud kapitalistliku parempoolsuse vihkamisele (Stalin ei teadnud südametunnistuse tähendust), mõtles ta 1939. aasta suvel sellele, mida natsionaalsotsialistid saaksid pakkuda. Stalini peapropagandist Andrei Ždanov väitis 29. juuni *Pravdas*, et Suurbritannia ja Prantsusmaa tegelikult ei soovi sõjalist liitu Nõukogude Liiduga, mis osutab sellele, et Saksamaa võiks seda soovida. Teine Kremli hääleтору *Izvestija* läks isegi nii kaugele, et rääkis Poola jagamisest Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Need olid esimesed avalikud vihjed Moskvast Jossif Stalini tõenäolisele kuradi-paktile Adolf Hitleriga. Füürerile meeleheha valmistamiseks mõeldud sammuna asus Stalin puhastama Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissariaati juutidest, asendades rahvakomissari kohal Nõukogude veterandiplomaadi Maksim Litvinovi (kelle vend oli rabi) Vjatšeslav Molotoviga. Litvinovi juutus oli olnud Stalinile kaua pinnuks silmas; natsionaalsotsialismi vastane ja läänemeelne Litvinov oli 1920. aastal Tartu rahulepingule alla kirjutanud, kuid rahu pikendamine Eestiga ei huvitanud praegu Stalinit. Molotov oli olnud ka innukas “trotskistide”, “kulakute” ja “kahjuritite” nn väljajuurija Nõukogude Venemaal ning oli valmis oma karjääri nimel osalema ükskõik millises verevalamises. Nimetades Molotovi välisasjade juhiks, avas Stalin tee läbirääkimistele Hitleriga, ja Hitler sai sellest päris hästi aru. Tema propagandaülem Joseph Goebbels andis Saksa ajakirjanikele korralduse loobuda “teravatest rünnakutest Nõukogude Liidu vastu kuni edasise korralduseni”. Stalin, haiglase usaldamatuse kehas, oli teinud panuse Hitlerile.

³⁷Samas.

*

Euroopa oli plahvatamas. Aga kui keegi oleks kristallkuuli vaadates öelnud, et vähem kui aasta pärast ei lange diktaatorite saagiks mitte ainult Prantsusmaa, vaid ka kõik kolm Balti riiki, poleks keegi seda uskunud. 14. juulil, kui mu vanaisa Ungaris ettekandeid pidas, saabus Eesti koolitüdruk Nora Lossmann³⁸ Pariisi, kus olid käimas Bastille vallutamise 150. aastapäeva pidustused.³⁹ Tallinna kõrge sõjaväelase⁴⁰ tütar tantsis koidikuni, jõi Champs Elysée'l šampanjat ning vaatas Prantsuse sõjaväeparaadi. Rongireisil koju Tallinna oli ta tunnistajaks sellele, mida ta hiljem kirjeldas kui “täieliku türannia vaikset aktsepteerimist”, ning see heitis Pariisis nähtud eufoorilistele stseenidele tumeda kainestava varju. Rongiaknast nägi ta vilksamisi marssimas “surnupealuid”, s.t SS-lasi, ja pruunsärklasi. Keset kõrvulukustavaid “Heil’e” vaatas ta, kuidas Hitlerjugendi liikmed jaama perroomil rituaalselt saluteerisid natsilipule ja suudlesid seda, mi-

³⁸Nora-Vanda Morley-Fletcher (Lossman(n); 1921–2015 London) õppis Prantsuse Lütseumis, Tallinna Rakenduskunstikoolis ja Rakenduskunstikoolis Viinis, kuhu 1944. aastal põgenesid ka tema ema ja isa. Elas seejärel Saksamaal Flensburgis ja Hannoveris, kust asus 1947. aasta algul ümber Inglismaale koos peatse abikaasa David Morley-Fletcheriga. Viibis seejärel abikaasa töökoha tõttu seitse aastat Nigeerias. Töötas organisatsiooni Briti Pagulasnõukogu (British Council for Refugees) peasekretärina, tegutses Inglismaa eesti pagulasorganisatsioonides. Vt TO (= Toomas Ojasoo), “Intervjuu — Nora Morley-Fletcheriga MBE”. — *Eesti Hääl*, nr 2308, 15. X 2011, lk 2, www.eestihaal.co.uk/data/_uploaded/file/oktoober%202011_0.pdf; Ott Laido, “Meie naine Inglismaal”. — *Eesti Naine*, nr 1, 2009, lk 54–55.

³⁹Intervjuu Nora Morley-Fletcheriga 4. oktoobril 2009 Londonis. Autor.

⁴⁰Artur Lossmann (Arthur Aleksander L.; 1877–1972 London, maeti koos abikaasaga 1998. aastal ümber kaitseväe kalmistule Tallinnas) lõpetas Peterburi Sõjameditsiiniakadeemia 1904. Võttis sõjaväearstina osa Vene-Jaapani sõjast, Esimesest maailmasõjast ja Vabadussõjast. Oli Eesti Sõjavägede Tervishoiuvalitsuse ülem 1919–1935, mil läks erru, sanitaarkindralmajor 1922. Varjas end esimese Nõukogude okupatsiooni ajal 1940–1941, põgenes 1944. a septembris Austriasse, kust läks edasi Saksamaale ning 1947. aastal Inglismaale.

da tema arvates kattis langenud seltsimeeste veri. Irooniline oli see, et Nora Eesti-pere pidas paljusid baltisakslasi oma sõpradeks. (“Mõned neist olid rohkem eestlased kui eestlased ise — head inimesed”, meenutas Nora.) Tema poolakast ema Maria⁴¹ käis Kadrioru pargis koos baltisakslastega ratsutamas. Perekonna kiindumus saksa kultuuri ja keelde oli nii sügav, et oli elanud üle mitte ainult Eesti Vabadussõja, vaid jäi ilmselt immuunseks ka natsionaalsotsialistliku partei imbumisele baltisakslaste ridadesse.

*

Oma viimasel päeval Budapestis vahetas mu vanaisa Barossi väljakul asuvas pangas 30 Eesti krooni (praeguses vääringus 140 naelsterlingit) Ungari rahatahtede vastu ja ostis nende eest igale tütrele ungari rahvapärase nuku ning naisele käsitsi tikitud ungari pluusi. Tema kui keemiku eelarvest jätkus veel pudeli Ungari “härjavere” veini jaoks — *Egri Bikavér*, mis on seal tuntud ka kui “Vampiiri kaubamärk”, sest seda on seostatud Dracula läbitorgatud südamega. (Ta märkis filoloogilise uudishimuga, et ungari- ja eestikeelne sõna vere kohta on suguluses: *vér*, veri.) Erich pakkis kingitused kohvrissi ja lahkus Danube Palace’i hotellist konverentsi pidulikule lõputseremooniale Palatine Josephi ülikoolis. Üritus, millest võttis osa alati kõigele tähelepanu pöörav admiral Horthy, oli kõneaineks ka Budapesti seltskonnas ja kõmulehtedes. Pole üllatav, et Erich lahkus Budapestist kurvasutusega. Kümme päeva oli ta suhelnud keemikute, toiduteadlaste, õliseemneistanduse ekspertide ja taimepatoloogidega üle kogu maailma; ta oli söönud palju kasuliku sisaldusega ungari toitu, istunud koos Budapesti koorekihiga Sobranie sigarette suitsetades ning kuulanud mustlaste džässi. Ta imestas, kuidas Tallinna keemikule oli langenud osaks võimalus sõita läbi Poola, Slovakkia ja Ungari.

⁴¹Maria Lossmann (Novicka; Novitskaja; Maria Alexandra L.; 1899–1984 London) abiellus Artur Lossmanniga 1920. aastal.

Koduteel Eestisse jagas ta kupeed keemiku (ja samuti Tartu ülikooli lõpetanud) Konstantin Arensburger-Ivanoviga,⁴² kes oli teadaolevalt saksameelne.⁴³ Moskvast saabunud uudised liitlaste võimalikust lepingust Staliniga näivad Erichis olevat tekitanud ebamäära rahutust, sest ta püüdis iga hinna eest seda teemat Taskaga vesteldes mitte puudutada. 21. juulil, reedel, just siis, kui tema rong ületas Slovakkia ja Poola piiri, sattus Briti konsul Tallinnas Wilfred Gallienne⁴⁴ koos Eesti välisministri Karl Selteriga

⁴²Konstantin Arensburger-Ivanov (Arensburger; Ahrensburger; ps K. Arenski, Kay, K. Ivanov; 1905–1985 Monterey, California) oli Jamburgis sündinud venelane. Ta võttis osa Vene kodusõjast 1. Jamburgi skautide salga koosseisus Loodearmee ridades, elas 1919. aasta sügisest koos vanematega Eestis, 1933. aastast Eesti kodanik. Lõpetas Narva 2. Vene Gümnaasiumi 1922 ja õppis Tartu Ülikooli matematika-loodusteaduskonna keemia osakonnas 1922–1934, mil selle lõpetas. Töötas Tõnismäe Haigla meditsiinilaboratooriumi juhatajana Tallinnas ja Tallinna Linna I Polikliiniku laboratooriumijuhatajana, ühtlasi Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaamas Tallinnas. Saksa okupatsiooni ajal oli ühtlasi Eesti kindralkomissariaadi vene elanikkonna esindaja Ida-alade Riigikomissariaadi juures, juhtis Vene Rindeteatrit. Põgenes 1944. a Saksamaale, töötas ÜRO Abistamis- ja Taastamisadministratsiooni (UNRRA) laboratooriumis Sulzis 1946–1947 ja asutas samas linnas oma laboratooriumi 1948, Rahvusvahelise Põgenike Organisatsiooni (IRO) meditsiini osakonna töötaja Tuttlingenis 1949–1950; asus 1950. a ümber Californiasse. Oli ühtlasi näitleja, kirjanik, ajakirjanik ja kirjandusloolane. Ta on avaldanud raamatud *В Голливуде с В. И. Немировичем-Данченко* (1964) ja *Письма в Голливуд* (1968, mõlemad Münchenis). 1939. aastal oli ta õppereisil Itaalias jt riikides.

⁴³Rongis olevate ungarlaste hulgas olid väga armastatud mustlasviuldaja-ansamblijuht Jenő Farkas ja jalgpallur László Keszei, kes oli kuulunud Ungari koondisse 1936. aasta Berliini olümpiamängudel.

Autor.

⁴⁴Wilfred Gallienne (Wilfred Hansford G.; 1897–1956 Ohio) oli 1919. aastast Briti konsulaar- ja dipomaatilises teenistuses Marseille's, Alžiiris, Chicagos, Santo Domingos (Dominikaani Vabariik), Los Angeleses, Detroitis, Tegucigalpas (Honduras), 1935. aasta septembrist kuni 1940. aasta aprillini Briti *charge d'affaires* (asjaajaja) ja konsul ning seejärel erakorraline saadik ja täievoliline esindaja Eesti Vabariigis;

Peipsil mootorpaadiga sõitma.⁴⁵ Nõukogude piirivalvurid järve Venemaa-poolel jälgisid neid binokliga. Kõik näis olevat rahulik. Peipsi järv peab olema “kõige rahulikum koht” kogu Baltikumis, kommenteeris Selter Gallienne’ile. “Jah,” vastas Gallienne, “ravim närvilisuse vastu” — viide üldisele sõjahirmule. Vene piirivalvurid, kes varem olid olnud väga vaenulikud ja sõjakad oma Eesti kolleegide vastu, kostitasid neid nüüd iga päev šokolaadi ja puuviljadega. Selter ei osanud Venemaa kavatsusi tõlgendada, kuid ta võis aimata, et Eesti piirivalve “tehti magusaks”, enne kui Stalin alustas Hitleriga läbirääkimisi Poola ja Balti riikide saatuse üle. Eesti Vabadussõjas nii sakslaste kui ka Vene enamlaste vastu võidelnud Selter teadis aga, mida ükskõik kumma sõjaline okupatsioon Eestile kaasa tooks. Gallienne’i meeleheaks kiitis ta Neville Chamberlaini, Suurbritannia liigagi usaldavat peaministrit, kui “Euroopa parimat härrasmeest”.

*

Erich Haugas saabus tagasi Tallinna, pass Kesk-Euroopa viisasid täis. Elfriede tundis teda elusana nähes kergendust, nagu mu ema meenutas. Abikaasale ei olnud liiga tehtud ja abielurahu taastati. Eesti ajakirjanikud küsisid temalt muljeid Budapestist, kuid ainuke sõna, mis talle pähe tuli, oli “suurepärane” — kuidas kirjeldada päikeseloojangut Ungari tasandikul või mustlasmuusikat? Eesti-Ungari kaubandussuhete teemal oli ta avameelsem. Tema tähelepanekute põhjal polnud “erilisi väljavaateid Eesti-Ungari kaubavahetuse elustamiseks”. Varem eksportis Eesti Ungarisse puidumassist tehtud tselluloosi, kuid nüüd, mil Ungari oli omandanud Tšehhoslovakkia rümbast “metsarohkeid piirkondi”, valmistas ta vajaliku koguse tselluloosi ise. Ungarlased olid aga huvitatud paprika ekspordist Eestisse, mis on pipraga võrreldes “vi-

seejärel New Yorgis, Chicagos, Guatemalas ja viimaks Kuubas; Briti Impeeriumi Ordu komandör 1931.

⁴⁵Vt Wilfed Gallienne’i aruanne Briti saadikule Charles W. Orde’ile, 24. VII 1939. — Public Records Office, London, FO (Foreign Office) 371 — 1939/23656. *Autor.*

tamiinirikkam, tervislikum ja ühtlasi ka odavam”, teatas vanaisa. Viimase repliigina enne lahkumist mainis Horthy Hitleri-meelse Windsori hertsogi kiindumust Ungari aprikoosiviina: ehk võiks Eestigi seda importida?⁴⁶

Erich tegi Ungari-reisi kohta ettekande oma ülemusele Kaarel Liidakule⁴⁷ põllumajandusministeeriumis aadressil Lai tn 39, seejärel viis ta pere Tartusse puhkama. Euroopa ehk “maailma” sõda oli nüüd vaid nädalate kaugusel. Tartu oma keskaegsete valilide ja vanamoeliste munakivisillutisega tänavatega tundus maailmas tõusude ja mõõnadega kulgevaist sündmustest nii kaugel, et see oli peaaegu ebareaalne. Hotellid olid turistide täis, öölokaale oli vallanud meelelahutus- ja joomispalavik. Hitler seisis Poola väravas ning üle õnnetu Euroopa oli peagi laskumas pimedus.

⁴⁶Selle lõigu allikaiks on artikkel “Ungari valmistab nisust riisi” ja Erich Haugase kõneldu Ian Thompsonile. Perepärimust on siinses artiklis kasutatud mujalgi. *Autor*.

⁴⁷Kaarel Liidak (Karl (Karp) Liidemann; 1936–1945 Karksi-Nuia) õppis Moskvas Peetri Põllumajandusakadeemias agronoomiat 1911–1917. Ta oli Riigi Põllutöö-Katsejaama asutaja ja juhataja Kuusikul 1924–1929, Talumajanduse Nõuandebüroo juhataja Tallinnas 1929–1932, Põllutöökoja nõuandetalituse juhataja 1932–1935 ning Põllutööministeeriumi põllumajandusosakonna direktor 1935–1940, ühtlasi Tartu Ülikooli õppeülesandetäitja põllumajandusteaduskonnas 1933–1937 ning hiljem agraarpoliitika ja ühistegevuse professori kt 1942–1944, Rahvuskogu II koja liige 1936–1937; Põllumajandussaaduste Kokkuosutuse Keskuse juhataja 1940–1941, suvel 1941 varjas end Nõukogude okupatsioonivõimu eest Jõgeval; Saksa okupatsiooni ajal Eesti Omavalitsuse põllutöödirektooriumi põllumajandusvalitsuse juhataja 1941–1942; oli põrandaaluse Eesti Vabariigi Rahvuskomitee liige ja esimees 1944, Otto Tiefi valitsuse põllutööminister a-st 1944. varjas end Saksa võimude eest Karksi-Nuias ja Tallinnas 1944. a aprillist kuni septembrini, samuti mitmes kohas pärast Nõukogude okupatsiooni taaskehtestamist. Raskelt haigena toodi ta 1945. a jaanuaris Karksi-Nuia haiglasse, kus ta suri; maeti valenime all.

IAN THOMSON (1961) on Londonis sündinud ja seal elav eesti päritolu biograaf, ajakirjanik, tõlkija ning kirjanduskriitik. Ta on õppinud inglise keelt ja kirjandust Pembroke'i Kolledžis Cambridge'is, *Bachelor of Arts*; õpetanud inglise keelt ja kirjandust Roomas, Columbia ja Princetoni ülikoolis, praegu East Anglia Ülikooli (Norwichis) dokumentaalkirjanduse loovkirjutamise õppejõud (*senior lecturer*). Thomson on teinud kaastööd sellistele väljaannetele nagu *Sunday Times Magazine*, *The Independent*, *The Guardian*, *The Observer*, *The Spectator*, *Times Literary Supplement* jt; Kuningliku Kirjandusühingu ja Kuningliku Kirjandusfondi liige.

Avaldanud teosed *Southern Italy* (Ashbourne: Moorland Pub., 1989); *Bonjour Blanc: A Journey Through Haiti* (London: Barrie & Jenkins, 1991); *Primo Levi: A Life* (*Primo Levi: The Elements of a Life*) (London: Hutchinson, 2002; täiendatud ja uue eessõnaga trükk 2019), sai Kuningliku Kirjandusühingu W. H. Heinemanni nimelise preemia 2002; *The Dead Yard: Tales of Modern Jamaica* (*The Dead Yard: A Story of Modern Jamaica*) (London: Faber & Faber, 2008), sai Kuningliku Kirjandusühingu Ondaatje nimelise preemia 2010 ja Dolmani reisiraamatute preemia 2010; *Dante's Divine Comedy: A Journey Without End* (London: Head of Zeus, 2018), *Financial Times*'i ja *Times Literary Supplement*'i aasta raamat; *Una conversazione a Palermo con Leonardo Sciascia* (S.I.: Rubbetino, 2022), tõlkinud inglise keelde Leonardo Sciascia *Death of an Inquisitor & Other Stories* (Manchester: Carcanet, 1990) ja toimetanud teose *Articles of Faith: The Collected Tablet Journalism of Graham Greene* (New York: Oxford University Press, 2006). Eesti keeles on ilmunud tema artikkel "Pommid Tallinna taevas" (*Looming*, nr 3, 2021, lk 363–374, tlk Helle Solnask), dea.digar.ee/article/AKlooming/2021/03/0/15. 2019. aastal oli ta kirjandusfestivali HeadRead kutsutud külaline Tallinnas.

Vt ka tema kui õppejõu portaali research-portal.uea.ac.uk/en/persons/ian-thomson, kodulehte www.ianthomson.info ja Kai Väärt-nõu tehtud intervjuud Eesti Rahvusringhäälingule "Inglise kirjanik Ian Thomson sai Eesti juurtest teada alles teismelisena", jupiter.err.ee/945595/inglise-kirjanik-ian-thomson-sai-eesti-juurtest-teada-alles-teismelisena.

TURKIDE PÕHJAPOLSETE RÄNNETE MAASTIKUD, RAHVAD JA RIIGID

Ott Kurs

Käsitlenud varasemais kirjutisis turgi rahvaste väljarändamist algkodumaalt (Kurs 2011) ning seejärel nende rahvaste läänepoolse siirdumise lõunapoolset suunda (Kurs 2015), võtan järgnevas vaatluse alla turkide liikumise ja kohastumise Altai ja Karpaadi mäestiku vahelisel kuivaladel. Neist madalamaist lauskmaadest idas asub samuti kuiv, kuid palju kõrgem mägismaade, lavamaade ja nõgudega Sise-Aasia, mida ääristavad lõunas Himaalaja, läänes Pamiiri ja Tian Shani ning põhjas Altai, Sajaanide ja Baikalimaa mäestikud. Selle üldiselt Kõrg-Aasiaks kutsutud suure piirkonna lõunapoolset osa hõlmav Tiibet, keskmiselt 4500 meetri kõrgune mägismaa, on turgi hõime mõjutanud kultuuriliselt, kuid turkide algkodumaa paikneb kaugemal põhjas ja kirdes, umbes 1200 meetri kõrgusel Gobi kiltmaal, kust lääne suunas avaneval Džungaarial (Dzungaaria) on olnud eriline koht rahvapärandites. Põhiline osa turkidest siirdus läände just selle Tian Shani ja Altai vahelise madalama ala kaudu, kus enne Euraasia sisetasandikele jõudmist tuli läbida Džungaaria värava nime kandev mäekitsus.

Joonis 1. Kesk-Aasia tähendus. Tumeda piirjoonega (“levinud tänapäevane arusaam”) on ümbritsetud Kasahstan (heledam) ning sellest lõuna pool jäävad Usbekistan, Türkmenistan, Tadžikistan ja Kõrgõzstan (tumedamad). Tadžikistan on turgi vähemusega iraani riik.

KÕRG-AASIA

Umbes 15 000 000 km² suurusse Euraasia mandri südamikku (vt joonis 1) Atlandi ookeani, Jäämere ja India ookeani niiskus eriti ei ulatu. Sisemistes nõgudes valitseb umbes samasugune kuivus nagu Sahara kõrbes. Tarimi nõos sajab aastas alla 100 mm (Sinitsõn 1959: 38–40). Niiskuse püüavad kinni kõrged mäestikud loodes (Altai), läänes (Pamiir) ja lõunas (Himaalaja). Kuiva mandrilise ilmastuga on ka idapoolne lavamaade ja mäestikega ala ehk Suur-Mongoolia. Seal kauge sisemaa kohal kujuneb talvel tugev kõrgrõhuala ehk Aasia antitsüklon. Suvel seevastu soojeneb maapind kiiresti ning selle kohal kujuneb madalrõhkkond. Atlandi ookeanilt ja Jäämerelt sinna liikunud õhk soojeneb samuti kiirelt. Lõuna poolt tulnud ja Himaalaja nõlvadel

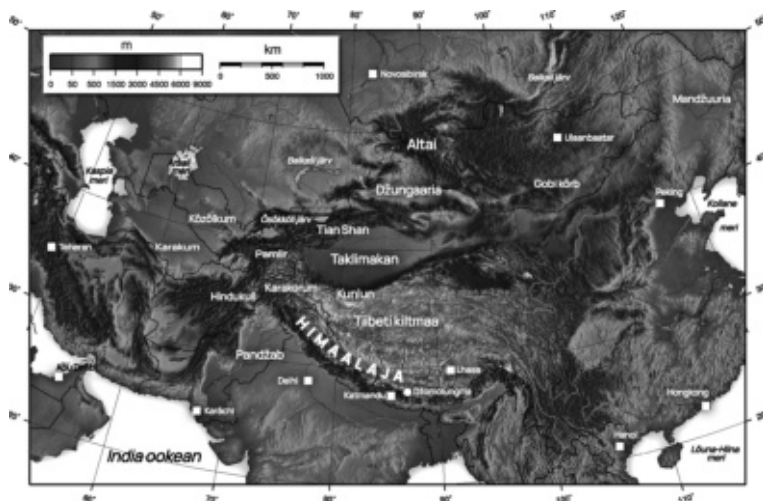
niiskuse ära andnud kuiv troopiline õhk puutub kokku jahedama õhuga ning moodustab nn Mongoolia frondi, mis tekitab niiskust. Peamise osa suviseist sademeist annavad küll Atlandi ookeanilt sinna jõudnud õhumassid. Soojal ajal saab maapind niiskust veel igikeltsa ülemise osa sulamisest. Kuni 2000 meetri kõrgustel lavadel on aasta keskmine temperatuur lähedal nullile, kõrgemates mägedes langeb see -6 kuni -10 °C-ni. Erilise jahedusega paistavad silma mägede vahelised orud, kuhu raske külm õhk jääb pidama.

Märgise Sise- ehk Kõrg-Aasia (joonis 2) põhjaservalt saavad alguse suured maailmamerre voolavad jõed Ob, Ertis (Irtõš), Jenissei, Leena ja Amuur, samuti sügavasse Baikali järve suubuv Selenge jõgi (mongoli Selenge mörön).

Mägede madalamas osas levivad metsad, neist kõrgemal mägitundrad. Platoode ehk kõrgtasandike lõunapoolsed nõlvad ja nõod on rohukatte all. Kõrg-Aasia põhjaosa rohtlate ja metsade kokkupuuteala paistab silma mitmekesiste maastikega (Mihhailov 1961: 64–212).

Rahvaste (etnoste) ja maastike omavaheliste suhete uurimisele 1960.–1980. aastail pühendunud Vene ajaloolane ja geograaf Lev Gumiljov (1912–1992) leidis uute etnoste tekkimiseks maa- keral 16 eriti sobivat piirkonda (Gumiljov 1993: 108–109). Ta pidas selliseiks 1) poolsaarelist ja vahelduva pinnamoega läänepoolset Euroopat, 2) Volga jõgikonna steppi ja metsasteppi, 3) Mesopotaamiast Egiptuseni ulatuvat jõeorgude, poolkõrbete ja mäenõlvade vööndit, 4) Loode-India jõeorgusid, kõrbeid ja mägismaid, 5) *märgise Sise-Aasia põhjaosa rohtlate ja metsade kokkupuuteala*, 6) Huanghe (Kollase) jõe orgu ja lähistroopilisi mägimetsi, 7) mussoonilmastuga mägimetsa- ja kuivstepimaastikku Kaug-Ida rannikul, 8) jõeorgude ja troopikametsadega Indo-Hiinat ning 9) troopikametsadega Malai saarestikku. Eriti põhjalikult uuris Gumiljov turgi rahvaid (Gumiljov 1966, 1967).

Sise-Euraasia läänepoolseil tasandikel rändlesid varem mitmesugused iraani hõimud, kellest osa oli asunud paikselt elama oasidesse. Põhjapoolselt rohtlate ja metsade kokkupuutealalt liikusid sinna uiguuride esivanemad. Nad sulatasid endasse paik-

Joonis 2. Kõrg-Aasia.

sed elanikud ning hakkasid ka ise põldu harima ja käsitööndusega tegelema. Hiljem tekkisid uiguuridel oma riigid, mis hiilgeajal ulatusid läänes Kaspia mereni ja idas Mandžuuriani. Hiina koosseisus said nad pikapeale ka mingisuguse autonoomia. Xingiangi Uiguuri autonoomses piirkonnas olid nad veel 1950. aastate alguses absoluutses enamuses (Kalmõkova, Ovdijenko 1957: 104–112, 175–191). Samamoodi kulges areng ka kaugemale lääne poole elama asunud usbekide esivanemaid: endiste nomaadide järglased muutusid paikseiks põlluharijajaks.

Põhjas moodustab Kõrg-Aasiale omamoodi jätku Baikali järve, Jenissei ja Leena jõe vahelisel alal asetsev mäestike ja kiltmaadega Kesk-Siber. Seda vahelduva pinnamoe, igikeltsa ja teravalt mandrilise ilmastuga umbes 4 000 000 km² suurust ala asustasid pärast jääaegu hõredalt kalureist ja küttidest tunguusi, jukagiiri ja mitmed muud hõimud. Nende lõunapoolsed naabrid olid Sise-Aasia kõrgtasandikel karjakasvatusest elatuvad mongolid ja turgid, ida pool ka mandžud.

Kesk-Siberi idapoolmikus, Leena jõe keskjooksu ning Aldani ja Amga jõe alamjooksu ja Viljui jõe vahel asub 150–200 m kõr-

gune tasandik, mida ääristavad kuni 350 m kõrgused küngastikud. Sel tasandikul valitseb vähese lumikattega külm (keskmiselt -34 kuni -45 °C) või väga külm (-50 kuni -60 °C) talv, kuid küllaltki soe suvi. Sajab vähe (200–300 mm aastas), kuid niiskust annab pindmiselt sulav igikelts. Niiviisi kasvavad viljakal mullapinnal metsastepi- ja stepitaimed (Gvozdetski, Mihhailov 1983: 235–238). Kevad algab märtsis päikesepaistelisel, mais võib olla sooja juba 23 °C ning juunis tõusevad soojakraadid 38 °C-ni. Sügis saabub septembris ning oktoobris võib olla juba -30 -kraadne pakane (Parmuzin 1964: 244–245). Tuttava ilmastu ja rohukamara järvetäisne tasandik, mille äärealadel kasvavad dauuria lehis koos alustaimestikuga (sookailud, pohlad ja sinikad), meelitas sinna umbes 1000 aasta eest Baikali piirkonnas elanud veise- ja hobusekasvatajaist jakuudi hõime, kes hakkasid piki Leena jõe ülemjooksu põhja poole rändama. Nii kujuneski Leena keskjooksu tasandikust jakuutide ehk sahhade tuumikala, kust hakati hargnema mitmes suunas. Lõpuks hõlmati üle 3 000 000 km² suurune maa-ala, mis tänapäeval moodustab Sahha vabariigi territooriumi. Sellest loode pool, kaugel põhjas, umbes Türgi suurusel Taimõri rajoonis (879 900 km²), endises autonoomses ringkonnas, elavad sahhade lähedased hõimlased dolgaanid.

EURAASIA PÕHJAPOOLED KUIVTASANDIKUD

Pärast mandrijää taandumist tekkisid põhjapoolses Euraasias selged taimkattevööndid. Jäämere suuremad saared moodustasid arktilise kõrbe ehk jäävööndi. Mandril järgnesid sellele tundra, metsatundra, taiga ehk okasmets, segamets, lehtmets, metsastep, stepp, poolkõrb, parasvöötme kõrb, kuiv lähistroopika ehk lähistroopiline kõrb, Musta mere idarannikul ka niiske lähistroopika vöönd.

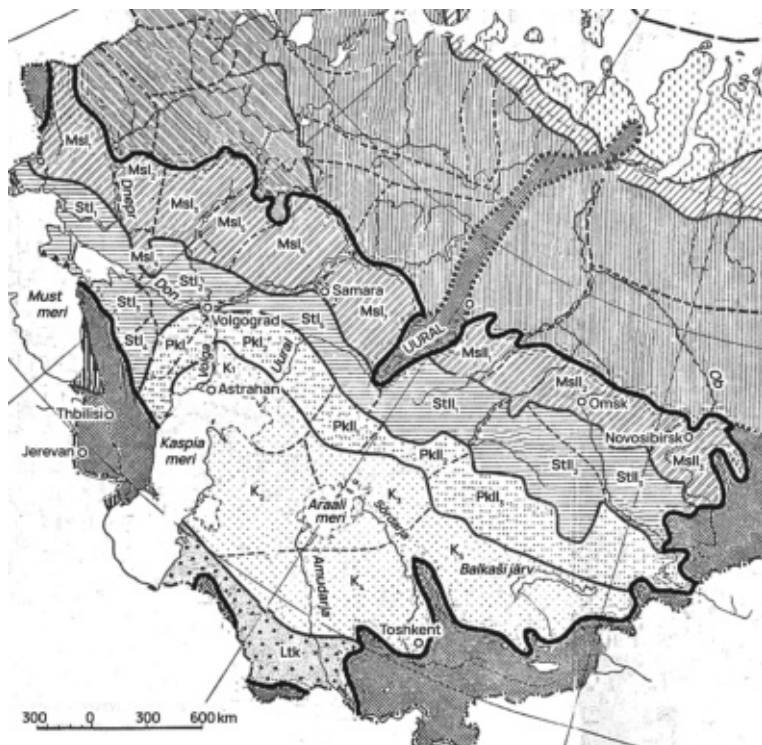
Kõrg-Aasiast läänes ja loodes, Jenissei jõe ja Läänemere vahel laiuvad Ida-Euroopas ja Lääne-Siberis ulatuslikud tasandikud, millel kerkivad kuni 400 meetrini küündivad kõrgustikud või lavamaad. Neid lausumaadeks kutsutavaid alasid eraldab teinetei-

sest suhteliselt madal Uurali mäestik. Selles Euraasia piirkonnas toimunud ulatuslik mandrijäätumine avaldas mõju inimeste paiknemisele: jääkatte pealetungil tuli pageda lõunapoolseisse pelgupaikadesse, kust mandrijää sulamisel hakati uuesti põhja poole liikuma. Pärast mandrijää lõplikku sulamist hakkasid põhjapoolseil niiskemal tasandikel, kõrgustikel ja mäestike madalamas osas kasvama metsad, kus inimeste liikumine oli aeganõudev. Metsavööndis sai jõudsam edasiliikumine toimuda vaid mööda jõgesid. Niiviisi olid metsaalad Läänemere ja Jenissei jõe vahel pikka aega hõreda ja võrdlemisi püsiva rahvastikuga. Nende põhiosa moodustasid soomeugrilased ehk meie esivanemad.

Metsadest lõuna pool jätkub niiskust puude arenemiseks vähestes kohtades. Niiskust oli sobivalt vaid rohttaimede kasvuks, põhja pool olid tingimused selleks paremad, lõuna pool viletsamad. Samas leidis lõuna pool palju avarust inimeste liikumiseks.

Soomeugrilaste naabreiks olid pikka aega metsavööndist lõunas elunenud iraani hõimud, kes rändlesid kas väheste puudega või hoopis puudeta lagendikel. Nii leidub kõigis soome-ugri keelis iraani päritolu sõnu, mille meie kauged esivanemad said arvatavalt kolmanda aastatuhande alguses eKr algindoiraanid ja eeliraanid hõimudelt. Sellised sõnad on *ahm*, *aru* 'mõistus, taip', *isu*, *jama* 'ühenduskoht', *joon*, *jumal*, *keder*, *marras*, *ora*, *paras*, *peie*-(d), *reba*-(ne), *saa*-(ma), *sada*, *sammass*, *sarv*, *tarn*, *terve*, *tõo*-(ta-ma), *udar*, *vasar*, *viha* (Prillop jt 2020: 351–352).

Pärast indoaarialaste eraldumist ja Indiasse siirdumist jäid Euraasia suurde rohtlavööndisse rändlema iraani hõimud. Neid hakkas Iraani mägismaalt Musta mere steppidesse saabuma varsti pärast aastat 1000 eKr. Esimesena tulid kimmerlased (900–700 eKr), järgmistena sküüdid (700–300 eKr), siis sarmaadid (300 eKr – 400 pKr) ja viimasena alaanid (200–375 pKr). Kimmerlased sulandusid sküütidesse, nii et püsima jäid sküüdid, sarmaadid ja alaanid, kusjuures sküüdid elasid lääne ja alaanid kõige kaugemal ida pool. Alaanide rajatud riigi Volga ja Uurali vahelises stepis purustasid hunnid juba 375 pKr. Osa alaane põgenes läände ja jõudis Kesk-Doonau madalikule, kus hiljem sulandusid ungarlasisse (Wiik 2005: 427–429). Põhja-Kaukaasiasse siirdunud alaanide järglased on osseetid.

Joonis 3. Põhjapoolse Euraasia kuivalade maastikud: metsastepp (Ms), stepp (St), poolkõrb (Pk), parasvöötme kõrb (K) ja lähistroopika kõrb (Ltk) (Milkov 1964: lisakaart).

Kuid varsti tekkisid neile kuivadele lauskmaadele iraani rahvaste ja riikide asemele uued hõimud, rahvad ja riigid, kelle esivanemad turgid pärinesid Kõrg-Aasia põhjapoolsest osast. Turki- de uueks elukeskkonnaks said metsadest lõunasse jäävad suured kuivad lagendikud (joonis 3).

Altai mäestikust läänes asetsevaist kuivaladest on idapoolses osas rändlemiseks kõige ebasobivam soostunud metsastepp, mis seal küll kuigi laia vööndit ei moodusta. Talvel on metsastepi idapoolses otsas (joonis 3: MsII₃) külmakraade keskmiselt kuni -20°C , äärmises lääneosas aga vaid -5°C , lumikatte paksus

idas võib olla kuni 50 cm. Talve teisel poolel valitsevad idas tugevad lumetormid. Kui kevad (ööpäeva keskmine 0°C) saabub Pruti jõe ääres (joonis 3: MsI₁) 1. märtsil, siis Baraba rohtlas- se (joonis 3: MsII₂) jõuab see alles 21. aprillil. Suvi on kõikjal soe (juulis keskmiselt $20\text{--}22^{\circ}\text{C}$) ja kuiv. Sügis (ööpäeva keskmi- ne 0°C) saabub idas 11.–15. septembril, läänes aga 11. oktoobri paiku (Milkov 1964: 141–145). Omapärane on Ertisi (Irtõš) ja Obi jõe ülemjooksu vahel asuv 117 000 km² suurune järverikas Baraba metsastepp (joonis 3: MsII₂). 100–150 meetri kõrgusel tasandikul asub rohkesti äravooluta järvi, millest suurim on kõi- kuva veetasemega Tšanõ (1708–2269 km²). Vaatamata soode ja soolakute levimisele on Baraba äratanud maaviljeluse seisukohalt tähelepanu ning kuulub tänapäeval Venemaa oluliste põllumajan- duspiirkondade hulka.

Metsastepiga võrreldes on stepivööndis rohkem soojust, kuid vähem niiskust. Aastas on külmavabu päevi Lääne-Siberis (joonis 3: StII) 105–120, Odessa lähedal (joonis 3: StI₁) aga 210, sade- meid vastavalt 250 ja 450 mm. Talvel on idas 20 kraadi külma ja umbes 30 cm paksune lumekiht katab maad 140–160 päeva. Tugevad tormid kestavad 40–60 päeva. Kevad (ööpäeva keskmi- ne 5°C) saabub idas aprilli lõpus, läänes aga juba märtsi teisel poolel. Suvi on päikesepaisteline ja kuum. Idas kestavad tempe- ratuurid üle 20°C 60–80 päeva. Lumikate tekib idas (joonis 3: StII₂, StII₃) oktoobri lõpus, Musta mere ääres (joonis 3: StI₁) aga novembri lõpus või detsembri alguses (Milkov 1964: 169–172). Lääne-Siberi lauskmaa lõunaosas, Ertisi ja Obi jõe ülem- jooksu vahel Barabast vahetult lõunas, asub 100–200 meetri kõr- gusel umbes 100 000 km² suurune soolajärvede ja soodega Ku- lunda künklik tasandik (StII₃). Suurim järv Kulunda (728 km²) on ühenduses väiksema Kutšuki (trg *küçük* ‘väike’) järvega. Vil- jakate muldade tõttu toimus juba varakult koloniseerimine ning ka Kulunda muudeti Lääne-Siberi põllumajanduspiirkonnaks.

Poolkõrbevöönd (joonis 3: PkI₁–PkII₃) on stepivööndist kit- sam. Külmavaba periood kestab 165–180 päeva Kaspia me- re ääres (joonis 3: PkI₁) ning 120–135 päeva Ida-Kasahsta- nis (PkII₃). Aastas sajab vaid 150–250 mm, kuid paduvihma ajal võib korraga maha tulla 40–50 mm. Lumevaene talv (10–30 cm)

on kõige soojem Kaspia mere läänerannikul (-6 kuni -4 °C), kõige karmim idas (-12 kuni -16 °C). Kevad (0 °C) algab idas aprilli alguses ning mais on õhusooja juba 15 °C. Suvel tõuseb see keskmiselt 24 °C-ni. Sügis algab idas septembris. Algul on soe ja tuulevaikne, oktoobris algavad külmad, novembris tekib lumevaip. Kaspia läänerannikul sajab lund harva (Milkov 1964: 191–194).

Kõrbevööndi (joonis 3: K_1 – K_5) ulatus idast läände on poolkõrbe omast väiksem, kuid põhjast lõunasse hulga suurem. Nii hõlmavad Lääne-Siberist lõunasse ja Ida-Euroopast kagusse jäävad kõrbed kogu Turaani lauskmaa. Esindatud on lössi-, savi-, liiva-, soola- ja kivi-kõrbed (Gvozdetski, Mihhailov 1983: 63–97). Äärmises lõunaservas on tegemist juba lähistroopilise kõrbega (joonis 3: Ltk). Kõrbes sajab kõigest 75 – 150 mm aastas. Talv on soojem kui poolkõrbes, kõrbevööndi lõunaosas on õhusooja tavaliselt 0 °C ümber, põhjas võib aga temperatuur langeda -12 °C-ni või madalamalegi. Lumikatte puudumine võimaldab loomi karjatada ka talvel. Kevadel aprillis on õhusooja keskmiselt 15 ning mais 20 °C. Et sel ajal tuleb ka vihma, on kõrb elurikas. Kuival suvel on keskmiselt sooja 25 – 30 kraadi, kuid tihti ulatub kuumus üle 40 °C. Oktoobri teisel poolel annab kuumus järele, taevast läheb pilve ja sajab pisut vihma. Kõrbes tärkab taas elu. Kuid varsti tulevad öökülmad. Kõrbevööndi taimkate on väga kidur, kuid veekogude ääres esineb lammimetsi, kus kasvavad paplid, hõbepuud ja pajud, tamariski- ja astelpajupõõsad ning pilliroog ja soolakutaimed. Neis raskesti läbitavais tihnikuis ehk tugaides (turgi *tuğay*) elunesid varem ka tiigrid. Jõgede, allikate ja kõrbekaevude äärde kujunesid inimeste koondumiskohad ehk oasid. Tihedasti asustatud oasides elatusid inimesed maaviljelusest ja karavanikaubandusest. Südasuvel on oasides kuuma kolm kraadi vähem kui ümbritsevas kõrbes (Milkov 1964: 215–221).

Sellised loodusolud valitsesid Euraasia põhjapoolseil kuivtasandikel 20. sajandi keskpaiku, mil hakkasin nende vastu huvi tundma. 1960.–1980. aastail õnnestus mul koos üliõpilastega neil legendidel ja ümbritsevais mägedes mitmel korral matkata ja kohalike elanikega vestelda (vt nt Kurs 2021: 123–152, Kurs 2023:

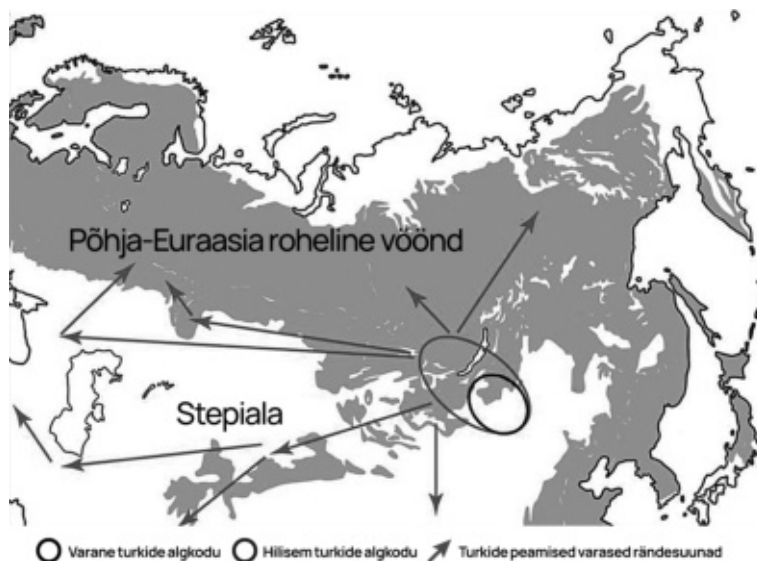
296–313, 361–366). Üldjoontes olid loodusolud samasugused ka suurte rahvarännete ajal, kuigi aeg-ajalt esines muutusi. Kui suurennes või vähenes päikesekiirgus, muutusid ka loodusolud, kuid kuivtasandikud jäid ikka äravooluta alaks, millel puudus ühendus maailmamerega. Viimase 3000 aasta jooksul on maailma suurima siseveekogu Kaspia mere veetase kõikunud 15 meetrit. Kõikumised on sõltunud sellest, kui palju toovad vett jõed, eriti Volga. Kaspia kõrgeim veetase oli 14. sajandi algul. Siis ulatus veekogu kaugemale itta ning mõnel määral ka põhja. Kuna käesoleva kirjutise eesmärk on vaadelda turkide põhjapoolseid rändeid, siis tuleb meeles pidada, et nende hõimud jõudsid Euroopasse Kaspia merest põhja pool kulgeva, sageli stepikoridoriks (Bourlière 1976: 81–106) kutsutud kuivala kaudu. Euroopa idapiiriks peeti tollal Doni jõge. Tänapäeva teadmiste järgi kulgeb Euroopa ja Aasia looduslik piir kas mööda Uurali või Emba (kasahhi Jem, Jemb) jõge.

Oma algkodust ehk sisemaise Kõrg-Aasia põhjaservast hakkasid turgi hõimud liikuma mitmes suunas. Läänekaarde siirduti kas Kaspia merest lõuna või põhja poolt. Põhjapoolse väila kaudu jõuti Karpaadi mäestikuni ning isegi Doonau jõgikonna rohtlateni, niisiis tänapäeva Ungarisse ja Bulgaariasse. Järgnevas on vaadeldud olulisemaid põhjapoolseid lääne poole liikumisi (joonis 4).

HUNNID

Hiina kroonikais on umbes 300. a eKr märgitud rüüsteretki sooritanud *xiongnu* ehk hunni rändhõime. Need tõenäoliselt mongoli algupära hõimud olid eriti osavad ratsanikud. Nad koondasid enda ümber ka teisi, valdavalt turgikeelseid hõime ning löid Kõrg-Aasia põhjaosas riigi, mis hakkas kiiresti kasvama. Hunnidel õnnestus purustada Hiina sõjajõud, kuid siis hakkas nende jaks raudgema ja nad sattusid Hiina mõju alla.

Pärast Hiina võimu alt vabanemist jagunesid hunnid neljaks haruks, millest üks asus Altai ja Tian Shani vaheliste mäekuru-

Joonis 4. Turkide algkodu ja rändesuunad.

de kaudu liikuma lääne ja loode poole, haarates teel kaasa karjakasvatajatest turgi hõime tänapäeva Kirde-Kasahstanist ja Baraba stepist. Edaspidi liitus nendega veel ugrilasi (ungarlaste esivanemaid) ja sarmaate. Hunnide nime all liiguti üha edasi läände ning ületati Uurali (Jaiki) ja Volga (Itili) jõgi. 360. aastal Ida-Euroopasse jõudnud hunnid koosnesid tegelikult suuresti turkidest, ugrilasist ja sarmaatidest (Halikov 1978: 39–40). Osa neist ületas Karpaadi mäekurud ja jõudis 444. aastal Doonau äärde, kust mindi edasi veelgi kaugemale läände (joonis 5). Teine osa jäi maha “kodustesse Doni ja Volga steppidesse” (Gumiljov 2018: 329). Üle Karpaatide läinud hunnid olid enne seda purustanud Musta mere põhjarannikul asunud idagootide riigi. Karpaatide taga rajasid hunnid Dneprist Reini jõeni ulatunud riigi, mille südamik asus praeguse Ungari alal. Ka Euroopas oli hunnidel kombeks liita oma väesalkadega vallutatud alade inimesi, nii et toimus tugev geneetiline ja keeleline segunemine. Pärast hunnide

Joonis 5. Hunnid Euroopas.

juhi Attila surma 453. aastal nende riik lagunes ning hunnid su-
landusid täielikult Euroopa rahvaste hulka.

Sise-Aasia põhjapoolses osas jätsid turgid Orhoni ja Jenis-
sei ülemjooksul endast maha kividesse raiutud kirjad. Orhoni
jõgikonnas asuvaist vanaturgi raidkirjadest on tähtsaimad haua-
komplekside memoriaaltekstid ülalt ahenevail neljakandilistel ki-
visammastel ehk steelidel, kivikujudel ja kilpkonnakujulisil alu-
seil. 6. sajandil kasutusele võetud vanaturgi raidkirjas tekstid ülis-
tavad hilisema aja valitsejaid, väejuhte ja kõrgeid ametnikke.

Alates 8. sajandist said Euraasia sisealadel kõige enam tunnuks uiguurid (Uiguuri kaganaat 745–840). Viimased mõjukad turgid Sise-Aasias olid Jenissei ülemjooksu kirgiisid (kirgiiside impeerium 840–910 või 924). 10. sajandi alguses kerkisid esile mongolid (Tokarev 1958: 413). Peatumata uiguuride ja kirgiiside tegevusel, võtan järgnevas vaatluse alla lääne poole liikunud turgid.

EDASISED RÄNDED JA RIIGID

6. sajandi keskel moodustatud rändhõimude liit ehk Turgi kaganaat (vanaturgi keeles *Kök Türük*, tänapäeva türki keeles *Gök-türk Kağanlığı*) oli tollase maailma suurimaid riiklikke moodustisi, mis hiilgeajal hõlmas Mandžuuria, Mongoolia, Altai, Ida- ja Lääne-Turkestani, Põhja-Kaukaasia (joonis 6) ning ajuti Krimmi-gi. Hiina allikais hakati kaganaadi rajanud hõime kutsuma turkideks; varaseimad sellised allikad pärinevad 542. aastast. Pärast karavanikaubanduse keskuse Buhhaara (usbeki Buxoro) hõivamist 567. aastal võttis kaganaat oma kontrolli alla Siiditee.

Varsti jagunes kaganaat kaheks: läänepoolne osa pidas vastu 630., idapoolne 659. aastani. Läänepoolne kaganaat jäi Pärsia ja Bütsantsi kultuurilise ja majandusliku mõju alla, idapoolse valutas Hiina. Pärast Hiina võimu alt vabanemist tekkis seal teine Turgi kaganaat (682–745). Läänepoolse, Euroopas keisririigiks kutsutud kaganaadi kaudu hakkas läänes levima rahva nimetus *türk, türk*.

Pärast läänepoolse kaganaadi ehk Lääne-Göktürgi hõimuliidu lagunemist 7. sajandi keskpaigas tekkis Musta ja Kaspia mere vahelises lõuna- ja kõrbestepimaastikus ning tollal Itili nime all tuntud Volga jõe kui tähtsa kaubatee alamjooksul (joonis 3: StI₂, StI₃, StI₄, PkI₁, K₁) uus turgi hõimude liit Kasaari kaganaat. Kasaarid kogusid makse ja hoidsid oma võimu all kaubateid. Kaganaadi pealinn Itil asus Volga deltas. Judaismi omaks võtnud kasaare peetakse Ida-Euroopa juutide esivanemaiks.

Joonis 6. Göktürgi esimene kaganaat aastal 600.

Kasaaride kõrval olid Ida-Euroopasse jõudnud turkidest teised tuntuimad bulgaarid ja petšeneegid. Ükski neist kivisse raiutud kirju maha ei jätanud. Ainukesed mälestused neist 6.–10. sajandini on kohanimed, maastikuterminid (vt nt Murzajev 1984) ja ajalooallikais säilinud isikunimed. Kasaaride ajast pärinevad sellised linnanimed nagu Itil, Semender, Belendžer ja Sarkel (Baskakov 1962: 127–128).

Euroopasse jõudnud turgi hõimudest moodustus kümme-kond turgi rahvast, kellest peale hunnide on aegade jooksul kadunud Doonau bulgaarid, petšeneegid, kumaanid ehk polovetsid ja kasaarid. Kuid nad ei kadunud jäljetult: nende geenid ja mõningad keelelised iseärasused elavad edasi turgi ja teistes idapoolse Euroopa rahvastes.

Osa bulgaare läks Volgamaalt Musta mere põhjarannikule, kus nad jagunesid kaheks osaks: idapoolsed sattusid slaavlaste, läänepoolsed aga Kesk-Doonau madalikul ungarlaste naabrusesse.

Edaspidi ühines esimene rühm lõunaslaavlastega ja hakkas kasutama nende keelt. Nad rajasid Bulgaaria riigi.

Petšeneegid elasid ajavahemikus 700–900 pKr Volga alamjooksu ja Uurali mäestiku vahelisel kõrbe-, poolkõrbe- ja stepialal, kust kasaarid ja kumaanid nad lääne poole tõrjusid. Liikunud Dnepri alamjooksule, tõrjusid petšeneegid omakorda seal elanud ungarlased edasi lääne poole. Ungaris oli hiljem päris suur petšeneegide kogukond, kes lõpuks põhirahvasse sulandus.

Ida-Euroopas levisid turgid ugrilaste (ungarlaste) ja permlaste (udmurtide) alale, kus Volga jõe ja Uurali mäestiku vahelises künklikus metsastepi- ja stepimaastikus (joonis 3: MsI₇, StI₅) moodustusid baškiirid, läänes levisid nad Volga piirkonna jõeorgudega liigendatud soomeugrilaste alale (joonis 3: MsI₅), kust said alguse tšuvašid.

KUMAANIDEST MONGOLI IMPEERIUMI JA KULDHORDINI

Kumaanid ehk kõptsakid (türgi *Kıpçaklar*, kasahhi *Qypchaqtar*, farsi قباچاق) liikusid 11.–14. sajandini Altai ja Karpaadi mäestiku vahelises stepivööndis (joonis 7) atabekkide¹ juhtimisel. Idaslaavlased kutsusid kumaane polovetsideks. Kiievi-Vene suhted nendega olid kord rahumeelsed, kord vaenulikud. 11. sajandil polovetside ja Kiievi-Vene vürstide suhted tihenesid, vürstid kasutasid omavahelises võimuvõitluses liitlastena polovetse ning sõlmisid ka dünastilisi liite polovetsi valitsejate tütardega. 12. sajandil surusid Kiievi-Vene valitsejad polovetsid Põhja-Donetsi jõest ida poole, osa jõudis aga Doonau keskjooksu ja Musta mere vahelisele alale. Vene ja polovetsi ühisvägi sai Kalka lahingus 1223. a lüüa kaugemalt idast stepi tunginud mongolite vägedelt. Kumaanid/polovetsid kadusid rahvana, kuid nn keskturgi ajajärgul oli

¹Atabek, ka atabeg, atabey (trg *ata* '(esi)isa', *bey*, *beg* 'juht, isand') oli turgi päritolu juhi tiitel, sageli regendi tähenduses. *Toim.*

Joonis 7. Kumaanide (polovetside, köptsakkide) stepiriigid.

neil osa kumõkkide, balkaaride, karatšaide, krimmitatarlaste, tatartarlaste ja baškiiride, samuti kasahhide ja karakalpakkide kujunemises. Osa kumaanidest (ung *kun*, mitm *kunok*) sulandus ungarlaste ja bulgaarlaste hulka.

Mongolid siirdusid läände aastail 1200–1300 pKr. Mongoli riik sai alguse 1206. aastal, mil valitseja Temutšinil õnnestus ühendada praeguse Mongoolia maa-alal elanud mongoli ja turgi hõimud üheks riigiks. Selle valitsejat Temutšini hakati kutsuda Tšingis-khaaniks. Et mongoleil oli suurepärase distsiplineeritud ratsavägi ja tõhus sõjapidamistehnika, hakati rajama Euraasia suurriiki. Kõige kaugemale läände ja loodesse ulatus mongolite impeerium 1279. aastal.

Vallutatud aladel võtsid mongolid kasutusele mongoli keele jaoks koostatud kirjasüsteemi ja seadused. Kõik praegused mongoli keeled on Tšingis-khaani aegse keskmongoli keele tütarkeeled (Wiik 2005: 439).

Mongoli impeerium koosnes mitmest osast (joonis 8), millest läänepoolseim kandis khaani järgi Džutši ulussi nime (hiljem

Joonis 8. Mongoli impeeriumi järglasriigid 1300. aastal.

Kuldhord).² Et mongoleid ei jätkunud kõikjale juhtivate ülesannete täitmiseks, oli piirkonna haldamine suures osas kohaliku rahva käes (Tihvinski 1970). Nii ei levinud mongoli keel kuigi palju vallutatud alade rahvaste keele asemele. Džutši ulussis kasutati bulgaari/tatari keelt (Wiik 2005: 440). Mongoli võimu ajal lahkes idapoolne Euroopa muust Euroopast (Wiik 2005: 441).

Vene ajalookirjutajad hakkasid 16. sajandil Džutši ulussi järglasriiki kutsuma Kuldhordiks (Золотая Орда). Riigi väikesearvuline mongoli eliit sulas kohaliku rahvasse. Kuldhordi rahvastiku moodustasid rändava eluviisiga turgi hõimud, kuid leidis linnugi, kus elasid nii muhamedi- kui ka ristiusulised. Tähtsaim linn oli pealinn Sarai³ Volga alamjooksul, kus elunes khaan. Kuldhordi hiilgeaeg kestis 14. sajandi esimese pooleni. Osa endisi Vene vürstiriike oli Kuldhordi koosseisus, teine osa aga maksualune (joonis 9). 1380. aastal toimunud ajaloolise tähtsusega Kuliko-

²Ulussiks nimetatakse mongoli ja turgi rändhõimudele kuulunud maa-ala. *Toim.*

³Täpsemalt oli sellenimelisi pealinnu kaks: algul Sarai-Batu ehk Vana-Sarai (nüüdse Astrahani lähedal), hiljem Sarai-Berke ehk Uus-Sarai (nüüdse Volgogradi lähedal). *Toim.*

Joonis 9. Kuldhord (Tomingas 2014: 313).

vo lahinguväljal ei olnud vastamisi mitte venelased ja mongolid, vaid hoopis kaks mongoli haru. Venelased võitlesid Dmitri Donskoi juhtimisel ühel poolel, vastaspoole mongoli haru oli aga Genova vürsti palgal. Seega polnud Kulikovo lahing mitte võitlus mongoli vallutajatega, nii nagu seda väideti nõukogude ajal, vaid lääne mõju all olnud mongolitega (Gumiljov 2018: 814–815). Nii et Gumiljovi järgi mongolid päätsid toona Venemaa langesemise eurooplaste võimu alla, s.t eraldasid selle ülejäänud Euroopast. Gumiljovi arvates kujunesid venelased (suurvenelased) alles 14. sajandil. Pärast mandrijää taandumist saabunud soomeugrilased erinevalt turkidest ja venelasist teisi hõime ei alistanud (Gumiljov 2018: 822).

15. sajandil lagunes Kuldhord Suurhordiks ja Nogai hordiks ning edasi Astrahani, Kaasani, Krimmi, Siberi ja Usbeki khaaniriigiks.

Suurhord asus Doni ja Volga piirkonnas ning Põhja-Kaukaasias 15. sajandi keskpaigast 1502. aastani, temast ida poole jäänud Nogai hord eksisteeris aastail 1440–1634. Nogai hordist ida pool tekkis 15. sajandi lõpus Kasahhi khaaniriik, mis hakkas laienema

ja jagunes siis kolmeks osaks: Jetisu (Seitsme jõe) ehk Vanemaks, Keskmiseks ja Lõuna-Kasahhi ehk Nooremaks hordiks (kasahhi *juz*). 1731. a tunnistas Noorem hord Vene ülemvõimu ning 1740 ühendati Venemaaga Keskmine hord. 1819. a kaotati khaanivõim ja kehtestati Vene halduskord Keskmises ning 1824. a Nooremas hordis. Aastail 1846–1860 liideti Venemaaga ka Vanem hord. Pärast kasahhide maade kuulutamist Vene riigi omandiks algas nende massiline koloniseerimine uusasunikega (Kurs 2019).

Endise Volga Bulgaaria riigi maa-alale tekkinud Kaasani khaaniriigis elasid nii turgid (tatarlaste, baškiiride ja tšuvašside esivanemad) kui ka soomeugrilased (marilaste ja mordvalaste rühmad), kes olid kas islami-, risti- või loodususulised. Pärast Moskva võimule allutamist 1552 jätkus vastupanu 1556. aastani.

Hõredalt kõptšaki hõimudega asustatud Astrahani khaaniriik tekkis 15. sajandi keskel Volga alamjooksu paremal kaldal. 8.–10. sajandini Astrahani linna kohal asunud Kasaari kaganaadi pealinn Itil oli Kuldhordi ajal muudetud khaanide sügisresidentiks. Pärast Kuldhordi lagunemist sai Astrahanist 1459. a samanimelise khaaniriigi pealinn, mille aga 1556. a vallutas Moskva. Kuldhordi järglaseks tuleb pidada ka Šeibani ulussi kohale tekkinud Siberi khaaniriiki, mille pealinn oli alguses Tšingi-Tur (praeguse Tjumeni; trg, mng Tümeni kohal), alates 16. sajandi algusest aga Kašlök ehk Sibir. Kui Moskva mõju alla sattunud riigi iseseisvuse taastamine 1555. a ebaõnnestus, ühendati selle tuumikala sõjalisel jõul 1598 Vene riigiga.

Kuldhordi järglasriikidest läänepoolseim oli Krimmi khaaniriik, mis pidas vastu ka kõige kauem, aastani 1783, mil ennast järjest paisutav Vene impeerium selle alla neelas. Khaaniriigi tuumik koos pealinna Bahtšisaraiga (Bağçasaray) asus Krimmi poolsaare lõunaosas, kuid riik hõlmas ka laiemaid alasid Mustast merest põhja ning Aasovi merest ida pool. Krimmi khaaniriigi suhteliselt pikaajalist püsimist soodustas asend veeteedel ning alates 17. sajandist Osmani impeeriumi kaitse.

PÕHJAPOOLSED TURGI KEELED JA RAHVAD HILISEMAL AJAL

Rännete tulemusena jäi turgi hõime nende vanal kodumaal Kõrg-Aasias püsima vaid lääneosas ja loodepoolseis servamäestikes. Samal ajal levisid nad kaugele läände ja põhja, kus segunesid teistega ning muutusid soodsais loodusoludes paikseks. Vaatamata tohutule kaugusele üksteisest ning eri usundeile väga suuri keelelisi erinevusi turkidel ei tekkinud, mistõttu eri rahvaste suhtlemisel keelelisi raskusi polnud. Kuid on siiski kaks erandit.

Idapoolseist turkidest eraldunud jakuudid ja neist hargnenud dolgaanid jäid hõimlasist eraldatuks ning nende keel arenes edasi uute naabrite tugeva mõju all. Nii peavad nad lõunapoolsete hõimlastega suhtlemiseks kasutama muid keeli. Samamoodi juhtus bulgaaride ühe haru, tšuvaššidega, kes Volgamaal jäid nii tugevalt naaberrahvaste embusse, et nende keelt peeti varasemal ajal sageli soomeugrilaste omaks.

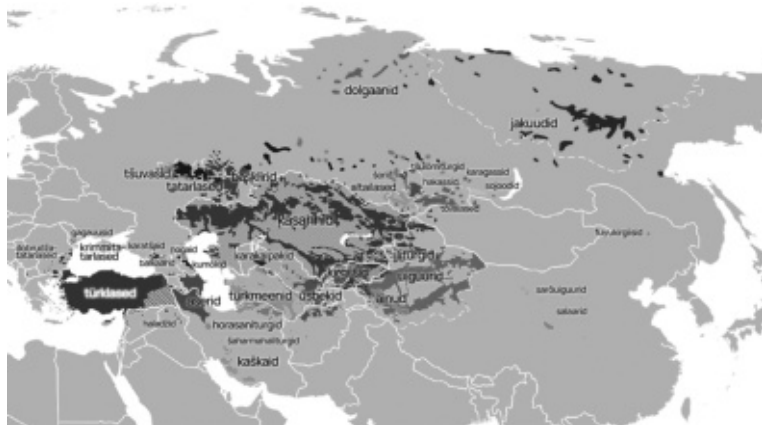
Piki põhjapoolseid rännuteid läände liikunud turkide ajaloos ning ühiskonna ja keelte arengus nähakse mitut ajajärku. 5. sajandil lõppenud hunnide perioodile järgnes 10. sajandini kestnud vanaturgi ajajärk, mil kujunesid oguused ja kõptšakid/kumaanid. Järgnenud, kuni 15. sajandini kestnud keskurgi ajajärgul jagunesid kõptšakid põhja- ja lõunapoolseiks. Volga ehk Itili/Ideli keskjooksu piirkonda liikunud kõptšakid muutusid seal juba pikka aega elanud bulgaaride mõjul paikseks, lõunapoolseis stepides aga rändlemine jätkus. Volga bulgaaride riigi kohale tekkinud Kaasani khaaniriigi pealinn oli alguses Bulgar, kuid pärast Kesk-Aasia hõimude pealiku Timuri laastavaid sõjaretki (1391. ja 1395. a) viidi see 1410 või 1411 Vana-Kaasanisse (Iske Kazan), mida siis hakati kutsuma Uus-Bulgariks (İsxaqof 2023). 15. sajandil alanud uusturgi ajajärgul kujunesid Volga bulgaaride ja soomeugrilaste kontaktal välja tšuvašid, kes ka usundilt erinesid teistest turkidest. Kui enamik läänepoolseid turke võttis omaks islami, siis tšuvašid nii nagu piirkonna soomeugrilasedki olid venelaste vahendusel hakanud õigeusklikuks. Teistest Volga bulgaaridest ja uutest kõptšaki nomaadidest kujunesid tatarlased ja baškii-

rid, kusjuures baškiiride esivanemad oli kaugemas minevikus olnud tihedaid kontakte muistsete ungari hõimudega (Mažitov 1973: 135–172). Läänepoolseis, Ida-Euroopa ja Põhja-Kaukaasia stepides ja Kaukasuse eelmäestikus (joonis 3: StI₁ kuni StI₄, Musta ja Kaspia mere vaheline ala) kujunesid karaiimid, kumõkid, karatšaid, balkaarid ja krimmitatarlased. Lõunapoolseid teid pidi jõudsid Musta mere steppi ka oguusidest hargnenud gagauusid. Kaugemal idapoolseil kuivtasandikel (joonis 3: PkII, K) said alguse nogailased, karakalpakid, kasahhid ja hiljem paikseks muutunud usbekkidega liitunud rändhõimud.

Vaadeldgem järgnevas turgi rahvastega seotud sündmusi Venemaal, kus nõukogude ajal tõsteti 20. sajandit esile kui nende rahvaste ja keelte arengu uusimat ajajärku (vt nt Baskakov 1969: 148–175).

Põhja-Kaukaasia ja Kesk-Aasia (Lääne-Turkestani) liitmise-ga 19. sajandi teisel poolel viis Venemaa lõpule turgi rahvaste alistamise. Vana riigi- ja halduskorraldus jäi esialgu püsima vaid Vene protektoraatideks muudetud Buhhaara (Buxoro) emiraadis ja Hiiva (Xiva) khaaniriigis.

Pärast bolševike riigipööret (1917) ja Nõukogude Liidu moodustamist (1922) hakati kommunistlike ideede levitamiseks arendama vähemusrahvaste kirjakeeli ja moodustama rahvuslikke territoriaalüksusi. Kõige madalamat laadi rahvuskülanõukogudest ja -rajoonidest ning mõnest rahvusringkonnast pärastpoole küll loobuti, kuid liiduvabariikide ning autonoomsete ringkondade, oblastite ja vabariikide süsteem kehtis Nõukogude Liidu lagunemiseni (1991). Maailmarevolutsiooni tuhinas hakati vähemusrahvaste kirjakeeltes kasutama ühtsustatud ehk unifitseeritud ladina tähestikku. Anti välja rahvuskeelseid kooliõpikuid ja mõningal määral ka ilukirjandust, ilmusid ajalehed ja ajakirjad. 1920. aastail välja töötatud ladina tähestikku kasutati 1930. aastate lõpuni. Rahvuskeelte arendamise tippajal, aastail 1932–1933 ilmus turgi keeltes 515 ajalehte, neist 129 usbeki, 126 volga- ja siberitatar, 72 aseri (peale Aserbaidžaaani ka Georgias (Gruusias) ja Armeenias), 55 kasahhi, 43 baškiiri, 24 tšuvaši, 16 krimmitatar, 12 türkmeeeni, 9 kumõki, 6 jakuudi, 5 altaiturgi (oiradi), 5 karakalpaki ja 2 uiguuri keeles (Gordlevski 1968: 364).

Joonis 10. Turgi rahvaste asualad ehk turgi maailm tänapäeval. Katkendjoontega on tähistatud Venemaa turgi vabariikide piirid.

Pärast impeeriumi lagunemist tekkis selle lõunapoolses osas viis turgi riiki. Türgi vanima vennana asus kohe nendega kultuuriliselt ja majanduslikult suhtlema. Uutes riikides hakati õpetama türgi keelt ning Kasahstani pealinnas Astanas pandi käima Türgi akadeemia (trg *Türk Akademisi*). 2009. aastal hakkasid Aserbaidžaan, Kasahstan, Kõrgõzstan ja Türgi korraldama türgi keeli kõnelevate riikide tippkohtumisi (*Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi*). Nii tekkis organisatsioon lühinimetusega Türgi Nõukogu (*Türk Konsey, Turkic Council*),⁴ millega 2018. aastal ühines vaatleja staatuses Ungari. Seejärel said Türgi Nõukogu täisliikmeks Usbekistan (2019), Türkmenistan (2021) ja rahvusvaheliselt tunnustamata Põhja-Küprose Türgi Vabariik (2022) ning vaatlejaliiikmeks Majandusliku Koostöö Organisatsioon keskusega Teheranis (2023).

ÜRO liikmeks saanud turgi riigid tahtsid ennast maailmas rohkem tutvustada. Hakati taas üle minema ladina kirjale, kuid seda tegi presidendi juhtimisel iga riik eraldi. Kõige kiiremini latiniseeriti kiri Türgi naabruses — Aserbaidžaanis ja Ukrainas krimmitarlasil —, seejärel ka Türkmenistanis ja Usbekistanis.

⁴2021. aastast kannab see nime Turgi Riikide Organisatsioon. *Toim.*

Kasahstanis kuulutati kasahhi keel detsembris 1991 riigikeeleks ning püüti seda arendada ja laiendada kogu riigis, ka põhjaaladel, kus seni oli vohanud vene keel. Pealinn viidi lõunaserval asuvast Almatyst üle sisemaale, kasahhidega nõrgalt asustatud Aqmolasse, mis nimetati ümber Astanaks (*astana* 'pealinn'). Sinna kutsuti elama vene keelt mitte oskavaid välismaa (Hiina ja Mongoolia) kasahhe.

Kuigi üleminekut ladina tähestikule hakati kavandama varsti pärast Kasahstani iseseisvuse väljakuulutamist (Kurs 2004), lükati selle elluviimine kaugemasse aega, sest enne taheti välja arendada riigi majandus. Alles 2017. aastal võeti president Nursultan Nazarbajevi (sünd 1940) algatusel vastu otsus minna üle ladina tähestikule. Selles tähestikus olid esitatud häälikute ä, gh, ž, ng, ö, kh, ü, õ, š ja č vasteina tähemärgid á, ġ, j, n̄, ó, q, ú, ý, ś ja ć. 2018. aastal pandi trükitehnilisel põhjusil ś-i asemele sh ja ć asemele ch. Kuid pärast uue presidendi Qasym-Jomart Toqaevi (1953) võimuletulekul 2019. aastal jäi latiniseerimine esialgu seisma. Alles 2023 tehti uus otsus, mille järgi kasahhi keelt kirjutatakse järgmiste tähtedega: a, ä, b, c (ts), ç (č), d, e, f, g, ğ, h, i, ı (kirillitsa ı), j (ѡ), k, l, m, n, ñ, o, ö, p, q, r, s, ş (u), t, ū (ʏ), ü (ʏ), v, y (ʏ), z.

Kasahhidele lähedaste kirgiiside latiniseeritud kirja tähestik tugineb rohkem turgi omale: a, b, c (dž, џ), ç (č, џ), d, e, f, g, ğ, h, i, j (й, ѣ), k, q (к, ѣ), l, m, n, ñ (н, ѣ), o, ö, p, r, s, ş (ш, ѣ), t, u, ü (у, ѣ), z. Rahvusvaheliste sõnade tarbeks on kirgiisi tähestiku juurde arvatud veel tähed w, x ja ž.

Ka Venemaa koosseisu jäänud turgi rahvad kavatsesid pärast rahvuskeelte ametlikuks kuulutamist üle minna ladina tähestikule. Kõige kaugemale jõudsid selles tatarlased. Kuid siis kuulus uue Venemaa juhtkond kirillitsa riigi ainuvõimalikuks kirja viisiks ning rahvuskeelte latiniseerimine keelati. Sellest hoolimata on kõige arvukamad ja kõige laiemalt levikuga tatarlased Venemaa turgi rahvaste hulgas juhtival kohal. Seda on soodustanud ka Venemaa uus poliitika ja ideoloogia, mis seisneb lühidalt järgnevas. Kui nõukogude ajal räägiti ja kirjutati Venemaad rõhunud mongoli-tatari ikkest, siis pärast Lenini ja Stalini rajatud süsteemi kokkuvarisemist hakati otsima uut ideoloogiat ning

leiti see Lev Gumiljovi Euraasia kontseptsioonis. Nii said Gumiljovi töödest turgi rahvaste ja riikide kõrval tuge ka Venemaa valitsusringkonnad ja geopoliitikud. Tatari vabariigi (Tatarstani) pealinnas Kaasanis asuti uurima Kuldhordi ja tatari khaaniriikide pärandit. 2013. aastal asutati seniste üksikväljannete asemel (*Золотоордынская цивилизация, Нумизматика Золотой Орды, Золотоордынское наследие, Средневековые тюрко-татарские государства*⁵) rahvusvaheline teadusajakiri, mis käsitleb Kuldhordi ja muid keskaegseid türki-tatari riike (Mirgalijev, Ginijatullina 2023). Aprillist 2013 ilmuma hakanud vene- ja ingliskeelsel ajakirjal *Золотоордынское обозрение / Gold Horde Review*⁶ on rahvusvaheline toimetuskolleegium ning väljaannet indekseeritakse mitmes süsteemis. Alates 2014. a ilmub *Золотоордынское обозрение / Gold Horde Review* neli korda aastas. Ajakirjas ilmuvad teaduslikud uurimused ja ülevaated, raamatu- ja allikatutvustused.

TURKIDE PÕHJAPOLSETE RÄNNETE JÄRGLASRIIGID

Suur osa turgi rahvaist, kes kujunesid põhjaväila kaudu läände rändamise tagajärjel, elab Vene föderatsioonis, kus suuremail on oma ametlik territoriaallüksus. Kui Saksa-Vene sõja lõpus küüditatud balkaarid ja karatšaid pääsesid kodukohta tagasi juba 1950. aastate teisel poolel, siis krimmitatarlasil õnnestus naasta Krimmi suurte raskustega alles nõukogude aja lõpus. Krimmitatarlased asusid oma elu korraldama Ukraina riigi koosseisus. Kuid 2014. aastal hõivas Venemaa Krimmi ja keelustas varsti krimmitatari rahva täidesaatva organi Meclise tegevuse. Alates 2016. aastast saab Meclis tegutseda vaid Kiievis.

⁵Vastavalt *Kuldhordi Tsivilisatsioon, Kuldhordi Numismaatika, Kuldhordi Pärand, Keskaja Türki-Tatari Riigid. Toim.*

⁶*Kuldhordi Ringvaade. Toim.*

Aasias on läände rännanud põhjapoolsete turkide järglasriikidega asi selge. Nende hulka kuulub pindalalt suurim (2 724 902 km²) ning majanduslikult arengult Türgi järel teine turgi riik Kasahstan, kus elab 20 000 000 inimest, kellest umbes 2/3 moodustavad kasahhid. Tänapäeva Kasahstan on idapoolse otsa kaudu seotud turkide vana kodumaaga ning tema äärmine lääneosa kuulub Euroopasse. Turgi rännete järglasriik Kesk-Aasias on ka Kasahstani lõunanaaber, oaside ja kõrbete Usbekistan (448 989 km²) koos selle koosseisus oleva Karakalpakkiaga. Usbekistan on Kasahstanist rahvaarvult suurem (36 800 000 el), kuid majanduse arengult nõrgem.

Järglasriik Euroopas on Ungari — Turgi Nõukogu vaateleja riik. Meie tunneme Ungarit küll soome-ugri riigina, kuid tal on veel teinegi identiteet. Ungarlaste rändest ning Ungari rahvast ja riigist olen kirjutanud mujal (Kurs 2014: 101–137). Sõnaraamatute abil õnnestus kindlaks teha, et tänapäeva ungari kirjakeeles on vähemalt 319 turgi päritolu sõna, millest enne maahõivet ehk praegusele kodumaale jõudmist oli omandatud 248 ja pärast maahõivet 71 sõna. Kumaanidelt on saadud 14 ja osmanitürglasilt 57 sõna. Ungari-eesti ühissõnavara on hulga väiksem, umbes 70 sõna. Ungarlaste tihedaid sidemeid turgi rahvastega kinnitavad ka uuemad geneetikauuringud (vt nt Yunusbayev jt 2015). Turaani ehk türki-tatari liikumisel on Ungaris tugevad juured. Budapestis rajati 1910 selts, mis 1913. aastal hakkas välja andma ajakirja *Turán*.

KOKKUVÕTTEKS

Kõrg-Aasia põhjapoolse osa rohtla- ja metsamaastikus on turgi rahvaste algkodu, kust rännati edasi mitmesse ilmakaarde. Lääne poole asusid esimesena teele hunnid, kes ületasid 360. aastal Volga (Itili) jõe ja 433. aastal Karpaadi mäekurud ning liikusid edasi Lääne-Euroopasse. 6. sajandi lõpus moodustasid göktürgi hõimud Mandžuriast Musta mereni ulatunud kaganaadi. Alates 6. sajandist Musta mere ääres elanud bulgaarid allutati 7. sajandil

kasaaridele, kes rajasid Musta ja Kaspia mere vahelises lõuna- ja kõrbestepimaastikus Kasaari kaganaadi ehk judaismi omaks võtnud turgi hõimude liidu, mille pealinn Itil asus Volga deltas. Osa bulgaare liikus Kesk-Volgamaale, kus nad segunesid kohalike soome-ugri hõimudega (mokšad ja ersad) ning rajasid oma riigi (Volga Bulgaaria). Nende järglased on tšuvašid. Ajavahemikus 700–900 elasid Volga alamjooksu ja Uurali mäestiku vahelises ruumis petšeneegid, kes lääne poole tõrjutuna sulandusid ungarlastesse. Altai ja Karpaadi mäestike vahelises stepikoridoris liikusid 11.–14. sajandini kumaanid ehk kõptšakid, keda idaslaavlased kutsusid polovetsideks. 13. sajandil vallutasid kõptšaki/kumaani stepi mongolid, kes rajasid maailma kõigi aegade suurima maismaariigi. Mongolite impeeriumi läänepoolseimat järglasriiki hakati hiljem kutsuma Kuldhordiks. Selle rahvastiku põhiosa moodustasid kumaanid, tähtsaim linn Sarai asus Volga alamjooksul. 15. sajandil jagunes Kuldhord Suurhordiks ja Nogai hordiks ning edasi Astrahani, Kaasani, Krimmi, Siberi ja Usbeki khaaniriigiks. Volga bulgaaridest ja kumaanidest kujunesid tatarlased ja baškiirid, Ida-Euroopa ja Põhja-Kaukaasia steppides ja Kaukasuse eelmäestikus moodustusid krimmitatarlased, karaiimid, kumõkid, karatšaid ja balkaapid. Kaugemal idapoolseil kuivtasandikel said alguse nogailased, karakalpakid, kasahhid ja paiksete usbekkidega liitunud rändhõimud. Kõik need rahvad allutati 16.–19. sajandil Vene impeeriumile. Pärast NSV Liidu moodustamist (1922) hakati kommunistlike ideede levitamiseks arendama turkide jt vähemusrahvaste kirjakeeli, välja andma kooliõpikuid, ajalehti, ajakirju ja mõningal määral ilukirjandust ning moodustama rahvuslikke territoriaalüksusi. NSV Liidu lagunemisel (1991) tekkis viis turgi riiki, millest kõige suurema pindala ja majandusliku võimsusega on Kasahstan (2 724 902 km², 20 000 000 el), suurima elanike arvuga aga Usbekistan (448 989 km², 36 800 000 el). Hakati arendama koostööd Türgiga ning moodustati turgikeelsete riikide organisatsioon Turgi Nõukogu (*Turkic Council*), millesse tänapäeval kuuluvad Türgi, Aserbaidžaan, Türkmenistan, Usbekistan, Kasahstan, Kõrgõzstan ja rahvusvaheliselt tunnustamata Põhja-Küprose Türgi Vabariik ning mis 2021. aastast kannab nime Turgi Riikide Organisatsioon. Vaatlejana kuulub sellesse ka

Ungari. Et Ungaril on nii soome-ugri kui ka türgi-tatari identiteet, võib teda pidada turgi hõimude põhjapoolsete rännete kõige läänepoolsemaks järglasriigiks.

Tänan Taavi Paed abi eest.

Kirjandus

- Bourlière, François 1976. *The Land and Wildlife of Eurasia*. (Life nature library.) 2d ed. Hong Kong: Time Life Books
- Gordlevski 1968 = Гордлевский, Владимир А. *Избранные сочинения*. IV том. Москва: Наука
- Gumil'ov 1966 = Гумилев, Лев Н. *Открытие Хазарии*. Москва: Наука
- Gumil'ov 1967 = Гумилев, Лев Н. *Древние тюрки*. Москва: Наука
- Gumil'ov 1993 = Гумилев, Лев Н. *Этносфера. История людей и история природы*. Составитель Наталья В. Гумилева. Москва: Экопрос
- Gumil'ov, Lev 2018. *Etnogenees ja Maa biosfäär*. Tlk Peeter Villmann. Tartu: Ilmamaa
- Gvozdet'ski, Nikolai, Nikolai Mihhailov 1983. *NSV Liidu füüsiline geograafia II: Aasia-osa*. Tlk Leo-Peeter Kullus. Tallinn: Valgus
- Halikov 1978 = Халиков, Альфред Х. *Происхождение татар Поволжья и Приуралья*. Казань: Казанское книжное издательство
- Isxaqof 2023 = Исхаков, Дамир М. Проблема становления татарского сословия в Казанском ханстве (конкретно-исторические и теоретические аспекты). — *Золотоордынское обозрение* = *Golden Horde Review*, т. 11, №4, с. 843–862
- Kalmõkova, Ovdijenko 1957 = Калмыкова, Валентина Г., Овдиенко, Иван Х. *Северо-западный Китай: Географический очерк*. Москва: Государственное издательство географической литературы
- Kurs, Ott 1991. Krimmitatarlased. — *Akadeemia*, nr 2, lk 321–344

- K u r s, Ott 2004. Kasahhi keel taas ladinatähestikuline. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 140–141
- K u r s, Ott 2011. Maastikumuutusi ja rahvarändeid. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1375–1390
- K u r s, Ott 2014. *Ekslemisi Euraasias*. Tartu: Ilmamaa
- K u r s, Ott 2015. Turkide rännaku ajaloolised maastikud ja riigid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1082–1106
- K u r s, Ott 2019. Sise-Euraasia kuivtasandike hõlvamisest ja maakasutusest. — *Akadeemia*, nr 4, lk 593–613
- K u r s, Ott 2021. *Maadligi maateaduses ja mujalgi I: Otsingute ja katsumuste kümnend 1957–1967*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- K u r s, Ott 2023. *Maadligi maateaduses ja mujalgi II: Veerandsada vahepealset voot 1967–1992*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- М а ж и т о в 1973 = Мажитов, Нияз А. *Тайны древнего Урала*. Уфа: Башкирское книжное издательство
- М и х а и л о в 1961 = Михайлов, Николай И. *Горы Южной Сибири: Очерк природы*. Москва: Государственное издательство географической литературы
- М и л к о в 1964 = Мильков, Федор Н. *Природные зоны СССР*. Москва: Мысль
- М и р г а л и j e v, G i n i j a t u l l i n a 2023 = Миргалеев, Ильнур М., Гиниятуллина, Люция С. Становление и развитие научного журнала «Золотоордынское обозрение». — *Золотоордынское обозрение* = *Golden Horde Review*, т. 11, №4, с. 957–968
- М у р з а j e v 1984 = Мурзаев, Эдуард М. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль
- Р а р м у з и н 1964 = Пармузин, Юрий П. *Средняя Сибирь: Очерк природы*. Москва: Мысль
- P r i l l o p, K ü l l i, K a r l P a j u s a l u, E v a S a a r, S v e n - E r i k S o o s a a r, T i i t - R e i n V i i t s o 2020. *Eesti keele ajalugu*. (Eesti keele varamu, VI.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus
- S i n i t s ò n 1959 = Синицын, Василий М. *Центральная Азия*. Москва: Государственное издательство географической литературы
- T i h v i n s k i 1970 = Тихвинский, Сергей Л. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе. — *Татары-монголы в Азии и Европе: Сборник статей*, с. 3–21
- Т о к а р е в 1958 = Токарев, Сергей А. *Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры*. Москва: Издательство Московского университета

- Tomingas, Ahti (peatoim.) 2014. *TEA entsüklopeedia*, 11. kd. Tallinn: TEA Kirjastus
- Wiik, Kalevi 2005. *Eurooplaste juured*. Tlk Iris Metsmägi. Tartu: Ilmamaa
- Yunusbayev, Bayazit, Mait Metspalu, Ene Metspalu, Albert Valeev, Sergei Litvinov, Ruslan Valiev, Vita Akhmetova, Elena Balanovska, Oleg Balanovsky, Shahlo Turdikulova, Dilbar Dalimova, Paghajabyn Nymadawa, Ardeshir Bahmanimehr, Hovhannes Sahakyan, Kristiina Tambets, Sardana Fedorova, Nikolay Barashkov, Irina Khidiyatova, Evelin Mihailov, Rita Khusainova, Larisa Damba, Mirolava Derenko, Boris Malyarchuk, Ludmila Osipova, Mikhail Voevoda, Levon Yepiskoposyan, Toomas Kivisild, Elza Khusnutdinova, Richard Villems 2015. The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia. – *PLoS Genetics*, Vol. 11, No. 4, <https://doi.org/10.1371/journal.pgen.1005068>

OTT KURS (1939) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna 1963. a; geograafiakandidaat (1971, TÜ). TÜ emeriitprofessor alates 2007. aastast; Helsingi Ülikooli audoktor. *Akadeemias* varem ilmunud artiklid: “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taasünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tamme kann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), “Johannes Gabriel Granö Eestis” (1995, nr 5, lk 1057–1077), “Poliitgeograafia Eestis” (1996, nr 1, lk 137–151), “Marid ja Mari-maa” (1996, nr 7, lk 1408–1424), “Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts” (koos Linda Kongoga, 1996, nr 11, lk 2284–2296), “Kakskeelne Lotring” (1997, nr 10, lk 2045–2062), “Turgi riikide kohanimed” (1998, nr 5, lk 1036–1051), “Endel Varep asulastiku uurijana” (2000, nr 8,

lk 1711–1729), “Krimmitatarlaste tänane päev” (2002, nr 1, lk 78–88), “Salme Nõmmik: Aeg, ruum, ideed” (2002, nr 3, lk 497–508), “Afganistan ja afgaanid” (2002, nr 8, lk 1699–1711), “Kreeklased Krimmis” (2004, nr 7, lk 1473–1495), “Maajamaa muutumisi” (2005, nr 12, lk 2607–2627), “Sakslaste saatusest Krimmis” (2006, nr 10, lk 2171–2190), “Vanast maailmast uude” (2010, nr 6, lk 1088–1114), “Leo Tiik geograafi ja kultuuriloolasena” (2010, nr 9, lk 1624–1670), “Maastikumuutusi ja rahvarändeid Euraasias” (2011, nr 7, lk 1375–1390), “Mägi-Karabahhi lugu: Armeenia mägismaa kirdenurk loodus- ja poliitilise piirkonnana” (2014, nr 6, lk 1009–1028), “Turkide rännaku ajaloolised maastikud ja riigid” (2015, nr 6, lk 1082–1106), “Uudo Pragi: majandusgeograaf ja matemaatik” (2016, nr 10, lk 1784–1822), “Isiklikku: noorest Pragist vana Pragini” (2016, nr 11, lk 2040–2054) ja “Sise-Euraasia kuivtasandike hõlvamisest ja maakasutusest” (2019, nr 4, lk 593–613), samuti 22 arvustust ning järelsõnu ja tõlkeid.

PEETER PAASMÄE. Triin

LUULET

Ingvar Luhaäär

PEAPIISKOPI JUTT

Vaat mis tundub usujuhile kummastav:
õrnahingelistes naistes on nüüd maad võtmas
usk inglitesse — kuid tema ju teab, et inglid
on vaid Jumala looming, ja ta püüab naistele selgitada:
ei tule palveleda loodut, vaid ülistada Loojat.

Nojaa, kui lähtuda sellest mõttekonstruktsioonist,
et Jumal on inglid loonud. . .

Need naised, need õrnahingelised naised,
kui nad oleksid küllalt tugevad vaimus,
seaksid omalt poolt vastu usu, milles on nii,
et inglid tulid kokku ja lõid Jumala.

Vaat kui oleksid ikka nii kanged naised,
looksid sellise usu,
näitaksid piiskopile:
tema usub, et Jumal lõi inglid,
aga meie meelest on just inglid armsad ja me usume, et nemad
lõid Jumala —
tulid kokku ja lõid Jumala —
ja mille poolest on meie usk halvem!

Tõsi, naised on kehvemas seisus:
piiskoppi toetab tema usus aastatuhandete vanune tõive,
mida naistel ei ole. Muud vahet pole —
lood endas usu ja — usud.

Vaat mina usun, et Ulvi suured mahedad reied
on voolinud meile päikese;
malbe ja rauge usk — see meeldib mulle
(Ulvile meeldib ka), piiskopile ilmselt mitte. . . aga on mõnus usk
ja ega siis usu puhul ole tähtis, et kõik oleks just nii,
vaid elamus, mille usk sulle annab, selle väärtus sulle.

TÕELINE OIKUMEENIA

I

Heal meelel ma Athose munkadelt võtaksin üle küll selle,
mis neil seal on tõeliselt hea — järgima nemad ei pea
seda tüütut eluseadust, et rõõmustad, kui läheb hästi,
aga kui jälle ei vea, siis ikka ei ole ka hea;

nemad on hommikust õhtuni ülevas meeleolus,
kirkus valdamas meelt — ei hālbi nad sellelt teelt,
ei vaja õudust, krimkasid, mõrvu, meelelahutust mingit,
ka dopingut täistopit tippsporti-rämpssporti mitte —
nad vajavad ainult seda, mis ülendab meelt.

Kas tõesti siis ikka ja alati sees ongi neil selline vunk?
Kuid. . . olekski naeruväärne ju pahuranäoline munk.

Nende võrratut ülevust tõesti võid endale tahta,
kõrvus heliseb püha viis, tantraaltarit palveled siis —
rituaalühtes jumal ja jumalanna silme ees vaid,
aga taustaks ikka ka see, mille Athose meestelt said.

II

Vanas Kreekas kevade algul
noored neiud heitsid selili murule ja ajasid laiali jalgu
lootes, et nende üle laskub mõni Jumal
(eelistatult muidugi Zeus);
lasid end vallata
jumalakäsitusel
kõige hõrkjama, vallatuma.
Seegi oli õnn,
kui keegi neist kirja sai:

Tule metsaserva!

Paan.

Buddhaatvaan joshitjoni sansritaan.

III

Õnn on see, kui sul on kõik —
hea tervis, rikkus, kaunis armastav naine —
see tunne siis,
ja kui see kõik võetakse sinult ära,
aga tunne jääb —
vaat s e e on juba midagi!

IV

Orientalistist filosoof Alan Watts käis Pariisis elades meeleldi
sealses vene kirikus;
ta ei saanud toimuvast midagi aru, kuid tundis, et liturgia mõjub
talle hästi.
Sõpradele rääkis, et käib luksuslikku lärmi kuulamas.

V

Lõuna-Indias ühe Tallinna-suuruse linna lähedal kõrgub Muna-mäe-suurune ümar kaljumägi, mille tipus põleb õõsiti Šiva preestrite hoolitsusel tuli. Igal hommikul, kui juba valgeneb, alustavad kümned ja sajad palverändurid mäe ümber keerduval kitsal rajal teed tippu, käes rasked kanistrid püha õliga. Tuli on selleks ajaks juba kustunud, tulease jahtunud; kogu mäetipp ongi tulease, keskel püsti suur rauast kolmhark — tahmunud, veel palav —, ümberringi põlvkõrguselt põlengust jäänud soe must poolvedel püha plõga — see katab peaaegu kogu mäetipu ja libe on ka, ääre pool pead ikka hästi vaatama, et mäest alla sügavikku ei lenda.

Küll selle linna elanikud on osanud oma elu hästi korraldada — Šiva kolmhark tule keskelt linna ära ei paista, kuid vägi sellest jõuab alati kohale. Ja milline võrratu tööjaotus — linnaelanikud tassivad hommikul mäele õli ja Šiva-mehed süütavad selle õhtul.

Pastorid ja preestrid! See, kui suudate istuda ühisesse armulauda nendega, kelle arusaamad Isast, Pojast ja Pühast Vaimust erinevad natuke teie omadest, pole veel mingi oikumeenia, kui aga võtate kanistrid kätte — rasket püha õli täis — ja tõusete kitsal kivisel rajal märke — s e e juba on midagi. Nii et — kanistrid kätte ja märke! Mina tegin ära ja pärast võisin õhtupimeduses alt linnast vaadata püha loitu mäel juba kui oma hingetuld.

Ja ometi väidetakse, et eestlased on kõige vähem religioosne rahvas!...

VI

Taevane Isa — eks öelgem ka nii!...

Taevased Tüdrukud — samuti tore

hüüda ja hõisata — kas siis ei ole?!...

Tantra, sufiluule, zen-koanid,

tempel Venusele, *Päikselaul* —

hoidku seda küllust võrdsel aul

Taevased Tüdrukud, Taevane Isa!

VII

Kõigi uskude ühisosa võib kokku võtta kolme sõnaga:
Loogem ülevaid kujutlusi!

VIII

Mu lugupidamine kõigile,
kes palvelenud Ema, Armastajaid, Isa, Poega või Naist,
kelle peen maitse ja vaist
on saatnud lendu zen-luule kurgi ja
loonud kreekakatoliku liturgia. . .

ELU EI OLE REEGLIPÄRANE

*Kurb on surra noorelt,
tabatuna otse kullasoonelt.*
Viktoria Betlem

Tartu oli Nõukogude ajal suletud linn —
sõjaväelennuvälja pärast, välismaalased
ei võinud oma jalga Tartusse tõsta,
seal ööbida hoopiski mitte.
Võiks arvata, et lennuvälja ülem kindral Dudajev
oli tartlaste poolt kõige põlatum inimene. . .
Vahest oligi, kuid võta näpust,
ta igati soosis ülikooli, pidas lugu eestlastest,
Linnart Mäll oli ta joomakaaslane “Volgas”
ja tänu temale sai mulle osaks selline reis,
mida pole suutnud hiljem varjutada
kõige luksuslikumad vabas maailmas,
isegi mitte ümbermaailmareis.

Reisikaaslased olid geograafiatudengid,
startisime Raadilt kopteril. Sõit kestis kaks-pool ööpäeva.

Oli vahemaandumisi (ilmselt tankimiseks).

Välja meid ei lubatud. (Vets oli kopteris;
see pidi olema ohvitseride kopter.)

Viimaks maandusime ühe suure jõe — ilmselt Leena — deltas,
aga ikka jälle sõjaväeosas. Meid jaotati paaridesse —
poiss ja tüdruk. Iga paar sai kaasa sõduri,
kelle käske pidime vastuvaidlematult täitma —
tal oli õigus meid maha lasta.

Jõudsime taigas oja kaldale.

Päike paistis. Ja korraga nägin:

läbi madala vee sädelesid mulle vastu
loendamatud kullatükid — mitte terakesed,
vaid ikka tükid, kõik vähemalt sõrmeotsasuured,
vähemalt. . .

Sõdur ütles:

— Te võite neid välja võtta ja vaadata,
aga ma pean nägema, kuidas te nad tagasi viskate.

Vesi oli jääkülma. No võtsime ikka.

Edasi kõndides jõudsime kaljuseinani:

hall graniit — nagu seda Soomes nii palju näha võib —
ja korraga —

kalju sees terve lai looklev kullasoon!

Meie retk taigas kestis kõige rohkem kolm-neli tundi.

See pidi olema looduskaitseala. . .

Hiljem kaarte uurides ei suutnud me küll kusagilt leida
sellist looduskaitseala.

Vaat oli Nõukogude kord
kunagikord.

Luulet

Nüüd tagasi mõeldes...

kas arvate,

et kõige enam tunnen puudust

ojja ja kaljusse jäänud kulla järele?...

Ei, hoopis oma paarilise, selle tüdruku järele —

kui ikka selline elamus liidab!...

Kahju, ma isegi ei taibanud vaadata ta nägu —

eks paks kore kapuutski varjas seda...

Kus koolis võib ta nüüd olla geograafiaõpetaja?...

PEETER PAASMÄE. Zurab

RAUDSED KÄED

3. peatükk

Eduard Vilde

Pärast õhtusööki läks Villem Juuli juhatusel Jaan Veineri tuppa, et temaga homse matuse ja lahkunud sugulase kohta käivate muude asjade üle rääkida. Korter, millesse ta astus, oli sama laadi ja sama kitsas nagu Saaregi oma, muudkui et siin jäi liikumiseks veel vähem vaba ruumi üle. Kamber oli nimelt seinast seina sängide ja koikudega täis kiilutud. Peale magamis-asete polnud toas muud majariista kui söögilaud ja üks tool ning keset ruumi, nagu varjuks ühele sängile, madal ja kitsas kummut.

Jaan Veiner oli lesk. Tema koduse majapidamise eest hoolitses ta sõsar, haiglane, poolkurt vanapiiga. Veineril oli kuuteistkümne-aastane poeg, kah Joa vabriku tööline, ning üürilisteks pidas ta enesel kolme alaealist vabrikupoissi. Viimased olid Isuri soomlased, vanaduselt kolmeteistkümne- kuni viieteistkümne-aastased.

Veiner oli halli peaga, vimmas kuklaga ja vähese jutuga vana-mehe. Ta kustunud silmad vahtisid maha, kui ta kohmas oma lühikesi, järsu tooniga vastuseid. Seejuures imes ta vahet pidamata lühikest süsimusta piibunossi, mille tulise koluga ta nina-ots pea-aegu kokku puutus, ning sülgas imeosavasti läbi hammaste. Poidsid istusid reastikku oma sängidel ja ootasid õhtusööki, mida vana Krööt, pikkamisi toa ja köögi vahet tussates, näis valmistavat.

Eduard Vilde. *Raudsed käed*. (Kogutud teosed. XV anne. Romanid VI.) Tartu: Varrak, 1928. Avaldame muutmata kujul.

Et Villem sõnakehva Veineriga pikemat juttu ei saanud, siis olid asjad mõne küsimuse ja kostmisega seletatud. Vana tööline oli surnu kirikuõpetajale matmiseks üles annud ja puusärgi vedamiseks töövoorimehe palganud. Matus pidi olema hommikul enne jumalateenistust Aleksandri kirikus. Luik omalt poolt teatas, et ta tahab sugulase mahajäänud vaeslaste eest esiotsa, nii kuidas jõud lubab, muret kanda ja nad võtta oma juure korterisse. Veiner vaatas seejuures sugu terasemalt külalisele otsa, nokutas rahul olles pead, koputas piibust tuhka ja hakkas kuuma kolukest uuesti täis toppima. Kui ta siis paar värsket popsu oli teinud ja läbi hammaste Villemi saapa peale sülge heitnud, urises ta:

“Kas jõuad siis kolme last toita?”

“Eks näe,” vastas Luik.

Seega lahkusid.

Kui Villem sugulase korterisse tagasi astus, oli see juba täiesti magamisleeriks muudetud, nii et kambrikeses ümberpöörumisekski enam ruumi ei olnud. Külamees märkas nüüd, et mõlemad sängid olid kahe poolega: lahtitõmmatult mahtus siis kummassegi kaks magajat. Ühes sängis teki all norskas juba väsinud vene tüdruk, teise tagumisel serval, vastu seina, puhkas väike Volli. Miinake, kes isa järele juba tihkunud nutta, oli veel ärkvel ja puges ruttu Villemi sülle. Miili luges pisikese tumeda lambi juures uniste silmadega ajalehte ja Juuli oli veel sängide kallal nobedasti tegevuses.

Lahtitõmmatud voodid ulatusid nüüd ühest seinast teise, nii et põrandast enam midagi ei jäänud lagedaks, kui mitte lauda ja kappi ei tahetud kambrist kanda. Villem pidas endamisi asjata aru, kuhu siis õieti teda taheti panna magama: Miili ja Veera täitsid ühe sängi ära, ja kui Juuli Volli kõrvale heidab ja Miinakese ka veel sinna võtab, siis on ka teine voodi enam kui täis. Kas ühe lapse tarvis mitte toolidele ei võiks teha aseme? Villem nägi aga sedamaid, et üks tool oli teisest palju madalam; võib ka olla, et puudusid tarvilised alusriided.

Isa süles jäi Miinake ruttu uniseks, sest pikk teekond oli teda tublisti väsitanud. Miili märkas seda, võttis magava lapse oma hoollele ja toimetas ta Volli kõrvale sängi.

“Kas djädjä ka juba puhkama ei lähe?” küsis Juuli ja näitas käega laste süngi poole, mille väline külg pakkus kolmandale magajale kitsast, aga ikkagi läbisaadavat paika.

„Sinna?” küsis Villem. “Aga kuhu siis meie väike perenaine ise heidab?”

“Ärge selle eest muretsege,” ütles tütarlaps sunnilise naeratusega, “küll ma tean, kus on minu ase.”

“Aga kus siis?”

“Meie magame Mutaga koos.”

Villem ei saanud vastusest hästi aru, aga ta märkas, et tema pärimine oli Juulile piinlik; seepärast tänas ta ainult pakutud aseme eest ja lubas varsti minna puhkama.

“Meie läheme veel Metsiku Kristjani viiulimängu kuulama,” ütles Juuli, hakates Miili käest kinni; “tule, vaatame, mis su peigmees teeb!”

Ja tüdrukud sagasid toast.

Ehk küll aeg varane, tundis Villem enese siiski nii närvastunud olevat, et ta nõuks võttis süngi heita. Pealiskiideid seljast ajades silmitses ta liigutatud meelel mõlemat last, kes teineteise kõrval, külg külje vastu, magusasti uinusid. Miinakese käsi oli Volli lõua alla sattunud; näis, kui hoiaks ta uut venda hellalt kaisus. . .

Hoolimata väsimusest ei tahtnud Villemile und silma tulla, sest päevajuhtumused, mure ja võõras koht hoidsid ta meeled elevil. Ja kuigi viimaks kerge unerantus tast võidu oli saanud, ärkas ta ometi jälle, kui umbes tunni aja pärast uks käis ning Juuli ja Miili pugesid tasahiljukesi tuppa tagasi. Et anda neile magaminekuks vaba voli, tegi Luik, kui uinuks ta juba täiesti. Seejuures pani ta aga, taoti silmi avades, tähele, mis kambris sündis.

Kuna Miili haigutades veel kord lehte hakkas silmitsema, näis Juulil olevat asemevalmistamine teoksil. Vähemasti nägi Villem teda kuskilt nurgast vana kasukakest ja veel üht ihukatet välja rebivat. Kuhu ta nad viib? mõtles piiluja. Ei viinud kuigi kaugele. Laskus käpuli tüdrukute süngi ja kapi vahele maha ning laotas kasuka voodi alla põrandale. Ise puges sedamaid järele: esmalt kadus ta ruuge pea, siis ta kõhn, sale keha, siis punased tolmused

jalad sāngi alla... Ta läks tõesti Muta juure magama, sest sealt alt oli Villem ammu juba koera nohisemist ja unistamist kuulnud. Riides, nagu ta oli, mässis Juuli oma väikese väsinud keha vana kasuka ja kadunud ema lõhkise aluskuue sisse ning oli oma asemega rahul; võis arvata, et ta seal täna mitte esimest korda ei maganud.

Miili luges veel natuke ajalehe juttu, puhus siis lambi ja puges nagisevasse sāngi, oma norskava seltsilise kõrvale. Ta ei avaldanud võõrastavat nāgugi seeüle, et otse nende mõlemate külje all, kõval põrandal, veel üks inimene puhkas. Vist oli ta selle nähtusega hāsti harjunud, vahest isegi enam kui üks kord seesugusel asemel maganud...

Pisikeses korteris valitseb vaikus. Kolmekordne kasarm aga kohab veel nagu pāratu mesipuu. Joa vabriku töömesilased maitsevad kallist laupāeva-ōhtut. Kuid pikkamisi raugneb nende sumin. Tuled kustuvad. Ilmatuma mesipuu peale heitub tinaraske, väsinud vaikus, öised varjud laotavad ta üle oma tumeda, heljuva vaiba. Paksu, sumbunud õhuringi liigutab ainult veel raske hingamine viiesajast roidunud rinnast.

Aknast näeb Luik, kuidas elu ka teistes mesipuudes sureb. Üks vilkuv tulesilm teise järel kustub. Kasarmud pikkades ridades, ots otsa vastu, külg külje vastu, mustavad nagu pāratumad neljanurgelised kirstud kevadises helkjas pimeduses. Maast katuseni, seinast seina on nad inimestega täidetud — sajad ühes, tuhanded kõigis kokku. Missugune sõjavāgi puhkab ses määratuma leeris!...

Jārgmisel hommikul veeti Eeva Saare maine põrm töövankril Joa vabriku kabelist Aleksandri kirikusse. Matuselistena kõndisid vankrile jārgi: Villem Luik lahkunud sugulase tütrega, Jaan Veiner, Miili ja paar vabrikunaist; Veera oli jäänud mõlema väikese lapsega koju.

Puusārk tõsteti kiriku eeskojas, peaukse esisel, raamile. Siin maeti vaeseid surnuid odavama hinna eest. Kiriku sees, altari ees, oleks seesama pūhalik talitus olnud poole kallim. Matus ise aga jāi matuseks, kuigi kirikuōpetaja leinakōne Eeva Saare kohta oli lūhem, kui see mõne altari ees maetava surnu kohta oleks olnud.

Pealegi polnud siin Eeva Saar üksi matta, sest tema puusärgi kõrval seisis veel kolm teist, ja ehk küll matusekõne kõigi kohta oli ühine, pidi vaimulik mees matusesõnu ometi iga surnu kohta ütleva eraldi, ning aeg oli lühikene — jumalateenistus pidi varsti algama.

Veerand tundi hiljem veeres surnuvanker Siiversti kalmistu poole. Villem Luik kõndis norus peal väikese Juuli kõrval, kes hoidis käes ninarätti õnnistatud matuseliivaga. Nende järel kõmpis Jaan Veiner oma kõverate põlvede ja tuhmi näoga; vaevalt oldi linnast väljas, kui ta salamahti oma piibukese taskust tõmbas ja teda pihu seest vargsi hakkas popsima. Mõlemad naabrinaised olid kirikusse maha jäänud, nii et peale voorimehe, kes, puusärgi otsal istudes, hobust ajas, veel ainult Miili rohkendas matuseliste hõredat arvkondu.

Juulikese nägu oli kurb ja kahvatu, aga ta ei nutnud. Tema silmadest paistis midagi, mis väljendas sügavat ahastust, kui seda pisarad oleksid suutnud. See oli näriv hingevalu, nagu ta nii ilmsel selgusel ainult küpsema vanadusega inimese vaatest taotseb kisendada. Villem vaatas tihti väikese leinaja peale maha ja kaastunne täis sügavat õrnust kees tal rinnas. Ta võttis tütarlapse kuumast käekesest kinni ja pigistas seda. Juuli tõstis pilgu tema poole üles ja püüdis oma isaliku sõbra näost nagu lugeda. Julgustatult surus ta siis temagi kätt vastu, ja nõnda kõndisid nad, nagu isa ja tütar, käsikäes edasi, kuni võtsid, linnast välja jõudes, surnuvankri serval istet.

Haua juures avati puusärk. Villem tahtis kadunud sugulase, Juuli unustamata ema palgele heita veel viimase pilgu. Tütarlaps hakkas värisema nagu haavaleht, kui puusärgi kaas tõusis ja nähtavale tulid surnu närtsinud nägu ning ta aukulangenud poolavatud silmad. Juuli kattis ema pead kätega ja langes nuuksudes puusärgi otsale, millest Villem ta viimaks õrnal viisil lahutas.

Kui kirst hauda lasti, kui esimesed labidatäied liiva ja kive sahinale ja kolinal puusärgile langesid, olid pisarad tütarlapse laugelt jälle kadunud, aga ta pilkudes elas ärarääkimata hirm. Ta hakkas mõlema käega Villemi labidast kinni ja küsis hääletult:

“Djädjä — djädjä, — kas on tõsi, et ma ema veel kord saan näha?”

“Teises ilmas, laps, — muidugi,” vastas Luik pehmelt.

“Aga kui see pole tõsi, — kui aga lapsi nii trööstitakse?”

“Ei, nõnda trööstitakse ka vanu inimesi, ja kõik on tõsi.”

Juuli laskis labidast jälle lahti.

“Ma usun sind, djädjä,” ütles ta tasa. “Tehke haud ruttu kinni, ma ei taha siia kauaks jääda — siin on nii kurb ja kole...”

Varsti oli haud täidetud ning madal künkakene ilma mingisuguse ehteta tõusis tema peale. Leinapärgade ja lillekimpude ostmiseks oli matuselistel raha puudunud ning liiga varane kevade ei pakkunud veel mingit ilu maksuta. Üksnes mõned pisarad Villemi ja Juuli silmist ning leinaliste “Issa meie” jäid mustavale kingule maha... Tummalt pöördis väike seltskond linna poole tagasi.

“Ja me tahame siis nüüd koos elada?” küsis Villem Luik Juulilt, kui nad voorimehe-vankrilt Joa esimeste hoonete lähedal astusid maha.

“Kui mind tahate — kui kõlban,” tähendas tütarlaps, varjates käega põske, mis vist verdus.

“Tahan, tahan,” vastas Villem iseäralise kindlusega.

“Ja Volli jääb meie juure?”

“Jääb meie juure.”

Pilk, millega Juuli seepeale onu otsa vaatas, jäi Villemile unustamatuks: tumm tänu, lapselik õrnus, vaimustatud imetus seginesid südamekullaks, mille läik pani mehe rinna soojalt tuksuma.

Kui matuselised jõudsid koju, oli lõuna-aeg parajasti käes. Veeruškale näis lõbu tegevat näidata, et ta on mõistnud virk perenaine olla: kapsasupp külaonu sealihaga oli valmis ja uhke naeratusega kandis koduhoidja aurava vaagna lauale. Väike Miina oli isa järele palju nutnud; punaste silmadega jooksis ta Villemi käte vahele. Vaevalt oli Juuli tupp astunud ja räti ära heitnud, kui ta mureliku perenaise-pilguga hakkas ringi vaatama ning käe külgepanemiseks asja otsima. Varsti oli ta siis ka täies tegevuses, pea kambris, pea eeskojas või köögis.

Vagusalt ja sõnakehvalt võeti koos lõunat. Õhtupoolel läksid Veera ja Miili välja ning tulid alles hilja õhtul koju kuskilt külas-käigult või muult lõbult. Järgmiseks ööks jagati magajad asemeile samuti ära nagu minevalgi korral: Juuli magas jälle sängi all ega annud onu tingimisele järele, teda või väikest Miinat seal lasta magada; ta sai selle nõude üle üsna pahaseks, nii et Villem talle viimaks järele pidi andma.

Koiti kumas aknast sisse, kui Villem lõi silmad äkitselt lahti: iseäralik plagin ja plärin, mis koridorist näis kostvat, oli ta äratanud. Külamees kuulatas, nühhis silmi ja kuulatas jälle; imelik — peaaegu kui see käristi-plagin, millega hoiavad Viru õitselised oma hobuseid koos! Mis see küll tähendas?

Seda märkas Villem varsti. Kärinal oli ka kahe teise magaja kohta silmapilklik mõju: mõlemad töötüdrukud tõstsid kähku pead ja hakkasid endid, unega südilt võideldes, vaiba alt üles nihutama. Ühtlasi kahises kasukas nende sängi all ja Juuli haigutav hää hüüdis:

“Tüdrukud, karaultsik klõbistab — maast lahti!”

Ka teistest kambritest kuuldus ärkamis- ja äratamissumin, kuna vali, läbitungiv klõbin eeskojas, lühikeste vahedega, kestis edasi.

Kell oli neli — kasarmuvaht äratas töölisi. Töö algas kell viis.

Ka Villem Luik hüppas voodist ja pugus riietesse. Tal oli kindel nõu ennast juba täna tööliseks minna pakkuma. Ülesandmisi võeti küll alles kella üheteistkümne eel vastu, aga Villem oli mu-re pärast liiga suurel ärevusel, kui et ta oleks kauemini mallanud jääda.

Vahekojas veekraani all käidi ükshaaval silmi pesemas. Terve pikk “kalidor” oli unega võitlevaid silmapesijaid täis. Uksed käisid, hääled sumisesid, sammud müdisesid. Mesipuu oli jälle mühamas. Töomesilased lendasid välja päevatöösse.

Enne kui Miili ja Veera kella viie eel läksid tööle, õpetasid nad Villemit, kuhu tal vaja minna ja kuidas oma asja toimetada. Villem tänas lahkeid juhatajaid ja võttis nõuks juba varemalt kui tarvis välja minna, et vabrikualevis veidi ringi vaadata. Ka koor-mas palav ja vänge öine leitsak, mis kambrit täitis, ta rinda nii, et

ta igatses värske välise õhu järele. Kuna Volli ja Miinake teineteise kaisus veel magusasti puhkasid, oli Juuli juba majatalituses virgalt tegev. Kella seitsme ajaks auras kohv laual. Siis ärkasid lapsed, ning salajasel imetlusel vaatas Villem pealt, millise väleda osavusega tütarlaps nad rõivastas, neid pesi ja söögilauas hakkas turgutama. Tõesti, selle emakese hoolde võis usaldada iga rinnalapsegi!

Varsti läks Villem teele. Kasarmute vahel, siledail asfalt-tänavail, jäi ta vahete-vahel seisma, et mõnd maja lähemalt silmitseda. Missugused hoone-lobudid! mõtles mees. Ja kõik kubisevad inimestest! Mõnel kasarmul — suured pruunid puumajad — olid lahtised rõdud mõlemal korral ees, millel kuivas pesu ja kus seisid kapid, kastid ja muud maja-asjad. Siis oli kasarmuid, mille aknad äratasid külamehe tähelepanekut: üks ainus keskmise laiusega aken andis ikka kahele korterile korraga valgust, sest kahe kambri vahel olev sein jaotas akna keskelt pooleks, nii et parem tiib sai ühele, pahem teisele. Aken kahas! naeratas Luik ja jalutas edasi. Ta jõudis varsti ka ilusate ja toredate majade juure, mis andis alevile korraga nagu suurlinna näo. Mõned olid suured lossisarnased telliskivi-ehitised kõiksugu ilustistega, kõrgete uste ja läikivate akendega; teised madalamad ja vähemad — nende seas leidis ka puuhooneid — aga kõik nägusad ja korralikud, tunnistust andes Joa vabriku õitsvast ainelisest seisukorrast.

Kõige rohkem huvitasid talumeest muidugi vabrikuhooned ise, need tohutud hoonemürakad, mis ulatusid kõrgilt kogu alevikust üle. Villem kõndis üle suure lageda platsi. Pahemat kätt viis pikk ja lai sild vabriku peahoone poole, mille hall hiiglakere seisis veel hommikuse udu sees; et aga sinnaminek võõrastele keelatud, siis hakkas Villem laia teed mööda teise hiiglahoone poole kõndima, mille punased telliskivi-müürid lugemata aknaridadega läheneja ees udust ikka selgemalt välja kerkisid. See oli Joa vabriku Joala osakond. Villem vaatas värava vahelt ja üle aia aukartusega seda otsatu pikka, viiekordset töölossi, mis masinate vuramisest tumedalt mühis. Kui võõras inimene ta ei pääsenud aga ka siin mitte vabrikuhoonele lähemale — vabrikut varjati mittekutsutute eest nagu mõnd kindlust —, mispärast jalutas ta tuldud teed pikkamisi tagasi.

Aeg jõudis peagi kätte, mil ta oma tarbetee pidi ette võtma. Uue töölise esimene käik on vabriku “väliste asjade kontori” juure, mida töörahvas kutsus politseiks. See oli Joala ja Joa vabriku vahel oleva tee ääres — siinsamas, kust Villem praegu tulnud. Kontorimaja oli telliskivist, ühekordne ja suurte, laiade akendega.

Kontori ümber oli juba, kui Villem saabus, salk teisi töötsejaid ootamas, kuna neid tuli iga minutiga veelgi juure. Siin oli mehi, naisi, tüdrukuid, lapsi. Kontoris pidas üks abidirektor kõigi nende töönekrutite seas proovivatel pilkudel ringvaatust ja valis sündsad välja, kelle nimed ta laskis kirja panna. Nekrutid aga seisis tummalt, alandlikult, murelikkude nägudega koos, igaüks köpitseval südamel hea õnne peale lootes.

Järg ei olnud veel Villemi kätte jõudnud, kui kontoriuksest sisse astusid Hindrek ja Ann Sepp, tema eilsed reisiseltsilised. Nad tundsid üksteise vastastikku kohe ära ning rõõmlik muhelus lihvas hetkeks üle nende tõsiste nägude.

“Ka juba platsis?” tähendas Luik sosistades, kui nad tema kätt pigistanud.

“Jah, ega viivitada maksa,” vastas Hindrek, kelle terased silmad kontoriruumis uudishimulikult sõõri keerlesid.

Ta kutsuti sedamaid ette, kuna abidirektor teda uuriva pilguga mõõtis. Noor, prisk, ärksa näoga poiss näis talle meeldivat. Ta pani Hindrekule ette paar küsimust ta vanaduse, senise ameti jne. kohta ning laskis talle siis, nagu kõigile teistelegi, kelle ta vastu võtnud, väikese sedeli anda. Natukese aja pärast võeti ka Ann vastu. Villem Luik, kes oma tasasevõitu, veidi ara loomuse tõttu, teiste nekrutite selja taha jäi, jõudis hoopis hiljem järjele. Mitu lastki võeti enne teda ette. Näha võis, et vabriku tarvidus laste ja alaealiste kohta, kes vähegi tüsedamad ja terasemad, oli eriti elav. Juba hakkas Villemile lähenema kartus, et jagu saab enne täis, kui teda tähele pannakse; aga seal kutsuti ka tema ette ja pisteti talle sedel pihku.

Sedeliga läks igaüks vabriku haigemajja arstlikule läbikatsusele. Hospidal seisis Joa suure tee ääres ning oli väljast- ja seestpoolt kõigiti nägus, puhas ja eeskujulikult seadeldud maja.

Läbikatsutavad astusid alasti ükshaaval tohtri ette, kes mõistis välispidise vaatluse järele nende terviselise kõlbuse kohta otsuse.

Järgmisel päeval läksid siis tohtri poolt terveteks tunnistatud uued töölised vabriku seesmise kontori juure kokku. Tee viis mööda laia, siledat silda üle Naroova mühava haru, mille paremal küljel üks osa vahutavat koske mässas, selle määratuma neljakordse hoonemüraka poole, mis tõstis keset jõge, kitsal saarel, oma nurgelist ja sopilist hiiglakeret — vägevalt ja ähvardavalt nagu mõni sõjakindlus.

See oli Joa puuvillavabriku vanem ja suurem peahoone. Kohe tema taga seisis teine vähem tööloss. Jõe teiselt kaldalt paistsid lähenejaile veel kalevivabriku ja osalt linavabriku hooned ning korstnad vastu.

Juba eemale suure silla peale kostis uutele töölistele tume mürin ja kumin vastu, mis paisus maruse mere vihaseks, kõigest ülekostvaks, kõike mahasuruvaks mõirgamiseks, kui töölised jõudsid läbi vägeva võlv-värava vabriku esimesse hooviruumi. Müürid ja müürid — aknad ja aknad, vaata kuhu tahad! Nagu määratumatest kärgedest, mis serviti püsti seatud ja mis kirjud on ilmlugemata kannuridadest, näib see hall, tuhm hooneräga oma tuhandete akendega olevat üles ehitatud! Ja mäherdune kihin nende lugemata akende taga! Nende mustavad ruudud ei näita väljapoolle selgemalt, mis seal kõik sünnib, aga selle majesteetlik-vägeva mürina järele, mis paneb õhu vabisema, maapinna põruma, ning selle ilmatuma keerlemise ja veerlemise järele, mis saab ruutude taguses tumeduses enam aimatavaks kui nähtavaks, võib oletada, missugune kohutav liikumis-palavik, missugune elumõll seal valitseb.

Villem sammus argsest teiste järele, ühest hooviruumist teise, läbi võlvialuse uue võlvialuse poole. Teda rõhus isevärki külm, tumm aukartus, mis ühenduses oli ehmuse ja salajase hirmuväri naga. Ta imetles ja vahtis — vahtis ja imetles. . .

Vabriku seesmises kontoris võtsid uusi töölisi vastu mõned poolmeistrid; nende saatel mindi laiali, ühed viidi sinna, teised tänna tööjaoskonda. Keegi ei teadnud veel, kuhu ta ametisse määratud. Villem Luik mõne tundmata seltsilisega astus meistri kan-

nul kõrgeid, libedaid kivitreppe mööda üles, vahekodadest läbi, kord pahemale, kord paremale poole pöördudes, põhjatute töösaalide avatud udest mööda. Hiiglahoone mürises ja vabises masinavärkide mässavast käigust nii, et Villemi pea juba treppidel lõi kihama. Nüüd astuti esimesse töösaali sisse. Palavniiske õhk, mis juba trepivõlvisid ja vahekodasid täitnud, tihenes siin peene villatolmuga ja õlilõhnaga tiinestatud kuumaks leitsakuks, mis tulijaile vastu lõi pilvena. Masinate ulumine ja undamine surmas iga muu hääle. Viru külamehe silmade ees seisis järsku nii meeletu räga, niisugune padrik kõiksugu keerlevaid, vuhisevaid, väntavaid, kerivaid kehasid, et ta paari esimese vaatega mitte midagi ei näinud. Ei ulatunud ta peletatud vaade esiotsa sest verstapikku-sest hiiglaruumistki üle, mille algul ta seisis, ei märganud ta silm ilmatuma masinateräga üksikuid värke ja osi eraldada ega jaotada. Kõik sulas ta vaate ees kokku määratumaks seletamata viirastuseks, mis ajas hirmu peale. Pikkamisi, nagu udu seest, kooris end viimaks ratas ratta järele, võlv võlvi järele, värk värgi järele nähtavale. Kuidas nad tormitsesid, lõhkusid, õgisid! Villemi meelest oli silmapilguks, kui oleks ta purevate, kiskuvate murdjate lahingusse sattunud ja kui püüaksid need higised, tolmused inimesed, kes siin ja seal nende vahel seisis, hirmsaid metsalisi asjata koost lahutada. Küüned, kihvad, hambad — kuidas nad hagesid, närisid, purustasid!

Villem kõndis mitmest töösaalist läbi — kõik päratud koplid täis masinate-räga ja inimesi. Raud, teras, puu, nahk — kõik e l a s siin, kõik liikus mässava iiliga, kõik tegi tööd! Villem nägi toorest, puhastamata puuvilla, mida kisti välja roguskist pakkide seest, raudsete vitsade vahelt, ja loobiti “huntidesse”, ja ta nägi valmisriiet — plink ja peen kui hing. Alles aegamööda, järgmistel päevadel, hakkas ta havatsema neid lugemata vahe-astmeid, kõiki neid pikaldasi muutusi, millest toores vill läbi käib, enne kui tast saab valmisriie. Siin venis masinakehade ümber veel vedel, habras vatt laia, paksu kangana; siin jooksis veel hoopis jäme, tõss villavurak otsatumas, katkemata pikkuses lõdvalt värtnate peale. Aga seal oli heie juba nõõrijämedune ja teal ta sai kindlaks, sitkeks lõngaks; siis muutus järjest peenemaks ja ühtlasemaks, kuni ta enda keris vaevalt nähtava niidina, siidkiudude peenusel,

poolide ümber. Tuhanded ja kümned tuhanded teljed nõidusid siis koest ja lõimest kanga, mille kiire valmimine, päratu paljus ja ärrääkimata peenus ajas imestuse peale.

Raudsed käed, terasest näpud, sadad tuhanded ühenduses, tegid päevaga töö ära, mille kallal miljonid lihaseid sõrmi aasta otsa oleksid vaevelnud! Raudsed käed võtsid töö lihastelt ära; viimaseid tarvitavad nad üksnes eneste liikuma- ja seismapanemiseks ning mõne töövea parandamiseks. Inimese silm teeb siin tähtsamat tööd kui ta käsi. Silm on siin kuningas, käsi ainult ta abiline ning terasest näpud nende mõlemate orjad. Ja kui kasinal arvul tarvitsevad need sõnakuulelikud orjad valvavaid silmi ja juhtivaid käsi oma hiiglatöö juure! Villem Luik pani juba esimesel päeval elava imestusega tähele, kui vähe niisuguses tohutu suures töökoplis — võrreldes masinavärkide arvuga — oli töölisi ametis. Üks ainus inimene näiteks jõudis ketrusevärkide kahekordset laia rinda, mitme ja mitme saja lõngaga, valvata ja hoida korras. Ka kahe ilmatu kiirusega töötava kudumistelje tarvis oli üks ainus inimene, meeste- või naisterahvas, tegevuses. Villemi imetlemine kasvas, kui ta nägi, kuidas suuremad lapsedki — alaealised poisikesed ja tüdrukud — mõnesuguseid raudseid töömurdjaid oskasid taltsutada. Masinate murru seas paistis tööliste hulk hoopis vähesena. Ja ometi loeti Joa vabriku tööliste arvu kuue tuhande peale. Vabriku suurust, mehaaniliste töövahendite päratut paljust, võis külamees seejärele umbkaudu arvata, vähemasti aimatagi. —

Villemile oli tööpaik määratud nõndanimetatud villakambris. See ei tähendanud just suuremat kohaõnne, sest palk oli siin ainult kümme kuni viisteistkümmend rubla kuus. Ta oli aga esiotsa sellegi teenistusega rahul, sest teda trööstis lootus pääseda usinuse ja tubliduse abil villakambrist mõnda teise tööjaoskonda, kus palgad kõrgemad.

Kui ta esimesel päeval lõunale läks, tundis ta enda olevat masinate mürinast poolkurdi ja vabriku raskest, kuumast õhust uimase. Paar korda oli ta süda töö juures nii halvaks läinud, et ta pidi külma vee järele jooksuma. Ta oli kehalt kaunis tüse ja higistas seepärast rängasti, hoolimata sellest, et ta oli töö juures, nagu teisedki, peaaegu ööriides. Täiesti märja särgiga läks mehike koju. Tema kahvatut nägu pani Juuli terane silm kohe tähele.

“Djädjä, kas olete haige?” küsis ta kohkudes.

Villemil oli nagu häbi oma nõrkust tunnistada, kohmas siis ainult: “Pole midagi — va nõrk pea lapsepõlvest saadik — hakkas vähe valutama.”

Ta märkas aga, et tütarlaps selle vastusega vaigistatud ei olnud ja pidas teda veel järgmistelgi päevadel salajase murega silmas.

Tulles esimesel õhtul kell seitse töölt, sattus Villem lainetavas rahvavoolus, mida sülgasid tööruumid välja ja mis venis kui lõpmata must köis üle silla, kogemata Hindrek Sepaga kõrvuti. See teatas, et tema paigutatud kudumis-töökonda. Ta pidada vähemalt paar kuud palgata töötama, et õppida kangruks, ning siis veel, kui õnn iseäranis hea ei ole, mõnda aega järke ootama, enne kui saab omale teljed. Seniks ta määratavat arvatavasti “padalisnaks” ehk asetäitjaks tööliseks, kes astub haigeks jäänud või muidu töölt puuduvate tööliste asemele ning on seega ilma kindla päevateenistusega. Tema õde Ann pandud poolijate-jaoskonda. Ka Annel olevat palgata õpiaeg läbi teha, et siis vist samuti asetäitjana ootama jääda kindlamat teenistust ja paremat palka.

Villemile tuli korteriküsimus meele, mille kohta ta vanemate tööliste käest pärinud andmeid. Tal oli nõu senine Saare korter vabrikuvallitsuselt pärida omale, sest toad selles kasarmus ei olnud just kallid, üks rubla kaheksakümmend kopikat talvisel, üks rubla kolmkümmend kopikat suvisel poolaastal kuus. Et aga Luik, kui noorem lesk, poissmeeste kirjas seisis, siis poleks vabriku seadlusega hästi sobinud, kui ta Veerad ja Miilid kui täiskasvanud tüdrukuid üürilisteks edasi oleks pidanud. Need pidid siis mõne abielupaari juurest endile uue korteri nõutama, mis neile Eeva Saare surma järel juba muidugi oli saanud teatavaks. Korteri kitsikuse pärast oli Villemil üldse nõu kahe kaaselaniku asemele ainult üks võtta ja, nagu sündsam, mõni meesterahvas.

“Oleme nagu ühest ilmakaarest ja juba tuttavad — ehk soovid minuga tulla kokku elama,” ütles ta Hindrek Sepale.

See võttis ettepaneku kohe vastu. Villem lubas ühtlasi järele kuulata, kas ka Annele samas kasarmus ulualust ei leiduks.

Juba järgmisel ööl nad magasid kõik ühise katuse all.

Paar kuud hiljemini läks Villemil õnneks, et ta asetati villakambrist ka ühte kudumissaali ametisse. Vahvasti kannatas ta välja palgata õpiaja ja vähese sissetulekuga järjeoote, kuni viimaks kindlam teenistus ta muret ja puudust vähendas.

Väga kaua tuli Ann Sepal “padalisna”-kutset pidada. Päevade kaupa oli ta teenistusest kodus ja püüdis sukakudumise ja õmblemisega oma sissetulekut suurendada.

EDUARD VILDE (1865–1933), Eesti kirjanik. *Akadeemias* on varem ilmunud tema tekst “Tõsi-Vilde Utoopiast ja Eestist” (1990, nr 3, lk 587–594). Peale selle on Brita Melts oma arvustuses käsitlenud Vilde kirju Rahelile (2016, nr 5, lk 905–912).

EDUARD VILDE HEA NIME UUESTI JALULE SEADMISEST ÜLDISELT JA ERITI NARVAS

Szilárd Tibor Tóth

Olen varem mitmel pool kirjutanud meie kirjakeele looja Heinrich Stahli ja kunagi Lõuna-Eestis eksisteerinud tartu keele rehabiliteerimisest. Käesolevas kirjutises võtan lühidalt kokku, miks see vajalik tundus, ja siis lähen üle teemale, mis põhjusel pean aktuaalseks rehabiliteerida sarnaselt Stahli ja lõunaeesti kirjakeelega ka Eduard Vilde, sidudes Stahli ja Vildet omavahel piirilinna Narva kaudu. Juttu tuleb Vilde unarusse vajunud romaanist pealkirjaga *Raudsed käed* (1898, eraldi raamatuna 1910).

Vanal eesti kirjakeelel on olnud traditsiooniliselt halb maine: seda — nii tallinna kui ka tartu keelt — on arendanud eelkõige mitte-eestlastest ja isegi mitte ka Eestist pärit kirjamehed ning seetõttu on paljusid selle jooni peetud võõrapäraseks (mõnd joont õigusega, mõnd aga mitte). Esimese eesti keele grammatika autori Heinrich Stahli rehabiliteerimisel on tähtis osa olnud Huno Rätsepal ja sellega on jätkanud mitu teist teadlast, nende hulgas Külli Habicht, Kristiina Ross ja Piret Lotman (Lotman 2014). Mälestamaks meie kirjakeele suurkuju Narvas, kus eesti kultuuriga seotud mälestusmärke ja mälestustahvleid on vähe, pühitsesime 2020. aasta 3. oktoobril Narva Aleksandri kiriku tornis Heinrich Stahli mälestustahvli. Stahl suri ju Narvas 17. juunil 1657 — tema elu viimased viisteist aastat olid seotud tänapäeva Kirde-Eestiga (Tóth 2019, 2021a).

Kui Stahl lõi eesti kirjakeele 17. sajandi esimesel poolel, siis Eduard Vilde pani maarahva lugema 19. sajandi lõpul (Vaiksoo 2021). Seega paistavad Stahli ja Vilde looming teatud mõttes olevat eesti kirjasõna olulisimaid verstaaposte — ilma keele kodifitseerimiseta kirjakeelt ei teki ja ilma lugejateta pole kirjakeele eksisteerimisel suurt mõtet.

Üllataval moel seob Stahli Vildega tänapäeval provintsslikuna tunduv ja Nõukogude ajal põhiliselt venekeelseks muutunud Narva linn, kus on mõlemad kirjamehed mõnda aega elanud — Stahl pikemalt, Vilde aga lühemalt. Stahlil oli Narva kolimise ajaks 1642. aastal (Lotman 2014: 92) eesti keelega seotud töö juba seljataga: näiteks oli tema eesti keele grammatika ilmunud 1637. aastal. Eduard Vilde aga toimetas Narvas eestikeelset ajalehte *Virmaline* 1897. aasta maist kuni 1898. aasta märtsini (Pallas 2021: 8) ning tegeles siin romaani *Raudsed käed* kirjutamisega, mis tänapäeval siiski ei näi kuuluvat tema tuntumate teoste hulka.

Selle üheks põhjuseks võiks pidada asjaolu, et teost ei ole viimase kuue aastakümne jooksul uuesti avaldatud: viimaseks trükkiks on jäänud 1960. aasta väljaanne. Õieti ei tunta seda põnevast romaani isegi Narvas, teose valmimise ja ka tegevuse lõvi-osa sündmuskohas. Seda võiks põhjendada sellega, et põhiliselt venekeelses Narvas ei osata eesti keelt kuigi hästi, kuid romaan on ilmunud korduvalt ka venekeelses tõlkes (Vilde 1954, 1958, 1970). Esimene põhjus rehabiliteerida Vildet peitubki selle teose tundmatuses. Kuna romaani tegevuse fookuses on Kreenholmi vabriku tööliste elu, võib seda käsitada Narva lokaalse tekstina, mistõttu osutus vajalikuks hakata *Raudseid käsi* rehabiliteerima kõigepealt kohalikus kontekstis. Kuidas selle protsessiga alustanud oleme, selle juurde pöördume käesoleva kirjutise lõpu poole.

Rehabiliteerimise vajalikkuse teine põhjus puudutab Vilde ja ka teose *Raudsed käed* tõlgendamist komplekssemalt. Võib väita, et romaani retseptioon on jäänud väga ühekülgseks. *Raudseid käsi* on nimetatud “eesti esimeseks suurtööstuse proletariaadi elu käsitlevaks romaaniks” (nt Käosaar 1951: 213) ja seda on tõlgendatud sotsialistlikus võtmes. Romaani on nimetatud ka “tugeva proletarise tendentsiga teoseks” (Altkoa 1973: 63) ja on rõhuta-

tud: “Leheküljed, mis on pühendatud Kreenholmi manufaktuuri, tööliste ja kogu tööstuslinna elu kirjeldamisele, kuuluvad teose kõige hinnatavamate ja meisterlikumate hulka” (Tõnnov 1965: 277). Isegi veel 1983. aastatel ilmunud eesti kirjanduse ülevaatest loeme, et “pälvib hindamist tema teadliku solidaarsusega antud kujutus vabrikutööliste [---] katsumustest kapitali armutu surve all” (Nirk 1983: 84).

Nende hinnangute juured ulatuvad tegelikult isegi Eesti Vabariigi aega: “Naturalismi suurmeistri Zola eeskujul tutvus autor isiklikult tööliste elutingimustega. Tulemuseks on troostitu olus-
tikupilt, mis moodustabki teose väärtuslikuma osa” (Alto 1935: 16). Toomas Liiv on osutanud, et Mihkel Kampmaa kasutas juba 1923. aastal seoses *Raudsete kätega* mõistet *sotsialistlik realism* (Liiv 2004).

*

Teistsugune pole ka Eduard Vilde kogu loomingu käsitus. Teda on Nõukogude ajal peetud nõukogude paradigmale vastavaks autoriks, keda võis nimetada nõukogude eesti kirjanduse ideoloogiliseks eelkäijaks. *Eesti kirjanduse ajaloos* tõsteti näiteks esile kirjaniku Moskvas viibimise kohta, et “positiivseks momendiks oli suhtlemine sealse läti marksistlike üliõpilaste ringiga” (Altoa 1969: 187). Pole siis ime, et praegune Tallinna Ülikool on kandnud aastatel 1955–1992 kirjaniku nime kujul “Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut”. Meenutagem TLÜ ajalugu:

Seoses Eduard Vilde 90. sünniaastapäevaga omistati Tallinna Pedagoogilisele Instituudile Eesti NSV Ministrite nõukogu määrusega 23. aprillist 1955 Eduard Vilde nimi. [---] Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi 30. jaanuari 1992 otsusega nimetati Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut Tallinna Pedagoogikaulikooliks (Erik 2020: 2, 5).

Näib, et Eesti Vabariigi taastamisega kustutati Vilde nimi kõrgkooli nimest. Kui Vildet oleks Nõukogude ajal kodanlikuks, jumal päästku, klassivaenlaseks peetud, siis poleks Hruštšovi või-

mu perioodil Eesti NSV pealinnas asuvat kõrgkooli tema nimega nimetatud. Selge see, et Hruštšov polnud enam Stalin, aga ikkagi. Ideoloogilises mõttes kahtlasteks peetud kirjanikel polnud isegi sulaaaja Nõukogude Eesti ilukirjanduse retseptioonis ega kõrgkoolimaastikul kohta.

Siiski ei peetud tol ajal Vildet, sealhulgas *Raudseid käsi*, piisavalt punaseks, aga selleks leiti soovitud autorile ka vabandused: “Et romaani tsensori käest päästa, tuli teosest hoolikalt eemale hoida kõik, mida oleks võidud tõlgendada kapitalistidevaenulikuks tendentsiks. Samadel põhjustel tuli vältida klassivõitluse ja töölisliikumise motiive” (Alttoa 1969: 199).

*

Muu hulgas ka Tartu Ülikooli Narva kolledžis kirjandusteadust õpetanud luuletaja ja kirjandusteadlase Toomas Liivi *Sirbi*-artikli ees kaksümmend aastat tagasi ilmunud Vilde-temaatilise ploki kokkuvõttest võib lugeda Vilde rehabiliteerimisest:

Praegu on käimas teatav Vilde rehabiliteerimisprotsess. Tema teosed pakuvad huvi juba uuele põlvkonnale kirjandussõpradele, sotsialismiaja tõlgendustaak hakkab maha valguma, majamuuseumi juures tegutseb Vilde klubi, mis korraldab oma veranda-üritusi, sääil on aset leidnud ka luuleõhtuid ja muud kirjandusega seotut. Just anti välja ka esimene Vilde auhind ajakirjandusliku tegevuse eest (Liiv 2004).

Jaanus Vaiksoo räägib sellesama *Sirbi* temaatilises plokis:

Vilde muudeti nõukogude ajal tendentslikult punaseks kirjanikuks ja koos sellega tapeti igasugune lugejahuvi tema vastu. [...] Loomulikult sai ühel hetkel kõigil Vildest kõrini ja iseseisvumise vabades oludes unustati Vilde nimi pea täielikult. [...] kümnekond aastat tagasi panin küll pedas oma XIX sajandi lõpu eesti kirjandust käsitleva loengukursuse alapealkirjaks “Vilde rehabiliteerimise katse” (Vaiksoo 2004).

Selles plokis on ilmunud Toomas Raudami pikk artikkel, milles Raudam püüab Vilde *Lunastusele* uut tõlgendust anda. Tsiteerigem siinkohal Raudami sõnu veidi pikemalt:

Pildiline substantis on “Lunastuses” ülitähtis: kes kohe näeb, mõistab, kes aga ainult loeb, võib sattuda eksiteele ning väita, nagu oleks “Lunastus” klassivõitluse eepos või sotsialismi ämmaemand. Vastupidi, Darwin ja Marx on pettekujutelmad, kes neisse usub, peab surema. [---] “Lunastus” on totaalselt pessimistlik teos. Ainus valgus, mis siin paistab, on päikese ja Jumala oma. [---] Lunastus on lugu religioosest märtrist, kes kannatab kannatamise pärast. [---] Just varjatud religioosuses võtmes kirjutamine tundub mõnikord olevat Vildele omane” (Raudam 2004: 13).

Mina olen *Raudseid käsi* samuti tõlgendanud kristlikus võtmes ja välja öelnud arvamuse, et seda põnevat romaani võib pidada negatiivseks kasvatusromaaniks, mille eeskujuks on Goethe *Noore Wertheri kannatused* (Tóth 2021b: 9–10). Kõnealune proosažanr on kasvatusromaan (arengu-, kujunemisromaan) vastand, milles isiku taandareng lõpeb enesetapuga. Meenutame, et romaani peategelane Villem Luik sooritab Peterburis enesetapu, tema kasutütre naine hakkab aga kerjuseks ja lõpuks prostituudiks. Siinkohal pole mõttekas korrata, mis on need kristlikud motiivid, tänu millele saab *Raudseid käsi* ristiusu võtmes tõlgendada, aga kui kas või väiksem osa minu argumente peab paika, peaks see muutma Vilde tõlgendamist pahempoolse ideoloogia ühemõttelise kajastajana. Ka EELK Narva Maarja koguduse abiõpetaja Vladimir Batuhin (2021) on juhtinud tähelepanu sellele, kui oluline osa selles romaanis on Narva linna kirikuil (Aleksandri Suurkirik, Peetri kirik, Issanda Ülestõusmise peakirik).

Seega tuleb rehabiliteerida pärast sotsialismiaega unarusse vajunud, aga vähemalt retseptsiooni peavoolust välja kukkunud ja vasakpoolse retseptsiooni vangi jäänud Eduard Vildet ka ideoloogilisest vaatenurgast ja pesta ta puhtaks tema nime külge kleebitud pahempoolsuse pitserist.

*

Tallinnas on Vilde monument 1965. aastast väga esinduslikus kohas, Harju tänaval kirjanike maja vastas (skulptor Albert Eskel, arhitekt Allan Murdmaa). Seega, pealinnas on ta siiski aukohal, vähemalt mälestus temast on linnaruumis olemas. Tema monu-

mente leidub veel Virumaal Muugas (1959, skulptor Ferdi Sannamees), Pajustis (1965, skulptor August Vomm, arhitekt Ilmar Bork) ja Tartus koos Oscar Wilde'iga (1999, skulptor Tiiu Kirsipuu; koopia 2004. aastast Iirimaal Galway linnas).

Naaseme aga artikli alguses püstitatud küsimuse juurde: kuidas siis rehabiliteerida Vildet lokaalses kontekstis Narvas? Nii nagu Heinrich Stahli puhul, otsustasime ka Vilde mälestuse Narvas jäädvustada mälestustahvli abiga. Narva-Jõesuus on küll Vilde mälestuskivi (tegelikult suure kivi külge kinnitatud mälestustahvel), aga Narva linna keelemaastikul puudus Vilde nimi kuni 2021. aastani. Tõsi küll, kesklinnas asuva Rüütli tänava Raekoja platsi poolne lõik kandis Nõukogude ajal Vilde nime, aga nii nagu Tallinna Ülikooli puhul juhtus, võeti Eesti Vabariigi tekkega tänavalt Vilde nimi ära.

Kaua ei olnud teada, millises majas on suur eesti kirjanik Narvas elanud — linnas, mis 19. sajandi lõpul oli piirilinn vaid selles mõttes, et Narva kuulus Peterburi kubermangu, Kreenholm aga Eestimaa kubermangu koosseisu. Ei ole jälgi, et keegi oleks kogu 20. sajandil või 21. sajandi esimestel aastakümnetel kirjaniku elukoha vastu huvi tundnud. Muinsuskaitseinspektor Madis Tuuderiga nõu pidades oleme Vilde elumaja tuvastanud aadressil Malmi tänav 6. Vilde on aastatel 1897–1898 selles majas elanud ja ka *Raudsete käte* kallal töötanud. Hoone tuvastamise lähtekohaks oli katkend Narva trükitöölise J. E. Meigase mälestustest: “Ta korter oli Peetri platsi lähedal maaler Tuisu maja juures” (Meigas 1960: 82). Peaaegu sedasama teavet kordab Karl Mihkla oma monograafias: “Narva saabus kirjanik ühes Antonie Vildega 1897. a. mai algul. Nad asusid elama Peetri agulisse, kus üürisid endale päris mugava päikesepaistelise korteri Peetri platsi läheduses, maaler Tuisu majas” (Mihkla 1972: 179). Maaler Tuisu kunagine maja on õnneks alles jäänud, Teise maailmasõja pommitamised imekombel üle elanud. See on tänapäeval ilusasti renoveeritud esinduslik hoone Narva keskraamatukogu kõrval. Maja aknad vaatavad nii nimetule põiktänavale (endisele Salme tänavale) kui ka Nõukogude ajal Kalinini nime kandnud Malmi tänavale, seega Narva linnusele. Et Vilde on oma romaani just siinsamas kirjutanud, kinnitavad jällegi Karl Mihkla sõnad: “Ta-

valiselt ei teinud Vilde ajalehetööd Narvas mitte “Virmalise” toimetuses, vaid kirjutas artiklid ja jutud, teiste hulgas ka “Raudsed käed” kodus” (samas: 181).

Mälestustahvel avati pidulikult 28. mail 2021. aastal Eduard Vilde mälestusele pühendatud, Tartu Ülikooli Narva kolledžis korraldatud konverentsi ajal. Seda ettevõtmist rahastas Eesti Kultuurkapital. Musta värvi kivitahvilil on tekst: “Siin kirjutas aastail 1897–1898 Eduard Vilde romaani “Raudsed käed” Kreenholmi vabriku elust. Toetas Eesti Kultuurkapital 2021”. Mälestustahvli avamist on ERRi uudisteportaal ilusasti kajastanud (Kundla 2021), kuid *Raudsete käte* tundus ei paista ka viimastel aastatel suurenenud olevat — ei Narvas ega mujalgi Eestis.

Kirjandus

- Alt o (= Alttoa), Villem 1935. *Eduard Vilde elu ja looming*. (Keel ja kirjandus, nr. 16). Tartu: Loodus
- Alt t o a, Villem 1969. Eduard Vilde. — Heino Puhvel (toim.). *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites*. 3. kd: *XIX sajandi lõpust 1917. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 176–254
- Alt t o a, Villem 1973. *Eduard Vilde sõnameistrina: Monograafia*. Tallinn: Eesti Raamat
- B a t u h t i n, Vladimir 2021. Религиозная обстановка в произведении Эдуарда Вильде “Железные руки”. Szilárd Tibor Tóth (koost.). *Eduard Vilde 155: Konverentsi teesid*. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž, lk 11
- E r i k, Hille 2020. Ajalugu. — *ASTRA* (ASutuste Töö RAhvusarhiiviga), www.ra.ee/astra/person/view?id=32
- K u n d l a, Rene (toim.) 2021. Narvas avati mälestustahvel Eduard Vildele. — Err.ee, 29. V, kultuur.err.ee/1608229062/narvas-avati-malestustahvel-eduard-vilde
- K ä o s a a r, Juhan 1951. Eduard Vilde romaan “Raudsed käed” eesti tööstusproletariaadi elu kujutajana. — Eduard Vilde. *Raudsed käed: Romaan*. (Teosed.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 201–214, hdl.handle.net/10062/89048
- L i i v, Toomas 2004. “Lunastuse” vajalikkusest. — *Sirp*, nr 11, 19. III, lk 11, dea.digar.ee/page/sirp/2004/03/19/11

- L o t m a n, Piret 2014. *Heinrich Stahl* elu ja looming. (Eesti Rahvus-
raamatukogu toimetised 14; Raamat ja aeg 3.) Tallinn: Eesti Rahvus-
raamatukogu, www.digar.ee/id/nlib-digar:229376
- M e i g a s, J. E. 1960. Mälestusi Narvast. — Karl Mihkla, Elem
Treier (koost.). *Eduard Vilde kaasaegsete mälestustes: Memuaarma-
terjale ja dokumente*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 82–83
- M i h k l a, Karl 1972. *Eduard Vilde elu ja looming*. Tallinn: Eesti Raa-
mat, www.digar.ee/id/nlib-digar:638888
- N i r k, Endel 1983. *Eesti kirjandus: Arengulooline ülevaade*. Tallinn:
Perioodika, www.digar.ee/id/nlib-digar:610435
- R a u d a m, Toomas 2004. Vilde uuesti lugemise võimalustest: “Lunas-
tuse” ja Taani taustal. — *Sirp*, nr 11, 19. III, lk 12–13, dea.digar.ee/
page/sirp/2004/03/19/12
- T ó t h, Szilárd Tibor 2019. *Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsclaffi
grammatikast (1648) “Kodolaste raamatuni” (1913)*. (Tallinna Üli-
kool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 52.) Tallinn: Tallinna Üli-
kool, www.digar.ee/id/nlib-digar:406576
- T ó t h, Szilárd Tibor 2021a. Meie kirjakeele looja Heinrich Stahli reha-
biliteerimine. — *Oma Keel*, nr 1, lk 99–102, www.emakeeleselts.ee/
wp-content/uploads/2021/05/SzilardToth_OK-2021_1.pdf
- T ó t h, Szilárd Tibor 2021b. Narva kose motiiv Eduard Vilde väideta-
vas töölisromaanis “Raudsed käed”. — Szilárd Tibor Tóth (koost.).
Eduard Vilde 155: Konverentsi teesid. Narva: Tartu Ülikooli Narva
Kolledž, lk 9–10
- T õ n n o v, Urve 1965. Eduard Vilde uued tõlked vene keeles. — Jaan
Toomla (koost.). *Vaateid Vilde elusse: Lühiuurimusi Eduard Vilde
100 aasta sünnipäeva puhul*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 270–294,
www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:438016/390997/page/272
- V a i k s o o, Jaanus 2004. Pealelend. — *Sirp*, nr 11, 19. III, lk 13,
dea.digar.ee/page/sirp/2004/03/19/13
- V a i k s o o, Jaanus 2021. Kuidas Vilde eestlased lugema pani. —
Szilárd Tibor Tóth (koost.). *Eduard Vilde 155: Konverentsi teesid*.
Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž, lk 6–7
- V i l d e, Eduard 1951. *Raudsed käed*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus,
hdl.handle.net/10062/89048
- V i l d e 1954 = Эдуард Вильде. *В суровый край. Железные ру-
ки. Романы*. Перевод с эстонского О. Наэль, Т. Маркович.
Таллин: Эстонское государственное издательство

V i l d e 1958 = Э. Вильде. *Собрание сочинений*. Т. 1. (Библиотека классиков литератур народов СССР.) Подготовка текста Л. Тоома. Москва: Известия

V i l d e, Eduard 1960. *Raudsed käed: Romaan*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

V i l d e 1970 = Эдуард Вильде. *В суровый край. Железные руки*. Повторное изд. Таллин: Ээсти раамат

SZILÁRD TIBOR TÓTH (1970) on õppinud Berliini Humboldti Ülikoolis soome-ugri ja germaani keeli 1991–1995 ning Eötvös Lorándi Ülikoolis Budapestis ungari, vene ja soome-ugri filoloogiat 1988–1996, filosoofiadoktor 2019 (Tallinna Ülikool). Tartu Ülikooli ungari keele ja kirjanduse erakorraline lektor 1998–2001, eesti ja üldkeeleteaduse instituudi lepinguline töötaja 2008, Narva kolledži eesti keele lektoraadi õppejõud a-st 2007, soome-ugri keelte lektor 2013–2017, nooremteadur 2018, eesti keele assistent 2020, eesti keele nooremlektor a-st 2024, ühtlasi Narva Kutseõppekeskuse õpetaja 2014–2015. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Ungari murrete staatus” (1997, nr 10, lk 2063–2067).

PEETER PAASMÄE. Tütarlaps pärlkõrvarõngaga
20 aastat hiljem

EPISTEEMILINE TERRITOORIUM

Jennifer Nagel

Tõlkinud Taavi Laanpere

Presidendikõne, kui ma sellest žanrist aru saan, tähendab võimust esitada julgeid väiteid ilma eesootava, tavaliselt kainestava küsimustevooruta. Ehkki selline vabadus teeb rõõmu, pean tunnistama mõningast ärevust selle kasutamisel, ärevust, mida suurendab see, kui meenutan eelmisi kõnesid, eriti Charles Millsi mullust *tour de force*'i.* Kaugemale tagasi minnes kummitab mind mälestus presidendikõnest, mida kuulsin kahekümne kolme aasta eest Pittsburghis, teemal, mis seostub otse mu tänase teemaga. Kesksdivisjoni** 1996. aasta kokkutulekul Pittsburghis ründas Michael Friedman oma kõnes teravalt filosoofilist naturalismi, pidades naturalismi all silmas teesi, et empiiriline teadmine on meie ainsat liiki teadmine ning “filosoofiat kui eriala on [...] kõige parem mõista lihtsalt veel ühe osana — võib-olla iseäranis abstrakt-

Epistemic Territory. — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, Vol. 93, 2019, pp. 67–86.
22. veebruaril 2019 Chicagos Ameerika Filosoofide Assotsiatsiooni kesksdivisjoni 116. aastakoosolekul peetud presidendikõne.

© 2019 by the American Philosophical Association

Avaldame autori ja Ameerika Filosoofide Assotsiatsiooni loal.

*Charles W. Mills pidas 2018. aasta Ameerika Filosoofide Assotsiatsiooni (APA) kesksdivisjoni aastakoosolekul presidendikõne pealkirjaga “Revisiting Ideal Theory”. *Toim.*

**Kesksdivisjon on üks kolmest APA divisjonist Idadivisjoni ja Vaikse ookeani divisjoni kõrval. Igäüks neist korraldab aastakoosolekuid, kus võivad ettekandeid pidada kõik APA liikmed, sõltumata nende töökoha geograafilisest paiknemisest. *Toim.*

se ja üldise osana — empiirilisest loodusteadusest” (Friedman 1997: 7). Friedman tugines füüsika ajaloole ja töötas välja tugeva argumendi selle kaitseks, et puhtal matemaatikal ja filosoofial on inimteadmiste arengus teravalt eristuvad struktuursed rollid, iseäranis “fundamentaalse mõistelise teisenemise” hetkedel, nagu näiteks varauusajal ja kahekümnenda sajandi koidikul (samas: 18). Friedman väitis, et filosoofia ei liigu sellistel hetkedel teaduse arengust “uhkelt eraldi”, vaid leiab selle arengu suunast mingil viisil motivatsiooni, tegutsedes samal ajal siiski hoopis teisel tasandil (samas).

Hoolimata Friedmani argumentide jõust on küsimus, kuidas mõista filosoofia ja loodusteaduse vahekorda — või kuidas kaardistada vastavaid epistemiilisi territooriume —, jäänud mõnevõrra õhku, iseäranis nendes filosoofia ja teaduse harudes, mis jäävad füüsika võrdlemisi puhtast struktuurist kaugele. Epistemoloogina huvitavad mind nii puhtfilosoofilised küsimused teadmise enda loomuse kohta kui ka mõned sogased empiirilised küsimused selle kohta, kuidas teadmisi otse ja reaalselt, eriti sotsiaalse lävimise kontekstides omistatakse. Ma olen nagu Friedmangi veendunud, et need ei ole sama tasandi küsimused, aga samuti ei saa neid uurida teineteisest uhkelt eraldi: tavalise teadmiseomistuse käigus asetleidva empiiriliste üksikasjade uurimine annab meile mõndagi, mis pakub suurt epistemoloogilist huvi. Neid empiirilisi üksikasju uuritakse paljudes psühholoogia, keeleteaduse ja sotsioloogia allharudes ning epistemoloog, kes hakkab tundma huvi, kuidas teadmisi tegelikult omistatakse, peab nägema palju vaeva juba üksnes selleks, et nende erialade ühitamatutes terminoloogiates ja meetodites selgust saada. Ehkki terminite ja meetodite selgitamine võib aidata kokku võtta, mida teatakse empiiriliselt, ei anna sellised kokkuvõtted iseenesest vastust teadmisega seotud filosoofilistele põhiküsimustele, muu hulgas seetõttu, et iga asjassepuutuv empiiriline eriala toob teadmiseomistuste uurimisest kaasa kaalukaid (ja vahel küsitavaid) filosoofilisi eeldusi. Ent kui Friedmanil on õigus, et empiirika võib anda hoogu filosoofiale ilma seda alla neelamata, siis peaks filosoofidel olema võimalik osaleda teadmiseomistusi puudutavas empiirilises töös sobivas kriitilises vaimus. Kui me ei näe filosoofiat teaduse alluvuses, siis

ei saa meie sihiks olla lihtsalt asjassepuutuva empiirilise töö filosoofiliste sidumuste paljastamine, vaid see peab hõlmama ka nende sidumuste kritiseerimist ning tolle empiirilise töö ja teadmise enda uude valgusesse asetamist.

Väljend “episteamiline territoorium” pärineb sotsioloog John Heritage’ilt, kelle töö vestlusanalüüsi vallas moodustab mu tänase empiirilise lähtepunkti. Vestlusanalüüs uurib kõikvõimalikke verbaalseid interaktsioone, sealhulgas kõnesid hädaabitelefonile, teleuudiste intervjuusid, arsti ja patsiendi vahelisi vestlusi, risküsitlusi kohtusaalis ning argiklatši. Erilist tähelepanu pööratakse sellistele suhtlusaspektidele, mida traditsioonilises keeleteaduses tavaliselt ei uurita, nagu näiteks kõnelejate vaheldumise ajastusele, vääratuste ja paranduste sagedusele ja iseloomule ning hüüdsõnade, nagu “aa”, “ee” ja “oh” osatähtsusele.¹ Vestlusanalüüsis on Heritage olnud teerajajaks “episteamika” alamvaldkonnas, mis uurib, milline tähtsus on sellel, mida eri vestluses osalejad teavad ning mida neid arvatakse teadvat. Filosoofidele võib olla harjumuspärasem töötada selles vallas Grice’i ja Stalnakeri ideedega (Grice 2016; Stalnaker 2002), kuid väärt on omandada ka mõnevõrra teistsugust teoreetiliste tööriistade kogumit, isegi kui need sageli kattuvad, ning tutvuda andmetega, mis võivad vähemalt mõnedele meist olla uudsed.

Alustada võiksime näiteks ingliskeelse vestluspartikliga “oh” [“aa”], mis võib esmapilgul paista keeles ebaolulise elemendina. Oma teedrajas 1984. aasta artiklis sel teemal märgib Heritage, et traditsioonilistel keeleteadlastel ja filosoofidel on olnud “oh” kohta vähe öelda. Ta tsiteerib Charles Carpenter Friesi, raamatu *Inglise keele struktuur* autorit, kes liigitab selle pelgaks “jätkuva tähelepanu signaaliks” ning mujal “mittekommunikatiivseks” lausungiks (Fries 1952, tsit. Heritage 1984: 337); filosoofia poolelt on viidatud Wittgensteinile, kes märgib, et “oh” on hästi kirjeldatav lihtsalt ohkena (Wittgenstein 1974: 67, tsit. Heritage 1984: 337).

Heritage väidab, et need autorid on partiklit “oh” alahinnanud. Leides selle kasutusest huvitava hulga mustreid, väidab ta,

¹Ülevaadet vt Sidnell, Stivers 2012.

et see toimib episteemilise seisundimuutuse markerina.² Heritage'i algupärane mõte oli see, et “*oh*” tavaline kasutus vestluses on “pakkuda välja, et selle lausuja on teinud läbi mingisuguse muutuse oma lokaalselt käesolevas teadmis-, informatsiooni-, orientatsiooni- või teadlikkusseisundis” (Heritage 1984: 299). Edasised täpsustused teevad selgeks, et sellel muutusel on positiivne iseloom, ning järgnevas väidan, et konkreetsemalt annab “*oh*” märku teadasaamise või talletatud teadmisest uuesti teadlikuks saamise hetkest. See on Heritage'i algse liini tugevdamine: kirjeldades, millest “*oh*” märku annab, pakub ta ise nõrgemaid disjunktiivseid formuleeringuid, rääkides pigem “teadmisest või informatsioonist” kui teadmisest. Ma kardan, et nõnda tehes paneb ta ühte patta olukorrad, millele selle signaali funktsioon tõeliselt toetub, ning olukorrad, kus see signaal eksib. Valgesabapampahirve sabavälgutus tähistab ohtu, mitte mingit ohu või näilise ohu disjunksiooni, isegi kui need loomad tegelikult tihtipeale valehäirete all kannatavad. Ettepanek, et “*oh*” põhifunktsioon on markeerida teadasaamist, on sõbralik parandus; ma loodan teid veenda, et sellel on tegelikult parem sobivus Heritage'i üldise vestluse mõistmise raamistikuga, mis on struktureeritud selgesõnaliselt teadmise ümber. Ma usun, et selge on ka see, kuivõrd palju võlgnen ma selle materjali mõtestamisel Timothy Williamsoni teadmine-kõigepealt epistemoloogiale* (Williamson 2000).

“*Oh*” kõige silmatorkavam kasutus märgib igatahes üllatust või äkilist ja ootamatut teadmise omandamist, ning see võib olla see, mis meil esmalt pähe tuleb, kui me selle tähendust sisekaemusest otsime, ent enamik “*oh*” kasutusi on hillitsetumad. Muutused episteemilises seisundis, mida “*oh*” markeerib, võivad tulla kas “vestlusevälisest sattumusest”, mis seejärel jutuks võetakse (“aa, see T-särk tuletab mulle meelde, et...”), märkida midagi, mida mõni vestluse osa “sütitas” või teadvustada lasi, või siis olla

²Partiklil “*o(h)*” on ka mõningaid teisi funktsioone, nagu näiteks kasutus poetilise vokatiivina, mis pärineb kreeka ja ladina keelest; see on tänapäeva inglise kõnekeeles võrdlemisi haruldane ning jääb järgnevas kõrvale. Ülevaadet “*o(h)*” kasutuste täielikust valikust vt Heritage 2018.

*Vt eesti keeles Williamson 2020. *Toim.*

vastuseks teavitatud saamisele (“aa, okei”). (Heritage 1984: 299–300.) Õigupoolest võib vahel see, mis teadvustatud saab, olla su enda varasem ja sõltumatu teadmine sellest, mida su vestluskaaslane just väitis, mistõttu ongi “aa, ma tean” niivõrd tugev nõustumise vorm, tugevam kui mõni geneeriline nõustumise marker nagu “jah” (Heritage, Raymond 2005). Kui seda lausutakse üldküsimusele saadud vastuse järel, kujutab “oh” endast teatud laadi vestluskviitungit selle kohta, mida teada saadi, üliolulist edusignaali ühistegevuses, millesse vestluspartnerid ühiselt on hõlmatud (Heritage 1984: 304).

Pidagem meeles, et isegi kui selle funktsiooniks on anda märku teadasaamisest või teadmise taaselustumisest, võib “oh” lausumise vallandada miski, mis üksnes näib lausujale teadmisenäht, täpselt nagu meie teiste sõnade (nagu “teemant”) kasutamist võivad vallandada väliselt sarnased võltsingud. Samuti on võimalik selle märguandega petta, esitledes end strateegiliselt nii, nagu oldaks just teada saanud midagi sellist, mida tegelikult juba ammu teati. Kui vestluspartner näib olevat elevil, et saab teid teavitada millestki, mis on teile juhtumisi juba vana uudis, võite selle asemel, et vastata “jah” ning selgitada, et teie olete sellel teemal teadlikum osapool, päästa tema au mõne “oh”-ga algava hinnanguga (“oh dear” [“aa, heldeke”], “oh, wow” [“aa, vau”]). Võimalus sel kombel naiivset seisukohta teeselda toetub selgelt üldisemale arusaamale “oh”-st kui episteemilise seisundi positiivse muutuse markerist. Ehkki see mängib vestlusedünaamikas olulist rolli, pole see vaikiv arusaamine tingimata kättesaadav sisekaemusele, mis mõnevõrra seletab, miks Fries ja Wittgenstein “oh” osas sedavõrd ükskõikseid eksplitsiitseid teooriaid viljelesid.

Minu arvates kuulub “oh” kui teadasaamise markeri lausumise norm ühte erilisse normide klassi, mida kirjeldavad Sarah Murray ja Will Starr, kirjutades, et

paljud nendest normidest, mis meie suhtlust reguleerivad, pole põhimõtted, mille me omaks võtaksime, kui meilt nende kohta küsitaks. Nad on sotsiaalse tunnetuse heuristikud, mis imenduvad meisse meie sotsiaalsest keskkonnast, ilma et neid meile sõnaselgelt formuleeritaks või õpetataks (Murray, Starr 2018: 218).

Nad väidavad, et sellised normid “mängivad suhtluses võtmelist ja ebapiisavalt hinnatud rolli”, võimaldades vastandlike eesmärkidega toimijate vahelist koordineerimist (samas: 219). Nad väidavad veel, et sedalaadi toimijate vahelise suhtluse koordineeriv funktsioon peaks seisma iga vestluses asetleidvat käsitleva teooria keskmes. Kitsamad teooriad nagu Grice’i oma on nende väitel problemaatilised: kui sa rahuldud sellega, et suhtlus seisneb põhimiselt kommunikatiivsete kavatsuste vastastikusel äratundmises, siis ei ole sa piisavalt mõelnud sellele, mis võiks eales motiveerida täiuslikult ratsionaalseid grice’lasi, kellel võivad olla vastukäivad eesmärgid, ennast väljendama ning teisi oma vaimuseisundeid ära tundma panema. Murray ja Starri väitel ei järgita Grice’i kvantiteedi- ja laadimaksiimidetaolisi norme — millele lisaksin veel normi lausuda teadmise omandamisel või taaselusutumisel “*oh*” — mitte sellepärast, et oleksime ratsionaalsed, vaid “sellepärast, et nad on osa meie kultuuripärandist”; sellised normid on “ennast täideviivad ootused selle kohta, mida meietaolised toimijad konkreetsetes olukordades” teevad, mis “toimivad meie mitteteadvuslikes vaimusoppides” (samas).

Ma arvan, et Murray ja Starr teevad täiesti õigesti, keskenlades eesmärkidele, mida vestlemine teenib, ning võttes endale ülesandeks seletada lausungite jõudu — seda, mis leiab aset siis, kui me väidame, küsime või käsime — viisil, mis “näitab, et tegemist on stabiilse ja reprodutseeritud koordineerimisviisiga” (samas: 230). Nende endi teooria väidab, et vestlust ei peaks mõistma eraldiseisvalt selle uuendamisenä, mida me vastastikku vestluse huvides eeldame, vaid millenagi, mis täidab ja on valitud täitma suhtlejate päriseluliste uskumuste ja kavatsuste koordineerimise funktsiooni. Maailmas tegutsevate loomadena võime saavutada palju enamat koordineeritud moel koos töötades, ning kui me oma uskumusi ja kavatsusi vestluse käigus sünkroniseerime, võib see meie ühistegevusele kahtlemata kaasa aidata. Ent kui me mõtleme vestluse struktuurist nii, et seda seletab sellest saadav kasu, siis tekib mul küsimus, kas uskumuste joondamine on parim, mida teha suudame. Mõned uskumused on paremad kui teised ning me võime tunda muret selle üle, kuivõrd soovitatav oleks sedalaadi neutraalne tung joondumiseks, millega võime lõpetat-

da kõik üksteisega täielikus sünkroonis, kuid maailmast hälbides, just nagu rahvasuus tuntud kaljuservalt allapudenevad lemmingud. Seega sooviksin Murray ja Starri lähenemisest kaasa võtta nende meelsuse, aga proovida katsetada hoopis mõttega, et inimsuhtluse episteemiline külg puudutab põhimiselt koordineerituse saavutamist teadmiste jagamise teel. (Suhtlusel on ka motiivatsiooniline külg, mis keskendub soovide koordineerimisele või hüve poole püüdemisele, kuid selle jätan ma järgnevas kõrvale.) Ühine teadmine on oluline, sest ideaalis ei joondu me mitte üksnes selle järgi, mida teised toimijad mõtlevad, vaid ka maailma seisundite järgi.

Kui me nüüd partikli “*oh*” juurde tagasi pöördume, siis arvestades, kuivõrd palju me õpime maailma kohta teistega rääkides, ei ole üllatav, et sageli me omandame teadmisi vestluse ajal. Huvitavaks küsimuseks jääb, miks me seda tüüpi muutust niivõrd sagedasti vestluse käigus ühe kuuldava väljendiga teadustame.

Sotsioloogid paigutavad “*oh*” koos mitmesuguste teiste signaalide ja vahenditega sellesse, mida nad kutsuvad vestluse “episteemiliseks tagasisidekanaliks”. See kanal leiab kõvasti kasutust: ingliskeelsete vestluste uuringud viitavad, et umbes pooli kõnevoore alustab “miski muu kui mõne grammatilise üksuse osis” — kõige sagedamini partiklid “*yeah*” ja “*oh*” (Norrick 2009: 871). Ehkki need hüüdsõnad alustavad paljusid lausungeid, esinevad nad lisaks ka keskmises positsioonis ja eraldiseisvate kõnevoordena. Täna kasutan ma ingliskeelseid näiteid, kuid olgu öeldud, et selles vallas leidub suur hulk keeli võrdlevaid uurimusi. Mõnes punktis on keelte vahel sügavaid sarnasusi, näiteks “*huh?*” [“*ah?*”] kui geneeriline paranduse algataja, mida hääldatakse väga sarnasel moel üle maailma (Dingemanse jt 2013). Leidub ka huvitavaid erinevusi: näiteks soome keeles on mitu eri partiklit, mille vahel on ära jagatud töö, mida inglise keeles teeb “*oh*” (Koivisto 2016). Hoolimata nendest erinevustest on laialdaselt mõistetud, et on mõningaid levinud funktsioone, mida episteemiline tagasisidekanal täidab kõigi keelte kõnelejate jaoks. Tagasisidekanalil, nagu ilmneb, on võtmeroll meie suhteliste episteemiliste territooriumite üle järje pidamisel, kusjuures need territoriaalsed arvu-

tused on ülioluliseks teguriks selle määramisel, mida me vestluse mistahes punktis tegelikult teeme.

Vestlusanalüüsi ajalugu vaadates viib Heritage “episteemilise territooriumi” mõiste teoreetilise kujunemise tagasi 1970. aastatesse (Heritage 2012b: 4), tähelepanekuni, mille tegid William Labov ja David Fanshel. Nad märkasid, et teadmise asümmeetriatel on mõnikord huvitav mõju vestluse struktuurile. Konkreetsemalt öeldes kerkivad iseäralikud mõjud esile selliste sündmuste arutamisel, millele üksnes ühel vestluse osalisel on privilegeeritud ligipääs. Nende terminoloogia järgi on seal, kus *A* ja *B* moodustavad vestlusdüaadi, *A*-sündmused need, mida teab *A*, kuid mitte *B* (või nagu me hiljem ütleme, mis on *A* territooriumil ja mitte *B* omal), ning *B*-sündmused need, mida teab *B*, kuid mitte *A*. (On veel mitmeid teisi sündmusetüüpe, aga need ei puutu hetkel asjasse.) Selle eristuse abil sõnastavad Labov ja Fanshel järgmise reegli: “Kui *A* esitab väite *B*-sündmuste kohta, siis kuuldatakse seda kinnituse küsimisena” (Labov, Fanshel 1977: 100). Üks viis, kuidas nad seda reeglit kontrollisid, oli rida struktureeritud intervjuusid New Yorgi elanikega, mis puudutasid nende kogemusi selles linnas elamisel. Kui mõni katsealune mainis murdvargust, nägi stsenaarium ette, et intervjuueerija ütleb ilmetult: “Ja sa ei helistanudki politseisse.” Isegi siis, kui seda öeldi nii väitlause süntaksi kui ka langeva intonatsiooniga, reageerisid kõik katsealused sellele “*B*-sündmust” puudutavale väitele, justkui see oleks küsimus. (Samas: 101.)

Väitmise kaudu küsida saab mitut moodi. Oma klassikalises “õngitsemisvahendite” käsitluses eristab Anita Pomerantz kaht teadmise astet, ühelt poolt otsest (või “I tüüpi”) teadmist, mis meil on tüüpjuhul omaenda tunnete kohta, sündmuste kohta, kus olime “subjekt-toimijaks”, ja isiklike andmete, nagu nime või perekonnaseisu kohta, ning teiselt poolt kaudset (või “II tüüpi”) teadmist, mis meil on järeldamise ja teiste tunnistuste ning teiste tegude eemalt jälgimise kaudu. Õngitsemiseks võib kõneleja esitada deklaratiivse väite, mis väljendab tema II tüüpi teadmist, adressaadile, kellel on samal teemal I tüüpi teadmine: Pomerantz toob näiteid nagu “Sa olid täna pärastlõunal päris pikka aega toas number 252” ja “Ta ütles, et, ee, teil olevat reedel pidu plaanis”. (Pome-

rantz 1980.) Kõnelejapoolset oma madalama astme teadmise esitlemist käsitatakse adressaadi võimalusena sel teemal oma I tüüpi autoriteetsest perspektiivist täpsustusi esitada. Pomerantz väidab, et küsiva süntaksi või intonatsiooniga otsesema küsimise asemel õngitsedes ilmutab kõneleja mõningast austust tolle teadjama adressaadi privaatsuse või autoriteedi vastu, kes toas nr 252 tavatult kaua aega veedab või nähtavasti pidu planeerib.

Viimane oluline kuju, keda Heritage oma käsitluses episteemilise territooriumi teooria kujunemisest tunnustab, on jaapani keeleteadlane Akio Kamio, kes võttis kasutusse “informatsiooniterritooriumite” mõiste. Kamio asendab Pomerantzi kaks teadmise astet pideva skaalaga 0-st 1-ni, kus arvud kodeerivad seda, kui sügaval kellegi territooriumil mõni teema asetseb; mistahes antud sündmus võib sel joonel saada mistahes väärtuse iga kõneleja ja iga kuulaja jaoks. Kõnelejad kasutavad erinevaid keelelisi võimalusi, et anda märku oma suhtelisest territoriaalsest valdusest mõne teema osas, seda nii kuulaja(te) kui ka skaala ülemise ja alumise piirväärtuse suhtes. See teooria püüab seletada näiteks seda, millistel tingimustel ütleb mõni kõneleja “Alaska suvi on kaunis”, selle asemel et öelda “Ma olen kuulnud, et Alaska suvi on kaunis”. Jaapani keelel on iseäranis rikkalikud võimalused episteemilise territooriumi märkimiseks, ent Kamio väidab, et laias laastus samu funktsioone täidetakse eri viisidel ka ingliskeelsetes vestlustes, kuivõrd mõlemas keeles mängivad silmatorkavamate tõendusmärgistuste kõrval rolli intonatsioonikontuuri peened tunnused, võimaldades kõnelejatel teadustada oma suhtelist asetsemist ühes või teises skaala punktis. (Kamio 1995.)

Heritage'i enda episteemilise territooriumi teooria võtab Kamiolt üle skaala põhiidee, aga esitab seda skaalat kvalitatiivse ja mitte arvulisena, asetades kõnelejad üksteise suhtes mingil kõnealusel teemal teadvamasse (K+) ja vähem teadvasse (K-) positsiooni. Heritage eristab episteemilist asendit [*stance*] (seda, mida kõneleja antud hetkel vestluses oma staatuse kohta teadustab) selle taga peituvast episteemilisest staatusest endast. Toomaks näidet sellest, kuidas määrata eri asendite asukohti skaalal, kõrvutab Heritage (2012b: 6) kolme eri viisi, kuidas arst võib patsienti küsitledes tema perekonnaseisu kohta küsida:

1. Kas te olete abielus?
2. Te olete abielus, kas pole?
3. Te olete abielus.

Lausungitena, mis on suunatud kellelegi, kellel eeldatakse olevat autoriteetset teadmist — isiku perekonnaseis asetseb otse keset tema instinktiivselt äratuntud episteemilist valdust —, kuulatakse neid kõiki loomulikult moel info küsimisena, aga esimene oma otseselt küsiva süntaksiga jätab mulje sügavamalt “mitteteadvast” poosist (tugev K-), erinevalt teisest, kus küsijätk palub kinnitust, viidates, et kõneleja peab positiivset vastust tõenäoliseks, ehkki mitte kindlaks. Kolmas jätab mulje veelgi leebemast (K-) positsioonist, kuid aitab siiski ajendada mõningast kinnistamist adreessaadi poolt. Mõistagi võivad vestluses osalejad võtta episteemilise asendi, mis erineb nende tegelikust staatusest, näiteks juhul, kui tegemist on vaenuliku strateegiaga tahtlikult petta, aga ka siis, kui tegemist on süütute eksimuste ja konstruktiivsemate tegevustega nagu eksamiküsimuste küsimine; ma jätan need probleemjuhud praegu kõrvale, lubades nende juurde tagasi pöörduda.

Heritage väidab, et mõistmaks, millist sotsiaalset tegu meie vestluspartnerid parajasti sooritavad, on meil eranditult tarvis “peenekoelist arusaama episteemilistest valdustest ning nendesisesest suhtelisest episteemilisest staatusest”. Näiteks küsimust, kas teine isik tuletab sulle midagi meelde või küsib sinult midagi, ei saa lahendada lihtsalt sellele tuginedes, kas too isik kasutab küsivat süntaksit: selle süntaksi korral on sul ikkagi vaja mõningast arusaama kõneleja episteemilisest valdusest, et teha vahet retoorilisel ja ehtsal küsimusel. Ilma selle süntaksita, nagu “Sa oled abielus”-näite puhul, võib kõneleja sellegipoolest sinult infot paluda: õigupoolest leiti ühes hiljutises korpusuuringus, kus uuriti ingliskeelseid infopäringuid, et üksnes veerand neist olid tähistatud *wh*- küsisõnadega, üksnes pooltel deklaratiivsetel küsimustel oli tugevalt tõusev intonatsioon ning paljudel oli langev intonatsioon (Stivers 2010). Samal ajal on nii, et deklaratiivset süntaksit võib, kuid ei pruugi kuulda millegi väitmisena, kuna tõusev intonatsioon on iseenesest mitmeti mõistetav nii küsimise

kui jätkamisena ning määratakse ühte neist kategooriatest osalt episteemilise staatuse väljaarvutamise tulemusena.

Krooniline vajadus episteemilise staatuse väljaarvutamise järele on väga tihedalt seotud sellega, mida Heritage näeb vestluse ühe põhieesmärgina, nimelt osalejate teadmiste ühendamisega. Põhiprintsiip, mis teadmiste ühendamist toetab, on see: milline iganes kõneleja tegelik episteemiline staatus mingi küsimuse suhtes ka oleks, võib ta ajendada vestlust sellega, et võtab episteemilise asendi, mis vastandab tema (eeldatavat) episteemilist positsiooni tema kuulajaskonna omale. On kaks võimalust:

Esiteks võivad kõnelejad asetada ennast käsitletava teema osas teiste suhtes võrdlemisi mitteteadvasse (ehk K-) positsiooni, alustades seega järjendeid* eeldatavasti teadvamalt (ehk K+) adressaadilt informatsiooni paludes või meelitades. Teise võimalusena võivad teadvad (K+) kõnelejad käsitletaval teemal lihtsalt rääkima hakata ja nõnda järjendit alustada, leides selleks voli oma adressaate suhteliselt mitteteadvasse (K-) positsiooni kujutades (Heritage 2012a: 33).

K- algatused ajendavad vastuseid. Meil on küsimustele vastamise koostöönorm ning sellest normist peetakse tegelikult rangelt kinni — ühes hiljutises uuringus leiti, et selliseid vestluse käigus esitatud küsimusi, millele ei vastata, on alla 5 protsendi (Stivers 2010) või veelgi vähem, kui arvestada mitte üksnes otseseid, vaid ka “transformatiivseid” vastuseid, näiteks eksliku eeloletuse korrigeerimisi (Stivers, Hayashi 2010). K+ algatused ajendavad samuti suhtlust: jutuvestja ootab oma kuulajaskonnalt vestluskviitungeid ja hinnaguid (“aa, heldeke”) ning näeb vaeva, kordab ja viimistleb oma panust, kui ta neid ei saa (Bavelas jt 2000). Dünaamika on siin peen, sest kumbagi tüüpi algatus võib ajendada adressaati talle omistatud staatust tagasi lükkama, vastates K+ algatusele näiteks “jah” koos täpsustusega, ning eeldatud episteemilist skaalat ümber pöörama, tuues oma vastuses ära veelgi rohkem

*Vestlusanalüüsi järgi on verbaalse suhtluse oluline omadus organiseeritus järjenditena ehk sekventsidenä (ingl k *sequence*). Sekventsiaalsus tähendab seda, kuidas üksteisele järgnevad kõnetoiimingud liituvad üksteisega ja milliseid üksteisega seotud tegevuste järjendeid nad moodustavad. *Toim.*

üksikasju selle kohta, mida teine pool just uudisena esitles. Kuid hoolimata sellest, kas võetud episteemilisi asendeid tunnistatakse või vaidlustatakse, toimib staatuse tajutav ebavõrdsus vestluse “hüdraulilise” mootorina: “iga kõnevoor, mis sõnastab K+/K- tasakaalu puudumise osalejate vahel, volitab kõnet, mis selle tasakaalu puudumise korvab” (Heritage 2012a: 49). Heritage väidab, et kumbagi tüüpi skaala käivitab “episteemilise kaalukiige kõikumise, mis kipub ajendama suhtlusjärjendeid, kuni isik, kes oli eelnevalt võtnud (või keda eeldati võtvat) K- positsiooni, registreerib, et tasakaal igasuguses praktilises mõttes on saavutatud” (samas: 48). (Pange siin tähele asümmeetriat: see näib olevat just K- isik, kes peab olema rahul, et tasakaal on saavutatud — see on miski, mille juurde ma naasen skeptitsismi arutama asudes.) Seda rahulolu võib registreerida eri viisidel, kuni lihtsa noogutuse või “aa, okei” ütleamiseni välja. Kehtivad vestluse koostöönormid tekitavad meis tunde, et midagi on valesti, kui küsimus ilma vastuseta õhku jäetakse või kui vastus (või lugu) kviteerimata jäetakse. Heritage kirjutab kokkuvõtteks, et “info andmine ja saamine on normatiivsed volitused kõnelemiseks, neid seiratakse vastavalt ning nende üle peetakse üksikasjalikult ja avalikult järge. See võiks põhimõtteliselt olla teisiti, aga ei ole” (samas: 49).

Isegi kui tähendusliku suhtluse puhul on olemuslik, et poolte vahel leiab aset info liikumine, võib see liikumine põhimõtteliselt aset leida ilma jooksva kommentaarita selle kohta, kuidas sellega parajasti läheb; nii palju kui ma tean, siis kõikidel teistel loomaliikidel peale inimese see õigupoolest nii käibki. Teised loomad kahtlemata jagavad teadmisi, teavitades üksteist kõiksugu asjadest alates nektariallikatest ja lõpetades kiskjatega, ent nad teevad seda ilma, et seiraks või teadustaks avalikke talletusi omavahelisest muutuvast episteemilisest skaalast. Teistel loomadel on pindmiselt interaktiivseid duette ning kontaktiotsimise hoogusid, kuid mitte tõeliselt interaktiivseid vestlusi, kus panuseid välja meelitatakse ja kahtluse alla seatakse, millegi halvasti kuulmisel parandussignaale saadetakse, korrigeeritakse ning edukat edastust kinnitus- või vastuvõtusignaaliga kviteeritakse (Enfield 2017: 3. ptk, 9). Episteemilise skaala esitamine võimaldab inimestel omavahelise infovoo haldamisest aktiivselt osa võtta ja

seda nii heas kui halvas mõttes. Episteemilise skaala esitused võimaldavad korrigeerimist ja koostööd, ent ühtlasi ka taktikalist petmist, milles inimesed teisi loomi kaugelt ületavad. (Martin, Santos 2014.)

Ongi aeg eristada paremaid ja halvemaid juhtumeid. Pange tähele, et kui kõnelemist ajendab mistahes esitatud episteemiline skaala kõneleja ja kuulaja vahel, siis on kaks rahuldavat punkti lõpetamiseks: mõlemad pooled võivad liikuda üles jagatud K+ positsiooni või alla jagatud K- positsiooni. Niipea kui me oleme positsioonis, kus me mõlemad arvame end asjassepuutuvat fakti teadvat, või positsioonis, kus me mõlemad nõustume, et oleme teadmatutes, on selge, et meil pole enam vestluses selle jagamisest, mida me end asjast arvame teadvat, midagi võita (ehkki mõlemapoolse teadmatuse tunnistamine võib ajendada muid tegevusi, nagu näiteks püüdlusi asja kohta järele uurida ja midagi järeldada). Vestlus võib meie episteemilist positsiooni parandada kumbagi tüüpi ühtlustamise läbi: kõige ilmsemalt siis, kui liigume üles jagatud teadmiseni, ent ka siis, kui kõneleja, kes arvas ekslikult end olevat K+ olukorras, saab kuulaja poolt korrigeeritud ning mõlemad osalised — eeldusel, et kuulajal pole sellest asjast teadmist — liiguvad alla K- asendisse, mis peegeldab õigesti nende teadmise puudumist.

Vestluse käigus ühtlustumine ei ole episteemilises mõttes alati hea asi: seal, kus asend lahkneb staatusest, võime asendite joondamisega oma staatust halvendada. Kui inimesed, kes on tegelikult teadmatutes, esitlevad ennast teadvana, võime oma episteemilist positsiooni halvendada nende öelduga nõustuma hakates; kui me alustame ise teadvana ja meie öeldut kohatult vaidlustatakse, võime madalamale tasemele liikudes teadmise kaotada, mis ongi eeldatavasti see, mis leiab aset sohutajat [*gaslighter*] ja skeptikut kohates (neist täpsemalt hiljem).

Kui vestlust ajendavad episteemiliste skaalade esitused, siis sõltub see, kuivõrd vestlus meie episteemilist positsiooni parandada suudab, nende esituste kvaliteedist. Meil on tarvis mingit võimet mõõtmaks, mida teised teavad, iseäranis juhtudel, kui nende eeldatav teadmine erineb meie omast. Võiks ju eeldada, et suhtelise episteemilise staatuse väljarehkendamine on tavalise vest-

luse käigus arvutuslikult hoomamatu või vähemalt äärmiselt keeruline, kuid Heritage väidab, et üldjuhul me paistame lahendavat selle probleemi reaalselt:

Ehkki võidakse arvata, et episteemilise territooriumi mõiste toob suhtluse uurimisse sisse hirmuäratava keerukuse ja kompleksuse, käsitletakse valdavas osas tavalisest suhtlusest suhtelist ligipääsu konkreetsetele episteemilistele valdustele kui enam-vähem otsustatud asja (Heritage 2012b: 6).

Ta pakub välja, et seda pealtnäha üldist üksmeelt suhtelise episteemilise staatuse osas võimaldavad suurel määral meie ühised fikseeritud territoriaalse äratundmise harjumused, näiteks eeldamine, et inimesed ise teavad oma mõtetest, plaanidest, tunnetest, sõpradest, töökohtadest, koduloomadest ja perekondadest rohkem kui kõrvalised isikud (samas) ning järgivad tõendmaterjali tüüpide ja territoriaalvaidluste üle otsustamisel mõningaid ühiseid reegleid (Heritage, Raymond 2005).

Tõepoolest, meie episteemilise territooriumi esialgse äratundmise tuuma võib viia tagasi palju kaugemale, pilgu- ja perspektiivijälgimise mehhanismideni, mida me jagame teiste primaatidega, mehhanismideni, mis annavad meile vahetut aimu sellest, mis asub teise olendi vaateväljas ning mis on tema eest peidus (Bräuer jt 2005). Episteemilise territooriumi valdamine ei ole eksklusiivne — näiteks me võime jagada visuaalset ligipääsu sellele, mis asub meie ühises vaateväljas —, ent sellegipoolest on kasulik pidada järe eravalduses oleva episteemilise territooriumi piiride üle. Inim- ja muud ahvid on võimelised strateegilistes mängudes meeles pidama, kas nende konkurendid teavad või ei tea, kuhu toit on peidetud: nad kasutavad valikuliselt ära teadmatuses olevaid konkurente (Hare jt 2001) ning teevad asjakohaseid järeldusi selliste konkurentide valikutest, kelle nad tunnevad ära olevat neist endist paremas episteemilises positsioonis (Kaminski jt 2008). Vaimulugemine on selgelt tasuv, võimaldades konkureerivate loomade tegusid ajas ette näha ning kasutada nende loomade episteemilise ligipääsu märke teejuhina nendesse maailma osadesse, mida ise otse ei nähta.

Ma rõhutan siin konkureerimist, sest koostöistes kontekstides on teised primaadid vaimuseisundite üle järjepidamisel üllata-

valt nõrgad. Sõbralikus olukorras, kus dresseerijad peidetud toidu asukohale osutavad, pole šimpansid suutelised teadvaid abistajaid teadmatutest eristama (Povinelli jt 1994), hoolimata tõsiasjast, et konkureerimisel võivad nad sellist eristust sarnaste tasude nimel teha (Kaminski jt 2008). Vaimulugemise võimekus konkurentsi kontekstides on nüüdseks leidnud palju kinnitust katsetes, mis on püüdnud välistada selliseid pinnapealsemaid seletusi nagu teise looma välise käitumise lugemine ja sellest lähtuvalt tegutsemine. Midagi sügavamat leiab episteemilise territooriumi äratundmisel aset juba primaatidel.

Konkreetselt inimestel läheb episteemilise territooriumi üle järjepidamine veelgi sügavamale, sest meie ei pea järke üksnes selle üle, mis asub meiega võrreldes teiste territooriumil sees või sellest väljas, vaid ka selle üle, kui hästi teised meie territooriaalse äratundmise üle järke peavad. Üks inimese sotsiaalse intelligentsuse määravaid tunnuseid on meie jagatud tähelepanu võimekus, millega subjektid tähelepanu ühele ja samale objektile suunavad, olles teadlikud, et seda tähelepanu sotsiaalselt jagatakse. Teised primaadid joonduvad sama objekti järgi sageli näiteks vaatejooni järgides; ainult inimesed püüavad sihilikult kinni teise pilgu, et suunata tema tähelepanu mõnele objektile ja vaatavad siis teineteisele uuesti otsa, et kontrollida mõlemapoolset joondumist. Inimesed ei rakenda oma sotsiaalset intelligentsust mitte ainult üksteisega konkureerimisel, vaid ka koostöös. Michael Tomasello märgib, et see tõsiasi muudab otsustavalt meie vaimuseisundite väliste tõendite väärtust: inimestel on palju rikkalikum sotsiaalne intelligentsus sellepärast, et koostegutsejatena on meil tarvis neid seisundeid teadustada. Ta sõnastab seda nii:

Kui konkureerimisel loeb isend oma konkurentide vaimu vastu nende tahtmist (kui me konkureerime, siis tahan ma oma vaimuseisundeid sinu eest peita), siis koostöö ja koordineerimise korral isend just soovib, et tema partner ta vaimu loeks (kui me koostööd teeme ja koordineerime, teen ma selle protsessi hõlbustamise nimel oma vaimuseisundite sulle näitamiseks või kuulutamiseks kõike, mida suudan) (Tomasello 2018: 7).

Seda kuulutamist võimaldavad mitmed asjad, alustades meie ja me lähimate sugulaste anatoomilistest erinevustest. Meil on välja

arenenud kõige “loetavamad” silmad kõigi primaatide seas, kontrastsete silmavalgete ja pikliku kujuga, mis võimaldavad erakordselt lihtsasti näha, mis suunas inimene vaatab, ja seda isegi kaugetl (Kobayashi, Kohshima 2001). Episteemiliste seisundite teadustamine läheb sealt edasi kuni “oh”-taoliste episteemiliste vestlussignaalideni välja.

Need vahendid aitavad meil arvutada muutuvat episteemilist territooriumi otse vestluse käigus, võimaldades meil episteemilist tööd sotsiaalselt jaotada. Kogukondlikku teadmiste koondamist pärsiks nii laiaulatuslik usaldamatus kui ka täielik kergeusklikkus, seega on mõistuspärane, et üldjoontes koostöised olendid nagu meie omistavad üksteisele instinktiivselt teadmisi lokaalsetes ekspertvaldkondades, nagu kogemused, plaanid, lemmikloomad, perekonnad ja nii edasi. Ent needsamad meie instinktid viivad mõningatesse esialgsetesse raskustesse, millega meil tuleb tegeleda, isegi veel enne nende probleemide kallale asumist, mis kerkivad ebaausatest kõnelejatest, kes petmise nimel üldjoontes koostöisest süsteemist ära pööravad.

Siira inimese tegeliku episteemilise territooriumi (lihtsamini öeldes, tema teadmiste) ja tema tajutud episteemilise territooriumi vahel (mis on määratletav küsimuste hulgana, mille puhul asjassepuutuv kuulajaskond antud kõneleja vastuseid usaldab, nähes kõnelejat instinktiivselt teadvana) võivad sugeneda erinevused. Siirad kõnelejad võivad oma plaanide ja koduloomade osas pahatahtmatult eksida ning nad võivad teada — ja soovida edasi öelda — asju, mis lähevad tunduvalt kaugemale turvatsoonist, mille piires teised inimesed instinktiivselt neid teadvana näevad. Esimest liiki probleemi pean ma struktuurselt sarnaseks probleemiga, mis on meil juba isenditena, kellel on eksimisvõimeline sensoorne süsteem: pahatahtmatult eksiva kõneleja usaldamine pole kuigivõrd erinev omaenda pahatahtmatult eksivate silmade usaldamisest. Teist liiki probleemi puhul on nii, et kui kõneleja soovib anda edasi mingit teadmist, mida tema kuulajaskond ei võta vastu lihtsalt usalduse alusel, siis võib ta pöörduda selgesõnalise argumendi poole ja teha seda isegi siis, kui see, mida ta teab, ei põhinenud algselt argumendil. Suur osa sellest, mida me teame, pole reflektiivne ning me ei jõua selleni tõendite järjestiku-

se läbikaalumisega; kuid isegi mittereflektiivseid tajuotsustusi — näiteks raporteid millegi üllatava nägemisest — saab vaidlustamise korral argumentidega kaitsta.

Minu arusaama argumenteerimisest on osalt kujundanud teooria, mida on oma viimase aja töödes kaitsnud Hugo Mercier ja Dan Sperber ning mille järgi eksplitsiitne arutlemine arenes välja lahendusena meie odava signaliseerimise probleemile (Mercier, Sperber 2017). Erinevalt mesilastest, kellel on võimalik edastada üksnes sünnipäraselt piiratud hulka tõsiasju nektari-allika koguse, kauguse ja suuna kohta, või paabulindudest, kellel on võimalik edastada sõnumit oma heast vormist üksnes äärmiselt kulukat sulestikku ülal pidades, võime meie saata signaale peaaegu ükskõik mille ütlemiseks ning samahästi kui ilma kuldeta. Ent kui meie signaalid ei ole usaldusväärsed, siis pole nende edastamisel (või vastuvõtmisel) mingit väärtust. Mercier ja Sperber väidavad, et kõnelejad ja kuulajad, kellel on samad instinktid selle osas, millised argumendivormid on kehtivad, võivad neid jagatud instinkte ühiseks hüvanguks ära kasutada (ning ühtlasi toovad nad laialdasi empiirilisi tõendeid, et inimestel on isegi ilma igasuguse ettevalmistuseta tugev instinktiivne võimekus loogiliseks arutlemiseks, ehkki see võimekus on optimeeritud üksnes vaidlemise kontekstis). Kui kõnelejad suudavad näidata, et nende väited järelduvad eeldustest, millega kuulajad juba nõustuvad, või eeldustest, millega nõustutakse usalduse alusel, siis saavad nad selle piire, mida on võimalik edukalt edasi anda, radikaalselt laiendada (samas). Ent nii nagu Murray ja Starr keskenduvad ka Mercier ja Sperber uskumuste koordineerimise väärtusele või täpsemalt väärtusele, mis on kõneleja jaoks sellel, kui ta veenab oma kuulajaskonda enda usutuga nõustuma, kusjuures kõnealune uskumus võib olla tõene või ka mitte. Ehkki ma ei eita, et arutlemist võib kasutada kellegi veenmiseks milleski, mis teadmiseni ei küündi, seletab arutlusvõime esinemist meie liigil paremini selle panus jagatud teadmiste, mitte jagatud uskumuste laiendamisse. Kui arutlusvõime esinemist meie liigil tuleb seletada sellest saadavate eelistega, siis jagatud teadmiste eelised on suhtluse mõlema poole jaoks palju silmatorkavamad kui sünkroniseeritud uskumuste eelised. Lisaks võib pelka uskumuste sünkroonsust saavu-

tada vahenditega, mis on argumendist palju lihtsamad, nagu näiteks domineeriva looma järgi joondumine.

Esialgsed episteemilise territooriumi arvutused võivad suunata mind otsustamisel, kas ma lihtsalt ütlen sulle midagi või näen vaeva su veenmiseks, ehkki argumenteerimisele võin ma ümber lülitada ka siis, kui mu katse öelda vastuvõttu ei pälvi. Mu edasine eelduste valik on igatpidi territoriaalse arvutamise küsimus: mul on vaja mõelda sellest, mida sa tead ning mida sa mu ausõna peale usuks. Me võime mõelda argumenteerimisest kui territooriumi hõivamisest. Korrektne arutlemine teadaolevate eelduste pinnalt võib laiendada meie ühiselt vallatud tegelikku episteemilist territooriumi, kui sa mu algset territooriumi tunnistad ning mu argumenti järgid. Teisalt võin aga tegeleda sofistikaga ning arutleda selle pinnalt, mille puhul olen välja arvutanud, et sa arvad ekslikult mind seda teadvat, ning võin jätkata seda kasvõi järel dusteni, mida tean olevat väärad, ent selle tee valimisega kaasnevad riskid. Kui mul on tarvis eksitada sind millegagi, mis peaks välja nägema teadmise moodi, tuleb mul pidada järke valede üle, mida sulle olen lausunud, et tagada nende kooskõlalisus, ning nii võrd, kui teadmiste maksimeerimine on prosotsiaalne asi, mida teha, tuleks mul karta oma petukampaania päevavalgele tulekut ja seda, et sa liigitad mind seejärel pahatahtlikuks toimijaks, mis saab olema probleem, kui ma tahan, et sa tulevikus midagi mu ausõna peale usuks, kasvõi mõnes sellises küsimuses, mis jääb selgelt territooriumile, mille sa mulle tavajuhul instinktiivselt omistaks. (Clément 2010; Sperber jt 2010.) Kui ma püüan laiendada oma tajutud episteemilist territooriumi reeglitevastaselt, läbi sofistika, ning sellega vahele jään, võib mu sotsiaalselt tunnustatud territoorium kahaneda lõpuks väiksemaks, kui see esialgu oli.

Tunnustatud territooriumi vähenemine pole alati halb asi. Eri nevalt valgesaba-pampahirvest, keda iga valge välgutus vaikimisi põgenema ehmatab, on meil mõningane paindlik valikuvõimalus K+ algatuste osas, mida me teistelt kuuleme, isegi kui nad räägivad asjadest, mis jäävad selgelt territooriumile, mille me neile tavajuhul instinktiivselt omistaksime. Ma võin teada, et tolle asjaga otse sinu vaateväljas, mis näeb välja nagu tassitais vett, on mingi veider konks, ning võin nõnda olla suuteline sinu ekslikku

eeldust korrigeerima, enne kui sa seda jooma asud. Sellistel juhtudel võivad koostööaltid rühmad olla teadmiste saamises eraldatud üksikisikutest üle, tehes seda läbi sotsiaalselt hajutatud turvavõrgu; me võime mingil määral katta üksteise üldtunnustatud territooriume, päästes üksteist juhtumitest, kus meil oleks vaid näiline teadmine ning mitte päris.

Ent leidub ka näiteid tajutud territooriumi vaenulikust vähendamisest. Sohutaja kurjad sepitsused hõlmavad (näiteks) seda, et ta eitab meie teadmisi olukordadest, mida me oleme kogenud (Abramson 2014). Niivõrd, kui me ta pahatahtliku plaani ära tunneme — inimestel, kes sind ründasid, on ilmselgelt sellest midagi võita, kui nad eitavad sinu väiteid, et sa tead, mis juhtus —, võime vahel leida viise, kuidas panna vastu sohutaja jõupingutustele “meile öelda, mis tegelikult juhtus”, temapoolsele episteemilise skaala vääresitamisele (ehkki ma ei tahaks alahinnata teise inimese väljendatud kahtluste jõudu kedagi eneses kahtlema pan-na).

Pöördume nüüd skeptitsismi juurde. Minust võib näida veider peatuda niivõrd pikalt suulise vestluse koostöömehhanismidel, et valmistada ette pinda oma seletusele selle kohta, mis meiega filosoofilise skeptitsismi puhul valesti läheb. Descartes heitles ju ühe imetlusväärsest tugeva skeptilise probleemi vormiga ometi oma ahiküttega toa vaikuses ja eraldatuses mõtiskledes. Kuid on silmatorkav, et isegi Descartes loob skeptilise probleemi kehas-tamiseks kurja geeniusse tegelaskuju; ta kujutleb kahekõnet selle tegelasega. Mulle näib, et skeptitsism on tunduvalt usutavam siis, kui kujutleme, kuidas me pärast katset midagi maailma kohta väita seisame silmitsi küsimustega, mitte aga siis, kui püüame (näiteks) konstrueerida puhast monoloogi, mille sihiks on tuletada mingitest teadmise loomust puudutavatest alprintsipiidest seda, et mitte keegi ei tea midagi. Teise suunaga püüdluste puhul näib mulle tõenäolisem, et kerkib kahtlus nende printsipiide suhtes kui et tekib usaldus tuletamiskatse järelduse suhtes.

Tegelikes (ja kujutletud) vestlustes teeb skeptik midagi ebatavalist ja näiliselt omakasupüüdmatut. Kui meil on koostöösüsteem skaala tasandamiseks, mille üldiseks funktsiooniks on miksimeerida teadmisi prosotsiaalsete ja valdavas osas episteemili-

selt pädevate olendite seas, keda võib eeldada teada tahtvat, siis skeptik valib jonnakalt vastassuunas liikumise, justkui sooviks ta teadmisi minimeerida. Ta kasutab läbivalt ära meie tavalisi koostõiseid vestlusmehhanisme: kui mina alustan näiteks väitega, et selles klaasis on vesi, siis tema lihtsalt ei eira seda väidet ega kuuluta ka, et teadmine on alati võimatu. Skeptik poeb mulle naha alla, jättes mulle mingi lapikese vaidlustamata episteemilist territooriumi: ta möönab näiteks, et ma tean, kuidas asjad mulle visuaalselt paistavad. See on eeldus, mille skeptik võib otsustada usalduse alusel omaks võtta, ning see näib puutuvat mu esialgsesse väitesse, et tegemist on klaasitäie veega, seega võiks see põhimõtteliselt toimida mõne sellise argumendi vundamendina, mida me üheskoos jätkata saaks. Ta ei lõpeta lihtsalt vestlust viisil, mis laseks meil kiigelt maha astuda: me tunneme episteemilise mootori tavapärasest hüdraulilisest tõmmet. Seejärel esitab skeptik küsimuse, kas see, mis paistab mulle olevat vesi, ei või olla ehk mõni muu, visuaalselt eristamatu vedelik. Võttes selle K- asendi küsimuse osas, kas klaasis on vesi, on skeptikul vestluse üle kontroll: tema positsioon motiveerib vestluse jätkamist seni, kuni ta tunnistab, et on jõutud tasakaaluni. Meenutagem asümmeetriat seoses järjendi lõpetamisega: rahule peab jääma nimelt isik, kes on võtnud K- positsiooni.

Samal ajal on skeptik oma aktiivse küsitlemisega pannud ka mind klaasi sisust uuel viisil mõtlema. Tavaolukorras võinuks ma teha mittereflektiivse otsustuse, et see sisaldab vett, ja harilik vestluskaaslane, kes jagab visuaalset juurdepääsu antud vaatepildile ja minu vaatejoonele, teeks hõlpsasti sellesama mittereflektiivse otsustuse ning omistaks meile mõlemale jagatud teadmise. Kui skeptik keeldub tunnistamast minu tavakohast episteemilist territooriumi, siis jään ma asjatult püüdma meid mõlemat üheskoos K+ positsiooni saada, olles samas sunnitud piirduma argumentidega, mis lähtuvad eeldustest, mille osas mu vestluskaaslane nõustub, et me neid asju teame. Mu argumendi luhtumine, mis sellele järgneb, võib hakata tunduma nagu teadmise luhtumine, muu hulgas seetõttu, et üks üldjuhul hea märk sellest, et midagi teatakse, et see tegelikult minu territooriumile jääb, on see, et teised tunnustavad mu territoriaalset nõuet sellele. Üldjuhul on see,

et me austame teiste õigust meie episteemilist staatust vaidlustada, meie koostöise teadmiste omandamise süsteemi hea joon, seda muu hulgas seetõttu, et teadmiste pardalevõtmisest keeldumine on harva kellegi huvides, kui pahatahtlikud tegelased nagu sohutaja ja kivisöetööstuse rahastatud kliimamuutuste eitaja siinkohal kõrvale jätta.

Ilma et ta sugugi pahatahtlik paistaks, võib puhas skeptik mõjuda lihtsalt ebapraktilisena viisil, mis näib kiirgavat filosoofilist puhtust. Ta võib ennast esitleda isegi omal veidral moel prosotsiaalsena, justkui pühenduks ta ühele sügavale ja väga olulisele eesmärgile, milleks on teadmise loomuse enda uurimine. Kui mul on õigus, siis skeptik tõepoolest heidab valgust ühele huvitavale tunnusele selle osas, kuidas teadmist surve alla sattudes instinktiivselt kaitstakse, kuid tema järeleandmatu küsitlemise meetoditest pole asja selle laiema loomuse paljastamiseks, mis teadmine tegelikult on. Skeptikul jääb märkamata midagi olulist selle osas, kuidas episteemilist territooriumi algselt omandatakse ja instinktiivselt tunnustatakse, olgugi et ta ise peab vähemalt näiliselt seda välja jagama küll, et vestlust käigus hoida (ning vestluse käiguhoidmises on ta oma küllastumatute küsimustega geenius). Ta mängib meiega mängu, mida meil on instinktiivne tung mängida, aga filosoofidena võime astuda sammu tagasi ning vaadata kogu seda mängu laiemalt.

Esitasin täna mõningad julged ning ebapiisavalt argumenteeritud väited, mille järgi inimvestluse loomulikuks funktsiooniks on teadmisi jagada, mitte lihtsalt uskumusi sünkroniseerida. Ahvatlev on lõpetada rõõmsal noodil, kiites neid vestlusi, mis meil inimestena üksteisega on, ja iseäranis vestlusi sellel APA vastuvõtul, mida me kohe nautima hakkame. Ent minu lahkumissõnad viivad meid üpriski teise suunda. Kui meil on kognitiivne ja kultuuriline süsteem, mille loomulikuks funktsiooniks on jagada teadmist, siis ei taga see, et me jagatud teadmisega lõpetame. Teadvustamata tungid, mis meie episteemilist usaldust ja valvsust toetavad, arenesid välja väikestes ühiskondades, kus otsustused põhinesid tüüpiliselt vahetul kogemusel ning tunnistusi anti edasi näost näkku. Praegu oleme sukeldunud keerukasse meediakeskonda, mille algoritmipõhist dünaamikat mõistavad vaevu need-

ki, kes selle löid. Me oleme otsekui valgesaba-pampahirved, kes on eksinud metsa, mis on täis ehmatavalt üürgavaid valjuhääldeid ning jahimehi, kes suudavad märgata meid paremini iga korraga, kui me oma sabasid välgutame ehk siis ühele või teisele reaktsooninupule vajutame. Samad instinktid, mis toetavad mõnes keskkonnas teadmiste saamist, võivad teises keskkonnas muuta meid vaenulikeks, polariseerunud lemmingute rühmadeks, kes on üksteisest ning tõelusest aina enam irdunud. Kui meil oleks sügavam episteemiline enesemõistmine, siis võiksim liigina ehk rohkem teha, et kaista end nende episteemilise reostuse uute vormide eest, mis on üleilmselt esile kerkimas. Just nagu see, et õppisime esitama episteemilisi skaalasid, avas meile uusi võimalusi aktiivseks teadmiste jagamiseks (ja sihilikuks petmiseks), nõnda avab ka tasandi võrra kõrgemale liikumine ehk see, kui õpime esitama, kuidas me episteemilisi skaalasid esitame, uusi võimalusi nii meie teadmiseotsingu kaitsmiseks kui ka selle enneolematuks ohustamiseks. Ma arvan, et on veel lahtine, kas filosoofid, kes on motiveeritud teadmiseotsingut kaitsma, jõuavad arendada meile vajalikku laadi episteemilise enesemõistmise piisavalt aegsasti, et meie liiki päästa. Presidendina kuulutan ma välja hädaolukorra.

Ma olen tänulik konstruktiivsete vestluste eest Sergio Tenenbaumile, Evan Westrale ning publikule Kesk-Lääne epistemoloogia töötoas, Stanfordi ülikoolis, Jackmani humanitaarteaduste instituudis ja Marylandi ülikoolis. Minu uurimistööd on toetanud Kanada Sotsiaalteaduste ja Humanitaaria Teadusnõukogu.

Kirjandus

- A b r a m s o n, Kate 2014. Turning up the lights on gaslighting. — *Philosophical Perspectives*, Vol. 28, No. 1, pp. 1–30
- B a v e l a s, Janet B., Linda C o a t e s, Trudy J o h n s o n 2000. Listeners as co-narrators. — *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 79, No. 6, pp. 941–952
- B r ä u e r, Juliane, Josep C a l l, Michael T o m a s e l l o 2005. All great ape species follow gaze to distant locations and around

- barriers. — *Journal of Comparative Psychology*, Vol. 119, No. 2, pp. 145–154
- Clément, Fabrice 2010. To trust or not to trust?: Children's social epistemology. — *Review of Philosophy and Psychology*, Vol. 1, No. 4, pp. 531–549
- Dingemanse, Mark, Francisco Torreira, N. J. Enfield 2013. Is “Huh?” a universal word?: Conversational infrastructure and the convergent evolution of linguistic items. — *PloS One*, Vol. 8, No. 11, e78273
- Enfield, N. J. 2017. *How We Talk: The Inner Workings of Conversation*. New York: Basic Books
- Friedman, Michael 1997. Philosophical naturalism. — *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, Vol. 71, No. 2, pp. 7–21
- Fries, Charles Carpenter 1952. *The Structure of English*. San Diego: Harcourt Brace
- Grice, H. Paul 2016 [1975]. Loogika ja vestlus. Tlk Mirjam Parve. — *Akadeemia*, nr 1, lk 39–58
- Hare, Brian, Josep Call, Michael Tomasello 2001. Do chimpanzees know what conspecifics know? — *Animal Behaviour*, Vol. 61, No. 1, pp. 139–151
- Heritage, John 1984. A change-of-state token and aspects of its sequential placement. — J. M. Atkinson, J. Heritage (eds.). *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 299–345
- Heritage, John 2012a. The epistemic engine: Sequence organization and territories of knowledge. — *Research on Language & Social Interaction*, Vol. 45, No. 1, pp. 30–52
- Heritage, John 2012b. Epistemics in action: Action formation and territories of knowledge. — *Research on Language & Social Interaction*, Vol. 45, No. 1, pp. 1–29
- Heritage, John 2018. Turn-initial particles in English: The cases of ‘oh’ and ‘well’. — J. Heritage, M.-L. Sorjonen (eds.). *Between Turn and Sequence: Turn-Initial Particles Across Languages*. (Studies in language and social interaction; Vol. 31.) Amsterdam: John Benjamins, pp. 155–190
- Heritage, John, Geoffrey Raymond 2005. The terms of agreement: Indexing epistemic authority and subordination in talk-in-interaction. — *Social Psychology Quarterly*, Vol. 68, No. 1, pp. 15–38

- Kaminski, Juliane, Josep Call, Michael Tomasello 2008. Chimpanzees know what others know, but not what they believe. — *Cognition*, Vol. 109, No. 2, pp. 224–234
- Kamio, Akio 1995. Territory of information in English and Japanese and psychological utterances. — *Journal of Pragmatics*, Vol. 24, No. 3, pp. 235–264
- Kobayashi, Hiromi, Shiro Kohshima 2001. Unique morphology of the human eye and its adaptive meaning: Comparative studies on external morphology of the primate eye. — *Journal of Human Evolution*, Vol. 40, pp. 419–435
- Koivisto, Aino 2016. Receipting information as newsworthy vs. responding to redirection: Finnish news particles *aijaa* and *aha(a)*. — *Journal of Pragmatics*, Vol. 104, pp. 163–179
- Labov, William, David Fanshel 1977. *Therapeutic Discourse: Psychotherapy as Conversation*. New York: Academic Press
- Martcorena, Drew C. W., April M. Ruiz, Cora Mukerji, Anna Goddu, Laurie R. Santos 2011. Monkeys represent others' knowledge but not their beliefs. — *Developmental Science*, Vol. 14, No. 6, pp. 1406–1416
- Martin, Alia, Laurie R. Santos 2014. The origins of belief representation: Monkeys fail to automatically represent others' beliefs. — *Cognition*, Vol. 130, No. 3, pp. 300–308
- Mercier, Hugo, Dan Sperber 2017. *The Enigma of Reason*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Murray, Sarah E., Will B. Starr 2018. Force and conversational states. — D. Fogal, D. Harris, M. Moss (eds.). *New Work on Speech Acts*. Oxford: Oxford University Press, pp. 202–236
- Norrick, Neal R. 2009. Interjections as pragmatic markers. — *Journal of Pragmatics*, Vol. 41, No. 5, pp. 866–891
- Pomerantz, Anita 1980. Telling my side: 'Limited access' as a 'fishing' device. — *Sociological Inquiry*, Vol. 50, No. 3–4, pp. 186–198
- Povinelli, Daniel J., Alyssa B. Rulf, Donna T. Bierschwald 1994. Absence of knowledge attribution and self-recognition in young chimpanzees (*Pan troglodytes*). — *Journal of Comparative Psychology*, Vol. 108, No. 1, pp. 74–80
- Sidnell, Jack, Tanya Stivers 2012. *The Handbook of Conversation Analysis*. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell
- Sperber, Dan, Fabrice Clément, Christophe Heintz, Olivier Mascaro, Hugo Mercier, Gloria Origgi, Deirdre Wil-

- son 2010. Epistemic vigilance. — *Mind & Language*, Vol. 25, No. 4, pp. 359–393
- Stalnaker, Robert 2002. Common ground. — *Linguistics and Philosophy*, Vol. 25, No. 5–6, pp. 701–721
- Stivers, Tanya 2010. An overview of the question-response system in American English conversation. — *Journal of Pragmatics*, Vol. 42, No. 10, pp. 2772–2781
- Stivers, Tanya, Makoto Hayashi 2010. Transformative answers: One way to resist a question's constraints. — *Language in Society*, Vol. 39, No. 1, pp. 1–25
- Tomaseillo, Michael 2018. How children come to understand false beliefs: A shared intentionality account. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 115, No. 34, pp. 8491–8498
- Williamson, Timothy 2000. *Knowledge and Its Limits*. Oxford: Oxford University Press
- Williamson, Timothy 2020 [2000]. Teadmine kui vaimuseisund. Tlk Uku Tooming. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1662–1699
- Wittgenstein, Ludwig 1974. *Philosophical Grammar*. A. Kenny (ed.), R. Rhees (trans.). Oxford: Basil Blackwell

JENNIFER NAGEL (1968) on Kanada filosoof. Ta lõpetas 1990 Toronto Ülikooli, magistri- (1994) ja doktorikraad (2000) Pittsburghi Ülikoolist. Töötanud New Mexico (1998–2000) ja Toronto Ülikoolis (alates 2000, alates 2018 professor). Avaldanud raamatu *Knowledge: A Very Short Introduction* (2014).

Nagel pidas 17.–19. septembril 2019 TÜ filosoofia osakonnas Gottlob Fregele pühendatud loenguid teoreetilise filosoofiast; nende teemaga on seotud ka käesolev artikkel.

ARVUSTUS

FILOSOOFIA AJALOO KASUST JA KAHJUST EESTI VAIMUELULE

Elmar Salumaa. *Filosoofia ajalugu*. I kd: *Antiikfilosoofia. Keskaja filosoofia*. II kd: *Uusaja filosoofia*. Koost. Ivar Tröner. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023. 607 + 784 lk.

Ilmunud teost tuleb Eesti kontekstis ilma kõhkluseta nimetada monumentaalseks. Maailma mastaabis hinnates on 1400 lk akadeemilise filosoofia ajaloo puhul keskmine maht, leidub küll ka *ca* 10-kõitelisi käsitlusi (nt Routledge 1993–1999; Copleston 1993–1994). Tõsi, paljuki tuleb Salumaa teost pidada taastriikiks, 1990. aastatel anti sedasama materjali välja vihikutena viies köites (Salumaa 1992–1998), jõudes nõnda välja Spinozani. Niisiis ilmuvad triikis täiesti esmakordselt II köite osad Locke’ist Saksa idealismini (II: 236–669), raamatut lõpetav Kierkegaardi käsitlus on ilmunud eraldi raamatuna 1939. a ning on ajaloo vingerpusside tõttu pikalt laiemal lugejaskonnal eest varjule jäänud (vt Salumaa 1939). Vastne väljaanne on siiski uuesti koostatud-toimetatud, tekst erineb õige pisut varasemast, koostaja on lisanud allikaviiteid, peamiselt käsitletud autorite eestikeelsetele tõlgetele, aga ka sisulisi redaktsioonilisi kommentaare. Lisaks on varasema väljaande I köide triikutud kirjutusmasina fondis, seda tänapäeva inimene vaevalt lugema hakkaks.

Kui palju ja kui süvitsi hakatakse lugema vastset, lugejasõbralikult suures kirjas triikutud “topelttellist”, on minu hinnangul kaunis segane, kuid eks kõlbab sääraseid koguteoseid ka ositi lugeda, vastavalt huvi- või vajadusele mingi probleemi jaoks tausta luua. Minu hinnangul olnuks selle raamatu õige sünniaeg kusagil sajandivahetuse paiku, siis ei olnud veel lõplikult avanenud need juhtmed, mis võõrkeelset akadeemilist vaimuvara ühe näpuliigutusega koju kätte toovad, ning samuti oli filosoofia ajalugu paljudes Eesti ülikoolides veel laiemalt õppeplaani kuuluv aine. Täna on mõne üksiku erandiga filosoofia ajaloo õpetamisest endast ajalugu saanud (ei leidu seda isegi mitte Tallinna ülikooli filosoofia eriala ainekavas) nõnda et eesti filosoofidki on hõljudi pidanud vajalikuks ajakirja erinumbri mahus selle teema üle mõ-

tiskleda (Lott, Sooväli 2020).¹ Aga gümnasistid ja iseõppijad? Siingi julgen Salumaa tähelelennus kahelda, tegemist on ju tiheda, kuivavõitugi vana kooli ülikooliõpikuga, mis peab tähelepanu nimel võistleva terve rea rohkete värvipiltidega illustreeritud kiirülevaadetega — Youtube'i ja Tiktoki klippidest kõnelemata.

Koostaja omistab liiga tagasihoidlikult teosele ennekõike mäluloolise tähenduse (I: 13). Tegelikult on olukord säärane, et tänini ei ole eesti keeles trükitud mitte ühtegi mahult ja haardelt “Salumaaga” võrreldavat lääne filosoofia ajaloo õpikut. Ei ole hõlmava õpiku kirjutamise tööd ette võtnud eesti filosoofia-ajaloolased, kuigi täpsustagem: Epp Annuse eestvedamisel on ilmavalgust näinud siiski paljude autorite ühislooming 20. sajandi mõttevoolud (Annus 2009), mis sisaldab mõned käsitlused ka 19. sajandi lõpu mõtlejate kohta, täiendades hästi Salumaa teost, mis lõpeb Kierkegaardiga. Kuid mis veelgi hämmastavam: mitte midagi mastaapset ei ole ka tõlgitud ning vähemalt “Avatud Eesti raamatu” sarjas pole tõlkimiselgi.² Meenutagem, et meie tõlkemaastik erineb 1990. aastatest kardinaalselt — 30 aastaga on tõlgitud filosoofiaraamatuid sadade kaupa, eestvedajaks AERi sari, ent tubli panuse on andnud ka Tallinna ülikooli kirjastus ning viimastel aastatel ka Postimehe kirjastus. Kõigele vaatamata on ühe teoloogi 1960. aastate lõpul pakilise õppetöövajaduse rahuldamiseks kirjutatud õpik siiani mõõduandev. See olukord on väga kummaline, pidades silmas nii tõlkebuumi kui ka paarikümne aasta eest Eestit vallanud laialdast huvi filosoofia ajaloo vastu. Järgnevalt püüan seda anomaaliat pisut tõlgendada, vaadeldes Salumaa õpiku ainulaadsust võrdlevalt, seni tõlgitud õppekirjanduse kontekstis, jõudes välja nende küsimuste ja küsitavusteni, mis on Eesti akadeemilisel maastikul filosoofia ajaloo kohale pikkamisi kerkinud.

1. FILOSOOFIA AJALUGU LÄHENEMISVIISIDE KONKURENTSIS

Alustagem praeguse olukorra ajaloolisest kaardistamisest. Kommertsalusel on viimastel aastakümnetel kirjastatud filosoofia ajaloo õpikuid

¹Probleemipüstitus pole esmakordne, arutelud algasid juba noore vabariigi algusajal (Reiman 1920) ning on jätkunud aeg-ajalt hiljemgi (Matjus 2016; Tool 2016; Luks 2004).

²Pooleli olevad tõlkeprojektid on avalikustatud siin: <https://www.kulka.ee/programmid/avatud-eesti-raamat/aeri-sarjas-valmimisel-raamatud>. Nimekirjast näeme, et tõlkimisel on Vassili Zenkovski kaheosaline vene filosoofia ajalugu.

omajagu, kuid napimas mahus, pidades silmas pigem gümnaasiumiõppe taset. Vabaduse saabudes leidis kohe kirjutajaid Eestiski (Grauberg, Kivimurk 1991; Meos 1994), samuti trükiti Välis-Eestist pärit brošüüre (Künnapas 1992; Palviste 1996) ning asuti avaldama ka tõlkeid (Saarinen 1996), põlgamata ära isegi sõjaeelsel ajal ilmunud materjali taas-trükke (Durant 1998). Nagu juba öeldud, langes Salumaa teose vihikute trükkimine samasse perioodi, ning nagu ka koostaja esile toob (I: 13), olid need vihud aktiivselt kasutusel ka filosoofia eriala õpingutes, sh siinkirjutajal. Meie seisund 1990. aastate keskel oli kaunikesti samasugune nagu Salumaa õppuritel mõned kümnendid varem: võõrkeelte oskus oli sageli nadi ja ega noid muukeelseid filosoofia ajaloo õpikuid raamatukoguski lademetes olnud. Marxistlikke-leninistlikke õpikuid (nt Aleksandrov jt 1947), mida Salumaa teoloogilises õppeasutuses mõistetavatel põhjustel kasutada ei saanud, meile enam isegi ei mainitud.

Sajandivahetuse paiku ja sealt edasi üllitati kamaluga rohkelt illustreeritud filosoofia ajaloo lühiülevaateid (Magee 2000; Delius jt 2007), teatmikke (Jacoby, Braun 2003), humoorikaid kiirsissejuhatusi (Hankinson 1996) jms. Samuti ilmusid moodsas küljenduses ja täiendatult Meose õpikud (Meos 1999–2000).³ Tundub, et laiem publiku huvi on säärane kirjavara piisavalt rahuldanud, mistõttu kommertskirjastused pole näinud vajadust süvenevate “tellite” tõlkimiseks.

Aga miks pole “telliseid” tõlgitud AERi sarjas ega ülikoolide kirjastustes? Ju siis pole pakilist vajadust nähtud või pole leidunud tarmukat tõlkijat. Kui heidame pilgu sellele, milliseid filosoofia ülikooliõpikuid viimastel kümnenditel üldse avaldatud on, siis jõuame paratamatult olulise levinud eristuseni lähenemisviisides: filosoofiaajalooline vs. probleemikeskne lähenemine filosoofiale. *Esimesel puhul* peetakse filosoofiat loomuldasa ajalooliseks, ühtseks: selleks, et saada heaks filosoofiks, tuleks süvitsi tunda filosoofia ajalugu, traditsioonide järgnevust ja lahknevust. Nii mõtlevad paljud kontinentaalfilosoofid, sh ka siinkirjutaja. See lähenemisviis kätkeb endas n-ö filosoofia ajaloos lahustumise ohtu, mille realiseerumisel plaanitakse küll kasvada filosoofiks, ent kaotatakse ajaloomerel seilates siht ja julgus, jäädes mõne üksiku traditsiooni või isegi autori uurijaks-kommenteerijaks. Tänapäeva akadeemilises fi-

³Kui valdav enamik viidatud õppevarast on läbi müüdnud, siis Meos on teinud oma materjali tänuväärset võrgus kättesaadavaks: <https://filosoofia.indrekmeos.xyz/opikud.php>. Selles kirjatöös pole ruumi ülevaate andmiseks kogu eestikeelsest filosoofia õppekirjandusest, kuid küllaltki ammendava ülevaate saab hiljuti täiendatud filosoofia valikainete õppeprotsessi kirjeldusest: <https://projektid.edu.ee/display/OKMV/G+Filosoofia>.

losoofias on see liigagi tihti nõnda. *Teisel puhul* usutakse, et filosoofia-probleeme saab ja tuleb lahendada siin ja praegu, vajaduse korral täitsa uuesti alustades (nt keeleline pööre). Nõnda arvavad paljud analüütilised filosoofid ja kui nad ka tõlgendavad varasemaid klassikuid, siis mitte nende ajaloolist konteksti rekonstrueerides, vaid n-ö otse asja kallale asudes.

Pole liialdus väita, et probleemikeskne, analüütilise kallakuga lähenemine on eesti filosoofias, sh ka ülikooliõpetuses ja tõlkimises kõigiti domineerima pääsenud. Võib öelda, et analüütilised filosoofid on olnud usinamad ja järjekindlamad. Teeme väikese inventuuri, piirdudes ülikooliõpikutega. Analüütilised-probleemikesksed on nii üldõpikud (Danto 2000; Strawson 2016; Scruton 2022), üks nendest (Mölder jt 2018) koguni eesti autorite loodud, kui ka käsitlused metafüüsikast (Hamlyn 2021; Lowe 2023), eetikast (Pojman 2006; Williams 2013), vaimufilosoofiast (Lowe 2008), poliitilisest filosoofiast (Wolff 2005).⁴ Ajalooline lähenemine leiab põgusat lohutust esteetika vallast (Croce 1998; Jimenez 2016), olemas on mahukas mõttelooline ülevaade uusaegse poliitilise mõtte alustest (Skinner 2020) ja mõned käsitlused antiikfilosoofia ajaloost (Colli 2018; Hadot 2020). Mõningaid kontinentaalfilosoofide loenguid või ülevaateraamatuid (Heidegger 1996; Deleuze, Guattari 2014; Badiou 2017) ma õpikuteks nimetada ei sõanda.

Sellest inventuurist pole lihtne järeldusi teha. Ehk peaks tõstma hädakisa ja nõudma mahukate filosoofia ajalugude tõlkimist? Või hoopiski rõõmustama, et filosoofia ajalugu on moest väljas ega mata noorte filosoofiliste annete originaalsust enda alla? Üks järeldus on ilmselge — kes soovib eestikeelse kirjavara abil lääne filosoofia ajalukku süveneda, peab tänagi haarama just Salumaa teose järele.

Senisest võib jääda petlik mulje, et lähenemisviisi valik on jäik ja mõtleja saatust determineeriv — kas saada ajaloomeeleta filosoofiks või filosoofilise pretensioonita filosoofia-ajaloolaseks. Seda dilemma on võimalik mahendada juba õppekirjanduse tasandil — käsitleda ainekst nii, et ka ajaloos võtaksid piirjooni ajastuomased probleemid või probleemide puhul hargneks lahti nende kujunemislugu. Ka selliseid õpikuid leidub (nt Kenny 2004–2007) ning mitte üksnes võõrsil — just sääraseks teoseks tuleb pidada Tõnu Luige (2002) raamatut *Filosoofiast kõ-*

⁴Huvitaval kombel esines sama rõhuasetus juba esimese iseseisvuse aegadel, toona avaldatud kõige põhjalikum õpik (Koort 1938) oli samuti süvitsi probleemikeskne, kuigi autor avaldas ka käsitlusi üksikautoritest, sealgi rõhuasetusega uuematel mõtlejatel (vt Koort 1996). Õpiku Jerusalemi 1922 läbivaatamiseni pole ma seni kahjuks veel jõudnud.

nelda. Mäletatavasti oli Luige legendaarse loengukursuse nimetus, mille üleskirjutus viidatud raamat ongi, “Filosoofia-ajalooline sissejuhatus filosoofiasse”. Raamat on liigendatud teemade kaupa, sisaldades samas sügavat ajaloolist mõõdet ning ka autori filosoofiamõistmist.⁵ Tõsi küll, Luige käsitus ei ole läbinisti originaalne, vaid sünteesiv, tuginedes peamiselt Heideggerile. Ometi tekkis noorel filosoofiarebasel just Luige loengul käies esmakordselt see fluidum, et siin tõesti filosofeeritakse, mitte lihtsalt ei refereerita klassikuid. See mõtlemisele ärgitav algtõuge sai jätku suulisel eksamil, milleks tuli valmistuda ka iseseisvalt loetud allikteksti varal ning, kasutades levinud klišeed, edasine on ajalugu.

Salumaa oma õpikus kuigi uljalt ise ei filosofeeri, raamatu ülesehitus on klassikaline — põhiliseks sisuühikuks on autor, need moodustavad koolkondi, mis omakorda rühmitatakse *ajastuteks*. Siit kerkib esile järgmine pingeväli: võiks küsida, mis spetsiifiline eesmärk on filosoofi-de teooriate esitamisel ajaloolises järgnevuses, selmet koostada entsüklopeedia? Triviaalne põhjendus oleks see, et vajame ülevaadet teooriate järgnevusest, kujunemistaustadest, mida materjali tähestiku järjekorras paigutamine ei paku. Aga kui põhjalikku? Skeeme appi võttes saaks põhiseosed visandada isegi paaril leheküljel.

Vahemärkuse korras: Salumaa õpik ei sisalda mitte ühtegi seletavat skeemi, ning ega teisedki filosoofia ajaloo ülevaated neid eriti kasuta. See on minu hinnangul pedagoogiline puudujääk — ka filosoofia ajaloo õpik peab lugejale seletama keerulisi mõttekäike ning asjalikud joonised oleksid siin abiks, kuidas seda säravalt ja huvitavalt teha saab; selle kohta on ka eesti keeles näidis olemas (Kunzmann jt 2004).

Ajastu märksõna juurde naastes: ajalooliselt meelestatud hoiaku kohaselt ei teki filosoofia *ex nihilo*, vaid ikka varasemate traditsioonidega dialoogis. Kuid filosoofiline mõte ei arene ka ainuüksi omas mahlas ega katseklaasis, vaid vastasmõjus teiste ideedega, hoiakutega, ajaloosündmustega. Üht otsa pidi suundub filosoofia ajalugu sellesse valdkonda, mida on nimetatud kultuurilooks, mõttelooks või ideede ajalooks. Salumaa avab oma õpikus laiemaid kultuuriloolisi taustu sel määral, nagu seda filosoofia ajalugudes üldiselt tehakse — ehk siis lühidalt. Siin pole küsimus mahus, vaid prioriteetides, ka 9-kõiteline “Copleston” ei pühenda taustale kuigivõrd rohkem ruumi. Seega tundub, et ajaloolisust tähtsustav filosoof ei saa läbi ülesandeta harida ennast spetsiaalselt kultuuriloo alal, mida saab õnneks teha ka eestikeelsete allikate varal, nt antiikaja kohta (Hadot 2020; Friedell 2010), uusajast (Friedell 2003–

⁵Sarnane, ajalootundlikkusega pikitud temaatiline ülesehitus on ka mõnes tõlkeõpikus (Joad 1996; Kořakowski 2000).

2012; Vene 2002). Tõlgitud on ka vähemalt üks katsetus tõlgendada lääne vaimuelu valdkondade üleselt (Tarnas 2023). Siinkohal meenutan tänutundega omaaegseid Mait Kõivu erudeeritud loengukursusi antiik-kultuuri kohta (vt ka Kõiv 1990).

Oleme kaardistanud juba kaks struktuuriselt sarnast ohtu, mis ähvardavad ajaloomeelega filosoofi. Võib unustada ennast allikaid uurima, muutudes varasema filosoofia epigooniks ning kas uppuda seda tendentsi süvendades kultuuriloolistesse taustadesse või vastupidi, hakata mõteloolasena tegema avaraid järeldusi lähtudes liiga kitsast, filosoofia-ajaloolisest kontekstist. Filosoofia ajaloo käsitlemist kummitab veel ka kolmas oht, milleks on *eluloolisus*. Suurkuju elu on eriline ja läbimõtestamist vääriv — võib arvata, et see seisukoht on viimase sajandi kõmumeedia sünnitis, aga kaugeltki mitte, pärineb ju Diogenes Laertiose kanooniline filosoofide elulugude raamat (Diogenes 1979–1980, vt ka Diogenes 2009) juba meie ajaarvamise algussajanditest. Väikeseks loengut ilmestavaks vinjetiks sobivad ju filosoofi elutõigadki, ent kui filosoofi biograafia varjutab tema filosoofia hindamise, siis on see minu meelest kaunis imelik. Tüüpnäitena võib esile tuua Heideggeri, kelle seiklus natsiparteis tundub jäävat nüüd, pärast tema mõningate märkmeraamatute avaldamist retseptsiooni peateemaks. On huvitav tõdeda, et õpikust õpikusse levivad just teatud eluloolised tõigad kindlate filosoofide kohta. Näiteks lugu, kuidas linnarahvas Kanti jalutuskäikude järgi kelli õigeks seadis, leidub ka Salumaal (II: 432). Üldiselt võib aga öelda, et Salumaa elulugudes sorimisega ei liialda, esitades biograafilisi tõiku vaid tähtsaimate filosoofide kohta ning mõõdukal määral.

Siinkohal lõpetan mõtiskluse Salumaa õpiku asendist eestikeelse filosoofiakirjanduse maastikul. Arvustuse viimases osas esitan veel paar üldist kriitilist kommentaari raamatu kohta ning esitan oma kokkuvõtliku seisukoha uue filosoofia ajaloo õpiku vajalikkuse küsimuses.

2. FILOSOOFIA AJALUGU EESTIS 60 AASTAT HILJEM

Eelnevast ülevaatest selgus, et kuigi Salumaa õpik on tuumakas ja põhjalik, ei ole tema laiema kasutuselevõtu hädavajalikkus sugugi selge. Pöörame nüüd pilgud Tartu ülikooli filosoofia osakonna suunas — see on ainus keskkond, kus filosoofia ajalooga veel järjepidevalt tegeletakse, seal tegutseb isegi vastava nimega õppetool ning õppeplaanis on ka mitu mahukat filosoofia ajaloo kursust. Neid kursusi viib läbi peamiselt Andrus Tool, kelle karmideks, ülimahukateks eksamiteks tuupimine oli üks suurimaid katsumusi minugi stuudiumi vältel. Mille järgi seda tarkust õpitakse? 1990. aastatel oli olukord kaunis hõre, tuli vana kooli vii-

sil loengul kuulnud üles kirjutada ning puudumise korral lünkade täiteks ka Salumaalt kosutust haarata. Kuid juba ammu on Tool kokku pannud kõigi oma loengute kirjalikud versioonid. Sajandi algul, enne kui õppe-materjalid Moodle'i lukustatud ruumidesse suleti, olid need materjalid mõne aasta vältel ka kodulehel üleval. Mäletate, jah? Teie mäletate, aga minul on! Seega on sahtlis sama hästi kui olemas Salumaa teosega võrreldavas mahus filosoofia ajaloo alaseid õppematerjale. Mõlema autori stiil on akadeemiliselt range, ent Tooli käsikirjadel on Salumaa õpiku-ga võrreldes paar eelist: esiteks on nendes avatud rohkem mõtteloolisi taustu, teiseks sisaldavad konspektid seletavaid jooniseid-skeeme, ning mis eriti tähtis — seal viidatakse läbivalt teemakohastele kirjakohtade-le käsitletavate filosoofide alliktestes, nii et kerge vaevaga saab tolle kõrvale võtta ja teemasse süvenema asuda. Oma maitsest lähtudes unis-taksin siit edasi sellisest õpikust, kus refereeringud vahelduksid rohkete allikatsitaatidega (vt Saarinen 1996).

Viidete puudumine Salumaa õpikus on seletatav praktiliste kaalu-tustega. Nagu meenutatud, ei olnud tema toonased tudengid võimelised võõrkeeltes filosoofiat lugema (I: 12), eesti keelde oli aga 1960. aasta-te lõpuks tõlgitud väljaspool marksismi-leninismi kaanonit üksnes paar teost (ja enamik neist asus erifondides luku taga, vt ka Matjus 2018). Õpiku toimetaja on tervitavalt üritanud seda lünka siluda, viidates joo-ne all käsitletava filosoofi eestikeelsetele tõlgetele ning mõnikord ka kultuuriloolistele taustaallikatele. Sellest, et viidatakse ka AERi sarjas veel ilmunuta teostele, võib oletada, et toimetaja on oma töös taotlenud põhjalikkust. Paraku esineb lünki: kui AERi raamatusari on viidetes se haaratud hõlmavalt, isegi etteruttavalt, siis lühemaid alliktekste, mille peamiseks ilmuniskohaks on teadagi *Akadeemia*, esitatakse hõredalt. Mõnel juhul, nt Plotinose või Kanti juures, tuuakse ära kõik ilmunud lühitekstid, teisel, nt Epikurose või Hobbesi puhul mitte. Eriti imelik on tõik, et Aquino Thomase juures viidatakse Piclini sekundaarkäsitlusele, aga mitte filosoofi jumalatöestusi sisaldavale tekstikatkendile endale (I: 508). Ometi polnuks vaja olnud teha muud kui filosoofide nimed *Aka-deemia* kodulehel otsingumootorist läbi lasta. Julgelt võinuks viidata ka paljude eelsokraatikute katkendeid sisaldavale koduleheküljele.⁶ Seda viga annaks järgmises trükkis parandada.

Ent miks siis Tooli kuldaväärt käsikirjad pole kaante vahele saanud? Kolleegid olla küll teda korduvalt avaldama nõgunud, aga autor kõhkleb olulisel põhjusel — loengukonspektid on kokku pandud pika aja vältel, kasutades erinevaid võõrkeelseid õpikuid, aga mida ja kui palju, on ehk

⁶<https://antiik.ut.ee/eelsokraatik/>.

otsast ununemagi hakanud. Ühesõnaga, autorsuse määra on hägune. Samamoodi on see ka Salumaa õpikuga, koostajad on tema kasutatud allikad ka välja toonud (I: 597–598; II: 763–764) ja autorsuse tinglikkuse eest lugejat hoiatanudki (I: 12). Ma ei kujuta ette, kuidas teisiti saaks üks autor hõlmavat filosoofia ajalugu üldse kirjutada — ega siis ometi nii, et uuriks kõik käsitletavat mõtlejad allikas-allikalt läbi ja igaihe kohta teist samapalju peamisi sekundaaruurimusi pealekauba? Selliseks tööks napib ka suurimal geeniusel elupäevi.

Kahtlemata saab ka peamiselt varasemate õpikute varal kirjutada paremaid ja halvemaid uusi õpikuid, see sõltub autori pedagoogilisest oskusest, sünteesivõimest ja lihtsustamisjulgusest. Salumaa õpik on humanitaarsete huvidega algaja jaoks piisaval määral lihtsustav, mis võib tuleneda ka tema teoloogiataustast, n-ö süva filosoof kipub oma uurimisvaldkonnast kirjutama ikka algaja jaoks liiga keeruliselt (nt teeb seda Bruno Mölder, vt Mölder jt 2018; vt ka Luks 2019). Ent ometi peitub sellises filosoofia ajaloo õpikust-õpikusse arenguloos oluline oht: nii võivad ka tendentslikud või isegi lihtsalt ekslikud tõlgendused pidevalt ajas edasi kanduda. Siin ei pruugi aidata ka retseptsioon, sest ega arvustajadki kõigi filosoofide süvaekspertid ole. Siinkirjutaja näiteks ei ole esitanud Salumaale ühtegi sisulist pretensiooni, sest ei ole süvitsi uurinud ühtegi õpikus käsitletud autorit, tema ekspertiisi tulipunkt jääb uuema aja filosoofiasse.

Ent kus oht on, seal kasvab ka päästev. Retsept Salumaa õpikust asjatundlikuma kirjutamiseks on täiesti olemas ning lõpetuseks selle ka esitan. Lahenduseks oleks mõistagi autorite kollektiivi kirjutatud õpik, nagu seda ongi viljeldud nii laias ilmas (Routledge 1993–1999) kui Eestiski (Annus 2009). Esiteks tuleb selgusele jõuda, kas uut ülikooliõpikut on sisuldasaja vaja — ehk on nii, et tänapäeva noored valdavad keeli suurepäraselt ning valivad erialaõpinguteks ikkagi pigem maailma tipp-ekspertide kirjutatud õpiku? Olen seisukohal, et õpikukirjutamise vägitöö tuleks siiski korda saata, kui mitte filosoofia pärast, siis eesti keele ja eesti filosoofide pärast — jõudemonstratsioonina, et selle maa keeles suudetakse suuri asju teha, ning kirjutamisprotsessiga paratamatult kaasneva omavahelise viljastava suhtlusprotsessi pärast. Kui positiivne otsus saab langetatud ja algatusrühm moodustatud, seisab ees tõhetk — on's Eestis piisavalt asjatundjaid kogu lääne filosoofia ajaloo katmiseks? Kui pidada asjatundjaks isikut, kes on filosoofi kohta uurimusi avaldanud ja/või tema teoseid eesti keelde tõlkinud ja/või tema kohta erikursusi pidanud, siis saame äkki ikka kamba kokku? Ehk leidub koguni rammu Idamaade filosoofia lisamiseks õpikusse (vt Raud 2021; Kelder 2005). Kuigi siinkirjutaja ühestki varasema perioodi mõtlejast kirjutada ei oskaks (ja 20. sajandi õpik on juba olemas), võin kogenud didakti-

kuna pakkuda oma teeneid sellise toimetajana, kes valvab, et autorid kirjutaksid algajate jaoks mõistetavalt, lisaksid selgitavaid skeme jms. *Tuleb võtta see tuletungal, mille Elmar on pillanud peost!*

Arvustuse valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri rühmagrant PRG1667 “Tsiviliseeritud rahvuse teke: dekadents kui üleminek 1905–1940”.

Leo Luks

Kirjandus

- A l e k s a n d r o v, Georgi, V a l e n t i n A s m u s, Bernard B ö h h o v s k i, P a v e l J u d i n, Mark M i t i n jt 1947 [1941]. *Filosoofia ajalugu I: Antiik- ja feodaalühiskonna filosoofia*. Tlk Rudolf Kulpa. Tallinn: Teaduslik Kirjandus
- A n n u s, Epp (toim.) 2009. *20. sajandi mõttevoolud*. (Heuremata.) Tartu: TÜ Kirjastus
- B a d i o u, Alain 2017 [1993]. *Eetika: Essee kurjuse mõistmisest*. Tlk Anti Saar. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: EYS Veljesto
- C o l l i, Giorgio 2018 [1975]. *Filosoofia sünnid*. Tlk Jaan Pärnamäe, Kati Karja. (Bibliotheca Philosophica.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- C o p l e s t o n, Frederick 1993–1994. *A History of Philosophy*. 9 vols. New York: Image Books
- C r o c e, Benedetto 1998 [1902]. *Esteetika kui väljendusteadus ja üldlingvistiika: Teooria ja ajalugu*. Tlk Janika Sild. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- D a n t o, Arthur C. 2000 [1989]. *Ühendused maailmaga: Filosoofia põhimõisted*. Tlk Tiit Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Hortus Litterarum
- D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 2014 [1991]. *Mis on filosoofia?* Tlk Anti Saar. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- D e l i u s, Christoph, Matthias G a t z e m e i e r, Deniz S e r t c a n, Kathleen W ü n s c h e r 2007 [2000]. *Filosoofia ajalugu: Antiikajast tänapäevani*. Tlk Margus Elings. Tallinn: Koolibri
- D i o g e n e s Laertios 1979–1980. *Lives of the Eminent Philosophers*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- D i o g e n e s Laertios 2009. Sokratese elu. Tlk Neeme Näripä. — *Akadeemia*, nr 1, lk 29–58
- D u r a n t, Will 1998 [1926]. *Lood filosoofia ajaloost*. Tlk Leo Anvelt, Aira Kaal. Tallinn: Olion

- Friedell, Egon 2003–2012 [1927–1931]. *Uusaja kultuurilugu: Suurest katkust kuni Esimese maailmasõjani*. 4 kd. Tlk Ilme Rebane, Leo Metsar. Tallinn: Kupar (I–II kd); Kirjastuskeskus (III kd); Eesti Keele Sihtasutus (IV kd)
- Friedell, Egon 2010 [1950]. *Vanaaja kultuurilugu: Eelkristliku ajastu vaimu elu ja legend*. II: *Kreeka kultuurilugu*. Tlk Ilme Rebane. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Grauberg, Ene, Kiira Kivimägi 1991. *Maailm. Tõde. Vabadus: Sissejuhatust Lääne-Euroopa filosoofia ajalukku*. Tallinn: Valgus
- Hadot, Pierre 2020 [1995]. *Mis on antiikfilosoofia?* Tlk Anti Saar. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Hamlyn, David W. 2021 [1984]. *Metafüüsika*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Hankinson, Jim 1996 [1990]. *Filosoofia: Pisiblufi käsiraamat*. Tlk Henno Rajandi. Tallinn: TEA Kirjastus
- Heidegger, Martin 1996 [1935]. *Sissejuhatust metafüüsikasse*. Tlk Ülo Matjus. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- Jacoby, Edmund, Ulrike Braun 2003 [2001]. *Filosoofid: Mõtled antiigist tänapäevani*. Tlk Tiia Reksaar. (50 klassikut.) Tallinn: TEA Kirjastus
- Jerusalem, Wilhelm 1922 [1899]. *Sissejuhatust filosoofiasse*. Tlk Hugo Reiman. Tallinn: Varrak
- Jimenez, Marc 2016 [1997]. *Mis on esteetika?* Tlk Mirjam Lepikult. (Gigantum Humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Joad, Cyril Edwin Mitchinson 1996 [1936]. *Sissejuhatust filosoofiasse*. Tlk Uku Masing. Tartu: Ilmamaa
- Kelder, Priit 2005. *Neokonfutsianistliku filosoofia peamiste kosmoloogiliste ja ontoloogiliste kategooriate ajalooline analüüs*. Tallinn: Akadeemia Nord
- Kenny, Anthony 2004–2007. *A New History of Western Philosophy*. 4 vols. Oxford: Clarendon Press
- Kołakowski, Leszek 2000 [1988]. *Horror metaphysicus*. Tlk Triin Kallas. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Valgus
- Koort, Alfred 1938. *Sissejuhatust filosoofiasse*. Tartu: Akadeemilise kooperaatiivi kirjastus
- Koort, Alfred 1996. *Inimese meetod*. (Eesti mõttelugu.) Tartu: Ilmamaa
- Kunzmann, Peter, Franz-Peter Burkard, Franz Wiedmann 2004 [1991]. *A ja O taskuatomik: Filosoofia*. Tlk Rainer Kivi, Mart Kivimäe, Lembit Valt, Haljand Udam. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Kõiv, Mait 1990. Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist. — *Akadeemia*, nr 3, lk 538–564
- Künnapas, Teodor 1992 [1966]. *Suured mõtled: Põhijooni filosoofia ajaloo*. Tallinn: Olion

- L o t t, Toomas, Jaanus S o o v ä l i (toim.) 2020. *Filosoofia ajalugu: meetodid ja praktikad*. (Studia Philosophica Estonica, kd 13.) Tartu: TÜ Kirjastus
- L o w e, Edward Jonathan 2008 [2000]. *Sissejuhatuse vaimufilosoofiasse*. Tlk Tiit Hallap. Tartu: TÜ Kirjastus
- L o w e, Edward Jonathan 2023 [2002]. *Metafüüsika ülevaade*. Tlk Märt Väljagata. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- L u i k, Tõnu 2002. *Filosoofiast kõnelda*. (Eesti mõttelugu.) Tartu: Ilmamaa
- L u k s, Leo 2004. Filosoofia ajaloo õpetamisest õppekirjanduse taustal. — *Õpetajate Leht*, 8.04, lk 12
- L u k s, Leo 2019. Igav on, härrased vannutatud mehed! — *Akadeemia*, nr 3, lk 529–541
- M a g e e, Bryan 2000 [1998]. *Filosoofia lugu*. Tlk Lauri Vahtre. Tallinn: Varrak
- M a t j u s, Ülo 2016. Filosoofiast Tartu ülikoolis 1940/41 ja 1944–1991: Filosoofia ajalugu, esteetika, filosoofiliste teoste tõlkimine. — J. Sooväli (toim.). *Tagasi mõteldes: Töid filosoofia ajaloost Eestis*. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 298–313
- M a t j u s, Ülo 2018. Eesti filosoofiline trükk 1801–1917. — Ü. Matjus. *Raamat on raamat*. Tartu: Ilmamaa, lk 253–261
- M e o s, Indrek 1994. *Lisalugemist filosoofia ajaloost*. 2 osa. Tallinn: Haridustöötajate koolituskeskus
- M e o s, Indrek 1999–2000. *Peatükke filosoofia ajaloost*. 3 osa (Antiikfilosoofia. Uusaja filosoofia. Kaasaja filosoofia). Tallinn: Koolibri
- M ö l d e r, Bruno, Marek V o l t, Roomet J a k a p i 2018. *Sissejuhatuse filosoofiasse*. Tartu: TÜ Kirjastus
- P a l v i s t e, Jüri (Georg Kerner) 1996 [1990]. *Kolm kuulsat filosoofi: Mill, Kant, Sartre*. Tlk Victoria Traat. Tallinn: Kuldsulg
- P o j m a n, Louis P. 2005 [1990]. *Eetika: Õiget ja väärast avastamas*. Tlk Tiit Hallap. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- R a u d, Rein 2021. *Täiused ja tühjused: Lühiülevaade Aasia mõtteloost*. (Bibliotheca Asiatica.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- R e i m a n, Hugo 1920. *Filosoofia ajaloo käsitamise ülesanded*. Tallinn: Warak
- R o u t l e d g e 1993–1999 = *Routledge History of Philosophy*. 10 Vols. London—New York: Routledge
- S a a r i n e n, Esa 1996 [1985]. *Läänemaise filosoofia ajalugu tipult tipule Sokratesest Marxini*. Tlk Juhan Kahk, Kaido Floren, Tõnis Idarand, Katrin Raid. Tallinn: Avita
- S a l u m a a, Elmar 1939. *Sören Kierkegaard: Ühe kristliku aatleja elu ja loomine*. (Suurmeeste elulood; 50.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts. [Taastrükk: *Loomingu Raamatukogu*, nr 17/18, 1993]

- S a l u m a a, Elmar 1992–1998. *Filosoofia ajalugu*. 5 kd. Tallinn: EELK
- S c r u t o n, Roger 2022 [1994]. *Moodne filosoofia: Sissejuhatus ja ülevaade*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- S k i n n e r, Quentin 2020 [1978]. *Uusaegse poliitilise mõtte alused*. Tlk Triinu Pakk. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- S t r a w s o n, Peter Frederick 2016 [1992]. *Analüüs ja metafüüsika: Sissejuhatus filosoofiasse*. Tlk Tiit Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- T a r n a s, Richard 2023 [1991]. *Õhtumaa vaimu passioon: Meie ilmavaadet vorminud ideede mõistmisest*. Tlk Tanel Pern. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- T o o l, Andrus 2016. Filosoofiline teadmiskultuur Eestis aastail 1946–1991. — J. Sooväli (toim.). *Tagasi mõeldes: Töid filosoofia ajaloost Eestis*. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 269–297
- V e n e, Ilmar 2002. *Pahustumine ehk Uusaja olemus*. Tartu: Ilmamaa
- W i l l i a m s, Bernard 2013 [1972]. *Moraal*. Tlk Tiit Hallap. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- W o l f f, Jonathan 2005 [1996]. *Sissejuhatus poliitika-filosoofiasse*. Tlk Tiit Hallap. Tartu: TÜ Kirjastus

LEO LUKS (1976) on filosoof, Eesti Maaülikooli majandus- ja sotsiaalinstituudi vanemlektor ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Lõpetanud 1999 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistrakraad sealsamas 2002. Doktorikraad Tallinna Ülikooli Eesti humanitaarinstituudist 2010. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Nihilismi “hea uus ilm”: Gianni Vattimo filosoofia kriitiline vaatlus” (2003, nr 7, lk 1464–1484), “Ilma kodutundeta me jääme kodutuks: Kodutuse kogemuse kultuurifenomenoloogilise analüüsi katse” (2013, nr 3, lk 402–427), “Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?” (2013, nr 6, lk 1111–1130), “Lahkarvamuste staatus tõetus maailmas” (2014, nr 12, lk 2115–2130), “Meil ajäärne tanavas: Lisandusi analüüsile” (2015, nr 5, lk 847–860), “Nietzsche moraalikriitilise hoiakuga seotud tõlgendusprobleemid” (2016, nr 12, lk 2174–2198) ja “Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega” (2017, nr 12, lk 2170–2200); tõlkinud Gianni Vattimo tekstid “Vastu languse ontoloogiale” (koos Külli Kressaga; 2003, nr 7, lk 1445–1463) ja “Nihilism: Reaktiivne ja aktiivne” (2014, nr 10, lk 1796–1807) ning Friedrich Nietzsche “Fragmente nihilismist” (2004, nr 8, lk 1793–1832), “Fragmente võimu tahtest” (2014, nr 10, lk 1762–1795) ja “Fragmente dekadentsist” (2024, nr 2, lk 256–302); avaldanud ka kolmteist arvustust.

KAS MAAILM KÄIB ALLA JA ME OLEME TÕELISE VAIMUPIMEDUSE TEEL?

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. *Varjatud märgid ja salaihingud: Vandenõuteooriate tähendusmaailm.* (Vaba Akadeemia raamatukogu 5.) Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023. 656 lk.

Vandenõuteooriate raamatu kolmest autorist on Mihhail Lotman poetanud teose lõpuossa tähelepanuväärse avalduse: “Nii tumedat ajastut, nagu seda oli 20. sajand, annab otsida, ehkki praeguse sajandi reibas algus annab põhjust arvata, et õige pimedus seisab alles ees” (lk 416). Ta lisab, et haridustaseme ja informeerituse kasv ei ole vähendanud aluse-tute hirmude levikut, vaid vastupidi — hoopis soodustab seda.

Selle väljaütlemise eel ja järel käsitleb Lotman peamiselt otsapidi keskaega ulatuvaid vandenõuteooriaid. Tänapäevase satanistliku paanika seob ta nn valemälestuste sündroomiga või ka lihtsalt valetamisega. Sellistel juhtudel on otsustava tähendusega tunnistuste väljapressija entusiastlik soov, et eks ole, sind ahistati ja kuritarvitati, olid koleda vandenõu meelevallas.

Nüüd aga on näiteks satanistide peamise ohvri ja tema “heasoovi-jast” psühhoanalüütiku kunagine menuteos võltsinguks tunnistatud: Kanada psühhiaatri Lawrence Pazderi ja tema patsiendi Michelle Smithi teos *Michelle meenutab* (Michelle Remembers, 1980) pidi välja kaevatud meenutuste abil tõestama, et Smithi kasutati lapsena ära satanistlikes riitustes. Tegelikult aga polnudki palju kõneldud vandenõu päriselt olemas.

Millest siis tuleneb Lotmani pessimism meie sajandi osas? Usun, et vähemalt kolme suurt tänapäevast vapustust, mis on vandenõuteooriatega kõige tihedamalt seotud, oskab nimetada iga pisutki teravapilgulisem ühiskonnavaatleja.

Esiteks, paljude lääneriikide, aga eriti USA sisepoliitiline erosioon, mis on võimaldanud esile tõusta sellistel ideedel ja poliitikutel, kes varem oleksid ebakohase ja ebapädevana pikema jututa kõrvale jäänud. Nii on raamatu esimeses, Ventseli ja Madissoni kirjutatud osas päris palju juttu Donald Trumpist ja QAnoni vandenõuteooriast.

Teiseks, koroonaviirus ja sellega seotud vandenõuteooriad, mida saadab osa ühiskonna kustumatu soov pakkuda alternatiivi nn peavoolumeediale. Täpsemalt on Ventselil ja Madissonil vaatluse all Balti riikides levinud koroonavandenõuteooriad (lk 215 jj), millest osa kopeeris

teisteski lääneriikides levinud motiive, mõned olid küllaltki algupärased, aga mõned kujutasid endast ka Venemaa riikliku väärinfokampaania produkti.

Kolmanda vandenõuteooriate tänapäevase kasvulavana tulebki nimetada Venemaa ekspansioonile ja vaenlaste otsimisele suunatud ideoloogiat. Põhineb ju ka käimasolev agressioonisõda Ukrainas üdini vandenõuteoreetilistel lähtekohtadel. Nii Ventsel ja Madisson kui ka Lotman käsitlevad pikemalt nn Dullese plaani (lk 97–99 ja 390–397), mis on nime saanud CIA kunagise direktori Allen Dullese järgi ning kujutas endast olematut dokumenti selle kohta, kuidas lääts kavatsenud NSV Liidu ühiskonda õõnestada. Ettekujutus Venemaast kui lääne salasepitsuste ohvrist kuulub Vene ideoloogia juurde ka praegu.

Lühidalt kokku võttes nägi Dullese kava ette NSVLi kodanike mõjutamist lääne väärtuste suunas. Võib öelda, et osalt leidis selline mõju ju tõesti aset, aga see tulenes muudest asjaoludest. Näiteks rokkmuusikast, Soome televisioonist, soovist paremini süüa ja riietuda. Mingit Dullese vandenõuplaani polnud selleks vaja ega olnud olemaski.

Sügaval NSVLi ajal juurdunud ettekujutus lääne salaplaanist sai uut tuult tiibadesse, kui Nõukogude Liit kokku varises. Toimunu iseloomustamine “geopoliitilise katastroofina”, nagu Vladimir Putin seda 2005. aastal tegi, võimendas vandenõumeeleolusid veelgi. Dullese plaani võib pidada paljude teiste Venemaal levinud vandenõusüžeede emaks.

Vastukaaluks tuleb aga tõdeda, et ülevaated templirüütlite, jesuiitide ja juutidega seotud vandenõuteooriatest avardavad vaadet just selles mõttes, et pole midagi väga uut päikese all; vandenõuteooriaid on alati olnud ja meie ülesanne on osata neid ära tunda. Kultuuripagas on selleks asendamatu abimees ning seda vaadeldav teos ka pakub.

Ajaloo enneolematu on infoleviku kiirus ja meie ligipääs peaaegu ükskõik millisele sisule. Tänapäevaste vandenõuteooriate leviku puhul on ühismeedia keskne roll ja sestap pole Lotmani kartus, et “õige pimedus” seisab ees, sugugi tühja koha pealt tekkinud.

“Valdav osa viimase kümnendi jooksul avaldatud vandenõuteooriatele pühendatud akadeemilisi töid peab interneti konspiratsiooniteooriate tähtsaimaks levikukanaliks,” tõdevad ka Madisson ja Ventsel (lk 228). Nemad aga näitavad kohe seejärel, et on olemas ka põhjendatud arvamus, mille järgi vandenõuteooriate võidukäik veebis ei tähenda tingimata seda, et neid ka tegelikult senisest märkimisväärselt rohkem usutaks.

Siinkohal ei saa mainimata jätta, et samal ajal kui ühismeedia avab inimeste mõtete eheda mitmekesisuse, on autoritaarne maailm valmis

kontrollima mis tahes sisu mis tahes platvormil. Osa platvorme pannakse kinni ja üldse on kõige parem, kui inimestel on pea asemel televiisor! Ainult see võimaldab ühiskonna juhtimiseks vajalikke vandenõuteooriaid kavakindlalt sisestada ja kustutada, juhtida ja doseerida. Ühesõnaga, vaba ja autoritaarse maailma suhe vandenõuteooriatesse on võrdlemisi erinev.

Semiootikuna Lotman kahtlemata teab, et tema avaldus 20. ja 21. sajandi pimeduse kohta paigutub paljude ajaloo ja kultuuri allakäigukuulutuste kõrvale. Ta ei astu intellektuaalse pessimismi voolusängi kogemata, vaid täie teadvuse juures. Samas tuleb tunnistada, et see on teksti üsna ära peidetud, mõjudes pigem leebe hoiatusena kui programmilise tõekuulutusena.

Pealegi kirjutatakse selliseid raamatuid ikkagi ju selleks, et maailma paremaks muuta — edendada kriitilist mõtlemist, näha vandenõuteooriatest läbi ja nende taha. Seega tahaks loota, et 21. sajandi enneolematu pimeduse kõrval leidub ka enneolematult palju valgust. Kui aga pimedus on seninägematult sünk ning valgus enneolematult ere, siis toimub kokkupõrge. Võib-olla see mõlemapoolne intensiivistumine ongi miski, mida me vahel nimetame nüüdisühiskonna seninägematuks “polariseerumiseks”. Too “tumedaks” arvatud vandenõuteadvus usub tihti täiesti siiralt, et just tema on “valgustatud” ja saab maailmast õigesti aru.

Vandenõumõtte hajutamisega on seotud üks kummaline asjaolu, mida Lotman näitlikustab Dan Browne bestselleri *Da Vinci kood* (2003, eesti k 2005) kaudu. Selles on kesksel kohal Vatikani prelaatide kogu Opus Dei väidetav vandenõu. Lotman leiab, et Brown kirjutas Opus Dei vandenõu kuulsaks, kuid samas oli see kuulsus lühiajaline. Just Browne raamatu ja eriti selle põhjal tehtud filmi populaarsus oli see, mis huvi väidetava salaplaani vastu lõpuks kustutas (lk 384). Ehk et veenduda vandenõuteooria paikapidamatuses, ei tulnud *Da Vinci koodi* mitte ainult lugeda, vaid see ka lõpuni lugeda, selle süžee just oma ebaveenvuses läbi seedida.

See näide kinnitab, et mõnigi kord kultuur justkui põeb, võib isegi öelda, et higistab mingid vandenõukäsitused enesest välja. Tuleb ju ka vandenõuteooriate üksikasjalist akadeemilist vaatlust, nagu raamatu autorid seda teevad, võtta vandenõuteooriate vastase kaitsepookimise-na. Mida rohkem me neist teame, seda paremini need ära tunneme ja seda kriitilisemad oskame olla.

Selle raamatu üks peamine voorus on mu meelest see, et ta ei anna meile nii üheplaanilisi tõdesid, nagu kritiseeritavad vandenõuteooriad neid ise jagavad. Autorite järgi pole vandenõuteooriad ka alati üheselt halvad, vaid neil on teatav reguleeriv otstarve nii ühiskonna kui ka

inimpsüühika jaoks. Vandenõuteooriaga nõustumine näitab kuuluvust mõttekaaslaste sekka, painavale ja keerulisele probleemile lihtsa ja vahel ka rahustava seletuse leidmist. Lõpuks on ju tõde seegi, et peale vandenõuteooriate on mõnigi kord olemas ka pärisvandenõud.

Meenub populaarne analüütik Juri Švets, kelle etteasteid olen alates Venemaa täiemõõdulisest kallaletungist Ukrainale Youtube'is pidevalt jälginud. Tema selgitas vandenõuteooriatesse uskumist väga lihtsalt: “Konspiroloogia on hinge ja mõistuse selline seisund, mida ei saagi argumentidega kummutada.” Sest osa inimeste jaoks teeb see elu huvitavamaks ja sellega tuleb leppida.

Paistab, et sotsiaalpsühholoogid räägivad meile enam-vähem sama, kui ütlevad, et inimeste puhul, kes pooldavad ühte vandenõuteooriat, on suur tõenäosus, et nad toetavad ka teisi (lk 53). Ja kui mõnda on vahel võimalik veenda konkreetse vandenõuskeemi paikapidamatuses, ei tähenda see, et ta on võõrutatud konspirooloogilisest mõtlemisest mõnes teises olukorras.

Raamatut lugedes heiaistub seegi, et vandenõukeskne maailmataju pole lõpuks miski muu kui varjatud tähenduste omistamine erinevatele märkidele. Miski ei saa olla juhuslik, konspirooloogilise mõtlemise jaoks osutavad kõik peamised märgid suurele salasepitsusele. Aga tähendusi omistab inimese märkidele nii või teisiti, selline on keele ja mõtlemise olemus. Veendunud vandenõuteoreetikul on see kalduvus võib-olla lihtsalt hüpertrofeerunud ning oma tüübi poolest ei erine ta kuigi palju poeetest või fantaasiakirjanikust. Ehk siis ühed luuletavad nii ja teised naa.

Sellisest heatahtlikust akademismist välja astudes tuleb siiski tunnistada, et mõni “poees” võib vahel olla nii ohtlike tagajärgedega, et sekkuda tuleb KAPO-l või isegi NATO-l. See aga pole vist enam vaa-
deldud raamatu teema.

Andres Herkel

ANDRES HERKEL (1962) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogi-na 1985, ajaloomagister 1998, filosoofiadoktor 2022. ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1985–1989, ajakirja *Vikerkaar* toimetaja 1990–1991 ning ajalehe *Eesti Elu* peatoimetaja ja ajakirja *Kultuur ja Elu* toimetaja 1991–1992, Eesti Humanitaarinstituudi lektor 1992–1993, Riigikogu kantselei nõunik 1993–1999 ning Riigikogu liige 1999–2019, BNSi välisuudiste toimetaja a-st 2020, *Postimehe* arvamustoimetaja a-st 2021, seejärel kirjandustoimetaja a-st 2023. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Pratītyasamutpāda ehk sõltuvuslik tekkimine” (1994, nr 3, lk 533–570), “Kuidas lugeda upanišaa-

de?” (1996, nr 9, lk 1881–1884), “Rudolf Kallas, unustatud mõtleja” (2001, nr 9, lk 1876–1886), “Wittgensteini pööre budismiuuringuis ja sealt edasi” (2020, nr 12, lk 2227–2247) ja “Kuidas võita lõputu nurjumine” (2022, nr 4, lk 683–692); kirjutanud viis arvustust järgmiste teoste kohta: Uku Masing, *Budismist* (1995, nr 9, lk 1990–1997), Uku Masing, *Meil on lootust* (1998, nr 10, lk 2209–2212), Tarmo Kulmar, *Tõsilood muinasrahvastest* (2008, nr 3, lk 677–680), Leopold von Schroeder, *Memuaarid* (2013, nr 5, lk 922–927) ja *Manu pärimus ehk Ilmarahva seadmuseõpetus* (2019, nr 9, lk 1687–1695) ning tõlkinud sanskriti keelest “Riisitaimesuutra” (1994, nr 4, lk 757–771) ja “Aitareja upanišaadi” (1996, nr 9, lk 1876–1880).

TRILOOGIA EESTI MAAST JA RAHVAST TAGURPIDI LIPUVÄRVIDES

Aavo Kokk, Andres Eilart. *Pintsliga tõmmatud Eesti*. Toimetaja Vilve Torn, kujundaja Helen Kokk, kartograafid Kristel Kutsar, Triin Laur, Markus Untera, fotograaf Marko Mumm. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011. 305, [8] lk.

Aavo Kokk, Andres Eilart. *Pintsliga tõmmatud linnad*. Toimetaja Vilve Torn, kujundaja Helen Kokk. Tallinn: Hea Lugu, 2012. 305, [10] lk.

Aavo Kokk, Andres Eilart. *Pintsliga tõmmatud rahvas*. Toimetaja Vilve Torn, kujundaja Helen Kokk, fotograafid Vallo Kruuser ja Lauri Kulpsoo. Tallinn: Aavo Kokk ja Andres Eilart, 2023. 309, [5] lk.

Eesti kultuur on täienenud valge-, musta- ja sinisevärviliste kaante vahele vormistatud triloogiaga, mille koostajaiks on Aavo Kokk ja Andres Eilart ning mis kannab pealkirju *Pintsliga tõmmatud Eesti* (2011), *Pintsliga tõmmatud linnad* (2012) ja *Pintsliga tõmmatud rahvas* (2023).¹ Erilisuse lisab sarjale selle kujundaja Helen Kokk.

¹Vt ka Aavo Kokk, Andres Eilart. *Brushstroke Estonia*. Translator Peeter Ristsoo, editor Vilve Torn, designer Helen Kokk. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011. 305, [8] pp.; Aavo Kokk, Andres Eilart. *Global Esto-*

Triloogia algab koostajate vestlusega ja me saame teada, et selle kokkupaneku mõttele tuli Andres Eilart tänu jalutuskäikudele oma onu Jaan Eilartiga, kes iga teenatukese juures rääkis pikalt ja laialt kohalikust kultuurist ja ajalooost. Ka paljud kunstnikud armastasid koos temaga looduses käia.

Ka sellest triloogiast õhkub tarkust, sõnalist veetlust ja armastust lugeja vastu. Aavo Kokal ja Andres Eilartil ei olnud eesmärgiks pelgalt välja anda ilusaid kunstiraamatuid, vaid harida ka oma rahvast. Peamiseks väärtuseks ongi paremal leheküljel asuva kunstiteose ja vasakul sellega seotud lugude ning täiendavate visuaalide imeteldav sümbioos. See eeldab koostajatelt häid teadmisi kunstist ja veelgi enam teistest valdkondadest. Triloogias on esitatud kokku 556 kunstiteost, milleks tuli üle vaadata tuhandeid pilte ja selleks omakorda välja selgitada kõikvõimalikud kunstikogud. Mõnikord aga olulise maakoha või ajaloolise sündmuse kohta head kunstiteost ei leitudki ja see telliti. Olen kunsti-ajaloolane ega tunne esitatud kunstnikest veerandit, teostest näen enamikku esimest korda ja ka see on põhjus, miks ma neid trükiseid väga naudin.

Triloogia ülesehituse loogilisus ja selgus on see, mis tõstab veelgi selle hariduslikku väärtust. Igas köites on 150 peatükki ehk teemat, ja tähtsamatele neist on pühendatud rohkem lehekülgi. Peatükkide järjekord on kahes esimeses raamatus alfabeetiline ja viimases kronoloogiline. Raamatuid juhatab sisse kaart, kus kahel esimesel on punaste täpikestega märgitud kohad, millest juttu tehakse, viimases raamatus on teistsugune lahendus, järgnevatel lehekülgedel täiendavad peatükke kaardid või koordinaadid, fotod ja tihti pisemas formaadis kunstiteosed. Sealjuures iseloomustab kõiki neid ka koloriidiline harmoonia. Super!

Kui asuda konkreetsemalt pintsli töö juurde, siis üldistavalt öeldes oli koostajatel kõige kergem valida heatasemelisi maale esimese köite jaoks, sest maastik on ju kunstnike lemmikžanr. Suur osa oli ka trükiste olemasolul. Näiteks eelkõige figuurimaali järgi Evald Okase loomingust

nia. Translator Peeter Ristsoo, editor Vilve Torn, designer Helen Kokk. Tallinn: Hea Lugu, 2012. 305, [10] pp.; Aavo Kokk, Andres Eilart. *Brushstroke Nation*. Editor Vilve Torn, designer Helen Kokk, translator Jutta Ristsoo, english language editor Justin Petrone, photos Vallo Kruuser and Lauri Kulpsoo. Tallinn: Aavo Kokk and Andres Eilart, 2023. 305, [9] pp.; Ааво Кокк, Андрос Эйларт. *Эстония кисти художника*. Переводчик Екатерина Эйларт, редактор Юлия Кротова, оформитель Хелен Кокк. Tallinn: Hea Lugu: Synd & Katts, 2015. 305, [8] c.

on koostatud mitu paksu raamatut, kus on sees mõned maastikud, ja temalt on rohkem pilte kui eesti ühelt paremalt maastikumaalijalt Aleksander Vardilt, kellest ammu välja antud kolme pisitrükist ei mäleta enam keegi. Teine probleem seisneb selles, et Vardi pani enamasti pealkirjaks lihtsalt “maastik”, lisades mõnikord vaid aastaaja või ilmaolu. Aga ka Okaselt on siiski leitud häid maastikke, näiteks “Vääna maastik” (1947; I, lk 259).

Mõnelt autorilt on nii palju teoseid, et saab jälgida nende loomingu arengut. Alustame Konrad Mäest, kelle loomingust on triloo-gias osutunud varaseimaks “Vilsandi motiiv” (1913–1914; I, lk 262–263). Ta suvitas siis Saaremaal, kus viljeles rõõmsameelset puäntellismi ehk neoimpressionismi. See maal on aga tuimem, mistõttu paigutaks ta aega, kui oli alanud maailmasõda. “Kasariitsa järv” (u 1915–1917; I, lk 51) on üks süngemaid ja ikka sellepärast, et käis sõda, ekspres-sionism levis siis kogu Euroopas. Maastikud “Võrumaa maastik. Valg-järv” (1916–1917; I, lk 211) ja “Teel Viljandist Tartusse” (1915–1916; I, lk 285) on nii sarnased, et oleksid justkui loodud ühel ajal. Autor näib olevat paremas meeleolus, närviline kandilisus on asendunud laineli-susega, temas tormlev ägedus on avaldunud vaid pilvede kujutamisel. Konrad Mäe viimane Euroopa-reis kulges läbi Saksamaa Itaaliasse ja seal loodu on pärvinud lausa üleeuroopalise imetluse. Veneetsias maa-litud teosed, nt “Veneetsia” (1922–1923; II, lk 295) on tasakaaluka-mad, rohkele sinisele on vastandatud sama intensiivne punane. Mägi on võib-olla parim kolorist eesti kunstis. Vormikäsitluses on tema viimasel perioodil domineerima hakanud kubistlik stilisatsioon, mida näeme ka “Saadjärve maastikus” (1923–1924; I, lk 215). Erinevalt sõjaaja teostest on kunstniku viimaste aastate loomingusse tulnud rahu.

Jälgitav on ka kõigemaalijate Nikolai Kormašovi ja Enn Põld-roosi loominguline areng. Mõlemad said tuntuks 1960. aastatel, kui NSVLis levis tumedust ja jõulisi vorme armastav karm stiil. See oli kuldaeg nõukogude töölisklassi heroiseerimises, kus oluline oli füüsis ja mitte isiksus. Selle näiteks on Nikolai Kormašovi teos “Kunda tsemen-divabriku ehitamisel” (1962; II, lk 77). Samal aastal valmis Mustamäel esimene maja — Tallinna Polütehnilise Instituudi ühiselamu, ja Kor-mašovilt “Mustamäe” (1962; II, lk 213). Petserimaa peatükki illustree-ri vad tema “November Petseris (Torn)” (1965; I, lk 169) ja ilusa eesti-keelse pealkirjaga “Vananaiste suvi” (2004; I, lk 169). 1970. aastatel taandus karm stiil kogu Eestis, asendudes Kormašovi puhul poeetili-susega. Tema järgmise kümnendi maalid “Mi olemi seto’h II/2” (1988; III, lk 287) näeme uusi meeleolusid, nostalgitsemist, uut kompositsioo-nilist lahendust ja lõpuks autori hiilgavat joonistusoskust. 2008. aastal maalitud “Hämarik II” paistab silma müstilisuse ja vaba pintslikäsit-

lusega (I, lk 269). Triloogia koostajad tegid kindlaks, et kunstnik on viibinud Vastseliina lähedal Vana-Saaluse kandis.

Kui Tartu kunstimuseumi direktoriks oli Vaike Tiik (aastail 1952–1976), siis oli museumi kohvilaud väga populaarne ja üks selle meeldejäävamaid külalisi oli Kormašov. Ei oska öeldagi, milles seisnes tema sarm — väike mees, äärmine tagasihoidlikkus, näjooned täiesti erinevad klassikalisest iluideaalist.

Enn Põldroosi karmi stiili näiteks on “Traktoriparandajad” (1963; III, lk 135). Tema edaspidine areng on olnud ehk mitmekesisemgi. Põldroos on saanud palju tellimustöid, üks neist näiteks 1922. aastal tegevust alustanud Vändra gümnaasiumi vilistlastelt kooli 50. aastapäevaks tellitud “Aurukatlavedu” (1972; III, lk 147). See on maalitud samal aastal Kormašovi “Vananaiste suvega”. Ka Põldroosi maalis näeme suurepäraselt figuurikäsitlust ja lisaks sürrealistliku detailina õhulises kleidis unelmlikku tütarlast unistamas valgest hobusest. Kõige väärikam tellimustöö on tal olnud “Universitas Tartuensis” (1982; III, lk 45). Portreeliselt lahendatud 38 figuuri hulgas on ka kaks tollal kodumaal veel ametlikult varjus olnud eesti pagulast — siis veel meie keskel olnud Ernst Öpik ja aastaid varem surnud Gustav Suits. Ainukest naist, tänapäeva tudengipreilit on kujutatud kohtumas noormehega humoorikalt feministlikus võtmes. Põldroosi looming on peaaegu tänapäevani olnud nooruslikult eksperimenteeriv. 2006. aastast on pärit “Tallinn. Raekoja plats” (II, lk 226) ja “Ajab liblikat aknast välja” (II, lk 252). Viimane taies on raamatus paari pandud Ilmar Kruusamäe vaimuka teosega “Näpunäiteid Tartust” (1980/2006; II, lk 253).

Kõikide kunstiraamatute koostajad on õnnelikud võimaluse üle reprodutseerida mõni Eduard Viiralti teos. Selles sarjas on neid kolm, esimeses köites 16-aastaselt Eduardilt “Maastik Varangult” (1914; I, lk 273) ja küpsemast east graafiline leht “Viljandi maastik” kuulsast tammest Uusna mõisas Viljandi lähedal (1943; I, lk 271). Kui aga koostajad tulid mõttele panna Pariisi linna esindama Viiralti “Kabaree” (1931; II, lk 137), siis küllap järgnes kõhutäis naeru. Ma ühinen. Viiralti esimene isikunäitus Eesti NSVs korraldati Tartu kunstimuseumis 1957. aastal.

Pintsliga tõmmatud Eesti

Kunstiteoste kommentaarid on huvitavad ja faktides usaldusväärsed. Eriti imetlen seda, et paljudel juhtudel on kindlaks tehtud, mis kohast täpselt on mingi vaade jäädvustatud. Need on valitud selle järgi, kas nad aitavad lugejale uusi tarkusi serveerida. Näiteks Evald Okase “Angla tuulikud” (1958; lk 11) on Saaremaa kuulsaimad ning me saame teada, et tuulikuid on kahte tüüpi — keeratava kerega pukktuulik ja pööratava peaga kaheksatahuline Hollandi tuuleveski. Väga hästi on Varmo Pírgil õnnestunud “Kaali järv” (1965; lk 35) oma ligitõmbava jubedusega ning andnud koostajaile võimaluse süveneda meteoriitide ajalukku.

Kunstikoguja Mart Lepal õnnestus hankida Ülo Soosteri 1940. aastate lõpul maalitud ilus “Hiiumaa maastik” (lk 303) ja nii jõudis see praegusesse raamatusse. Sooster sündis Käina vallas Ühtri külas Pendi talus ja mina lisan, et ta pani oma pojale nimeks Tenno Pent. Aga Kihnu saart ei saa kuidagi käsitleda ilma Mark Soosaareta (lk 56), kellest on foto kihnukeelse aabitsaga, maali “Kihnu maastik I” (1985; lk 57) autoriks on Uno Roosvalt. Ruhnu saart esindab Olga Terri meeoleulikas maal Eesti vanimast puukirikust (1962; lk 205). Kommentaarides on juttu ka sellest, et saar on Lätile lähemal kui Eestile ja ometi kuulub Eesti koosseisu. Naissaare kivist rannikut näeme saarelt pärit maailma-kuulsa optiku Bernhard Schmidt'i vennapoja Erik Schmidt'i pintslitööna “Naissaare motiiv” (1989; lk 131).

Mandril on kõige rohkem kujutatud Põhja-Eesti rannikualasid, üks edukamaid kunstnikke sel teemal on olnud Altja külas sündinud Richard Uutmaa (“Eisma sadam”, 1947, lk 17 ja “Puisse neemel”, 1955, lk 181). Esimese teose puhul annavad koostajad teada, et Eisma lähedalt Vihula mõisast on esimesed teated 1501. aastast ja Puisse poolsaarel Põgari külas pidas Otto Tiefi valitsus 22. septembril 1944 oma viimase koosoleku. Uutmaa kolmas maal kujutab Soome lahe Pedassaart (1939; lk 165).

Karepal sündinud Richard Sagritsalt, kel on oma muuseum, on esimeseks teoseks “Kivine rand (Vaikne õhtupoolik)” (1958; lk 249), millel koostajad tundsid kaugel silmapiiril ära Toolse ordulinnuse, millest sai ka palju kirjutada. Teised maalid on 1960. aastatest — “Maastik mändidega. Sinimäed” (1960; lk 221) kommentaaridega teistest mägedest ja muidugi maailmasõjast, ning “Sügis Kundas” (1964; lk 77), kommentaaride põhiteemaks tsement.

Tiit Pääsukese maalitud pildi “Jägala juga” (1983; lk 31) kommentaarides on juttu Andrei Tarkovski filmist *Stalker* ja aritmeetiliselt täpne aruanne ühest joast. Koostajaile meeldivad ka rabad — Ludvig Oskari “Koitjärve raba männitukaga” (dat-mata; lk 69) ja Uno Roosvalti “Ka-

kerdaja raba" (2000; lk 41). Viimase juures saame teada, et raba on kõrgsoo ehk keskelt kõrgem kui servadest, ja Kakerdaja on eriline selle poolest, et tal on kaks astet.

Aleksander Vardi Narva vaate puhul (1959; lk 133) imestavad koostajad, et jõge ei ole seal, kus ta peaks olema. 1959. aastal tellis Narva-Jõesuu puhkekodu Vardilt maali Narva kindlusest, kunstnik tegigi ühe päeva jooksul sellest mitu visandit ega jõudnud jõeale tähelepanu pöörata.

Suur üllatus on Ivan Aivazovski "Reval" (1845; lk 241) ja Ivan Šiškini "Hommik männimetsas" (1889; lk 135) on sensatsioon. Karud maalil hiljem juurde Konstantin Savitski ja taiest tuntaksegi "Kolme karu" nime all. Kuna Narva-Jõesuu oli Šiškini üks suvituskohti, siis tahavad eestlased arvata seda selle maali loomispaigaks. (Eesti on muidagi väga rikas karude poolest.) Vaimustab Jaan Elkeni "Kajakas" (1982; lk 225), mis kujutab Georg Otsa nimelist valget värvi laeva. Eestlane teab Valge Laeva tähendust Eesti ajaloos, kunstnik on lisanud kajaka, kes oma kehaga otsekui juhiks laeva vabadusse.

Lõuna poole minnes on Kütioru kuulsaks maalinud Valdur Ohakalt suursugune "Kolareino Edejärv" (1976; lk 95). Kunstniku järgmisest suvituskohast Järvamaal Kõrvetaguse külast pärineb värvilist tihnikut meenutav täiesti teist laadi "Sügis" (1991; lk 89). Seal läheduses on Pakamägi, kus muinasajal toimusid hõimujuhtide nõupidamised ehk kärajad.

Viljandimaad on kõige rohkem maalinud Juhan Muks, Valgemetsa on jälle Elmar Kitse "oma", "Ahja jõgi" (1956; lk 267) on impressioonisni supernäide. Johannes Uiga ja Pühajärvega on tehtud vangerdusi. Pühajärve poeet kunstis on ikka Uiga, aga raamatusse on võetud Elmar Leppiku "Pühajärv" (1948; lk 193). Õigusega, sest järgmisel aastal uppus ta sinna. Uigalt on valitud hoopis "Maastik Kuutsemäelt" (1965; lk 85) ja põhjusel, et kirjutada Eesti suurimast mäesuusakeskusest.

Mulle meeldib kõnekas lihtsus, näiteks Navitrolla "Mäo risti lähistel" (2011; lk 129) ja Ilmar Kruusamäe "Jõulud Soinastes" (1990; lk 223). Imat Suumann on maalinud "Kõrvaltee Loko külas" (2008; lk 106–107) ning sellega palju vaeva näinud, aga välja on tulnud ainult porine väli ja sogane lomp ilma ühegi rohulibleta! Rein Tammikult on "Porijõgi" (2006; lk 173) ehk ka Reola jõgi. Sellel on küll rohkem detaile, aga koloriit ainult valgest mustani.

Mõnikord on kunstnik olnud kunstist tähtsam. Üheks selliseks on kooliõpetajast ja kunstnikust metsavend Lui Lätt, kes 1950. aastal laskis enda ise maha, taskus kiri, et kuna tagaotsitav on käes, siis jäeta-

gu sugulased rahule. Akvarell “Saksi järv kurega” ongi valminud met-sas (1946–1947; lk 217).

Pintsliga tõmmatud linnad

Kui seda köidet lehitsedes nägin linnu üle maailma, siis tulid pähe sõ-nad “Oot-oot, mis nüüd lahti on?” Andres Eilart vastab, et natuke ikka on Eesti linnu ka. Raamatu üks ideid on avardada lugeja mõttemaailma, teda ikka targemaks teha. Kaardilehekülgedel on eraldi Eesti ja maailm ning kõikidel mandritel on punased täpid, kokku 150 linna ja linnakest. Linnu Eestist ja mujalt on võrdselt 47, mõnest Eesti kohast mitu vaadet. Kõige rohkem Tallinnast — 23. Harjumuspärase realismi heaks näiteks on Richard Sagritsa “Kadrioru loss talvel” (1958; lk 199). Olav Mara-ni maalitud, karmi stiili mõjudega “Talvine linnamotiiv” (1962; lk 231) jääb silma tänu harmoonilisele koloriidile, ja koostajad on teinud kind-laks, et see kujutab Maakri tänaval asunud paberivabrikut. Väga hu-vitav on Taanis elava Ulla Gæstebudi kogus olev Jaröna Ilo sõetehni-kas joonistus “Punktist A punkti B” (2008; lk 243) ja muidugi August Künnapu “Õismäe lapsed” (2004; lk 241). Henn Roodelt on “Turg. Ka-vand I” (1960; lk 205). Kavandid mõjuvad tihti värskemalt kui nikerda-tud lõppvariant.

Koostajate üheks huviks on olnud valgusekäsitlus. Varmo Pirgi “Hiiu jaamas” (1959; lk 197) — üleni sinises maal is — on peategelas-teks värvilised lambid, Jaan Toomiku “Linn” (2003; lk 209), s.t Lasna-mägi on võluv oma värviliste akende poolest, Voldemar Haasilt on us-kumatult meelikõitev “Pärnu maantee õhtul” (1969; lk 225) laternate, autotulede ja akende imelises valguses.

Tartu linnast on kolmteist vaadet, aga ülikooli peahoonet ja Rae-koda nende hulgas ei olegi! See suur peatükk algab Annelinnast ja seda esindab üllatuslikult vaimukalt Imat Suumanni suitsevad “Luunja korst-nad” (2000; lk 251), mis on tõenäoliselt autori napisõnalistest maalidest kõige geniaalsem. Häid maale on palju, näiteks Kaja Kärneri “Karlova. Salme tänav” (dat-mata; lk 257), Silja Salmistu “Supilinn talvel” (2002; lk 269), Alar Tuule “Sakala maja” (2009; lk 275). Selles viimases on tunda tõelist tudengivaimu.

Tartus on ideaalse laiuselga Emajõgi, kus saab laevaga sõita ja mii-tinguid nii pidada, et kui keegi ruuporiga räägib, siis kuulevad seda ka vastaskaldale kogunenud inimesed, nagu see oli näiteks tselluloosi-tehasevastasel rahvakogunemisel. Kunstis on Emajõe suurimaks poee-diks Aleksander Vardi, temalt on teada vähemalt kuusteist maali kõi-kidest aastaagadest ja pooltel koos A. Le Coqi korstnatega. Kahjuks

näeme Vardilt ainult kunstiliselt väheõnnestunud “Linnamotiivi raudteesillaga” (1964; lk 265), mille repro on ka veel valede värvidega. Vardi maal iseda sellepärast, et saaks kujutada ühte oma lemmikobjekti — veduritossu.

Narva puhul tuleb koostajate kiituseks öelda, et on üles leitud Kaarel Liimandi ja Elmar Kitse suurepärased jõge kujutavad maalid väga isikupärases käsitluses (lk 115 ja 117): Liimandilt laia pintsliga hoogsalt tõmmatud rohkes sinises koloriidis “Narva vaade” (1937) ja Kitselt impressionistlikult säpsivalt pruunikates toonides ja suurejoonelise vaatena “Narva panoraam kosega” (1956).

Võru linna esindab ka turg Rudolf Sepalt “Võru turuplats” (1946; lk 301), maalitud vaba käega ja samal ajal nii täpselt, et koostajad said aru, kus on Tamula järv ja muud tähtsad objektid.

Teistest linnavaadetest on originaalsemad Põltsamaal sündinud Tiit Pääsukese “Sünnikodu” (1999; lk 149), Tiit Jaansoni “Türi paberivabrikus koos vanaisaga” (2007/2012; lk 284–285), Raplat kujutav John Smithi “Marko ja Kaido II” (2002; lk 167), Jõgeva mehe Rein Erebi “Külmasamba projekt” (2012; lk 49). Pärnut näeme lennukilt, nagu on seda maalinud Piret Looveer teosel “Kolm km koduni” (2007; lk 155). Viktor Fjodorovi traditsioonilises laadis “Valga maastik” (1963; lk 287) on meeldiv vaheldus, nagu ka armsad 10-aastase Kristina Gergerdti ja 11-aastase Caroline Siimani akvarellid Loksalt, vastavalt “Loksa kultuurikeskus” (2011; lk 88) ja “Loksa bussijaam” (2011; lk 89).

Üks koostajaid Andres Eilart selgitab ka, miks mõned maailmas laiali olevad linnad on ühtlasi meie omad, näiteks Barcelona, kust Erika Salumäe tõi iseseisvuse taastanud Eestisse esimese olümpiakuldmedali ja Eesti lipp heisati vardasse tagurpidi. See lugu võis koostajail tekitada mõtte oma raamatu kujundus uut moodi lahendada. Õnneks on olemas Ado Vabbe võrratu maal “Barcelona kohvikus” (1943; lk 15).

Eestis algas kunstiõpe 1803. aastal Tartu ülikooli joonistuskoolis, kus esimeseks õpetajaks oli Karl August Senff. Tema poeg Karl Julius õppis Tartu ülikoolis arhitektuuri ja raamatusse on õnnestunud võtta tema joonistus keskaegse linnavärvavaga — “Linnavaade, München” (1831; lk 113). Seal õppisid eesti kunstnikkonna teise põlvkonna suurmeistrid.

Saksamaal on väga tähtis koht Eesti ja laiemale Balti riikide ajaloos ka selle pärast, et 1944. aastal jõudsid sinna väga paljud vene- laste eest põgenenud, kes leidsid elupaiga arvukates põgenikelaagrites, Märts Roosmalt on “Fuggerstrasse. Augsburg” (1947; lk 13). Augsburgis toimus palju huvitavat, näiteks Saksamaa eestlaste esimene laulupidu. Eduard Rügal on linoollõige “Geislingeri motiiv” (1948; lk 37), seal

korraldati 1945. aastal esimene eesti kunstinäitus paguluses. Kempteni põgenikelaager oli väike, see-eest Alpide jalamil looduskaunis kohas, nagu näeme Julius Gentaleni maalil “Kempteni linna vaade” (1945; lk 65).

Saksamaalt mindi üle maailma laiali, kõige rohkem Rootsi, kuhu suundus ka Eesti üks parimaid naiskunstnikke Karin Luts koos abikaasa Peeter Arumaaga. Nende esimeseks elukohaks oli Lund, kust pärineb Lutsu “Katused Lundis” (1940. aastate teine pool; lk 95), üks väheseid linnavaateid tema loomingus. Lundis tegutses Eesti Kirjanike Kooperatiiv kuni selle juhi Bernard Kangro surmani 1994. aastal. Karin Luts oli kolmas välismaale põgenenud eestlane, kelle loomingust korraldas Tartu kunstimuuseum esimese isikunäituse kodumaal 1972. aastal. Enne seda oli 1969. aastal eksponeeritud Rootsi põgenenud Endel Kõksi loomingut, jälle esimesena Eestis. Kõnealusesse teosesse on Kõksilt valitud Euroopa nüüde pealinna Brüsseli vaade “Rue Neuve” (1979; lk 21). Olev Mikiver põgenes 1943. aastal Saksa mobilisatsiooni eest Soome, teenis seal eesti üksuses, naasis Eestisse 1944. a ja põgenes siit paadiga Rootsi. Temalt on kaunikoloriidiline taies oma kodulinnast Malmöst “Õhtu Malmö pargis” (1983–1985; lk 99). Olev Mikiveri vanaema venna Ilmari elupaigaks sai Washington ja tema oli see mees, kelle häält teadsid Eestis väga paljud inimesed fraasi “Siin Ameerika Hää, Washington” järgi. Ühed neist on tegelased Kaja Kärneri maalil “Ameerika Häält kuulamas” (1959; lk 303).

Väga palju eestlasi rändas oma uude pagulaskoju Austraaliasse ja sealt on ka palju pilte. Helen Playfordi “Kesklinna kaktus öösel Perthis” (2012; lk 139) paistab silma üksteisesse sulanduva kollase-rohelise-punase intensiivse värvimänguga. Tema ema Eha Laugu maal “Edith näeb und” (1957; lk 138) on väiksemas formaadis.

Kui on tegemist mingite stseenidega, siis on populaarseim turg, seliste taieste esireas on Düsseldorfis Kunstiakadeemias akadeemilise hariduse saanud Paul Raua “Düsseldorfi turg” (1890–1893; lk 31). Linna raekojaplatsil peetakse seal jõuluturgu tänapäevani. Eestlasi on elanud ka Marokos, Erik Schmidt huvitas “Marrakechi turg” (1989; lk 101). Richard Sagritsalt on seevastu “Helsingi kalaturg” (1967; lk 43).

Kõige põnevam välismaalase portree on Aapo Pukilt, kes on selle jäädvustanud Los Angelese kaunis liivarannas tabatud tüübist tehtud foto järgi. Mees nimetas ennast Scumiks, tema koera nimi oli Star (2011; lk 93). Portree “Scum ja Star” on nii hästi maalitud, et selle järgi võiks ära arvata, millisesse sotsiaalsesse klassi või gruppi see modall rannale kogunenud inimeste hulgast kuulub, kõrval on pikk nimekiri: eluheidid, töötud tsirkuseartistid, sutenöörid, tätoveerijad, käsitöömeistrid ja

veel kuus võimalikku elukutset. Samas on ka Malle Jamieson-Agabuši maal “Väänatud linn — Los Angeles” (2006; lk 92).

Piibli järgi pärinevad kõik keeled Paabelist, mis asus Mesopotamias. Tenno Pent Sooster on oma sürrealistliku “Paabeli torni” (2009; lk 131) asetanud kodulinna Tel Avivi. Pilt on tehtud nii kavalalt, et taamal justkui helendaks Paabeli torn.

Tenno isa Ülo Soosteriga läheme vastupidisesse rubriiki, kohtadesse, kuhu eestlased vabatahtlikult ei läinud. Ülo Sooster vangistati 1949. aastal ja saadeti kümneks aastaks vangilaagrisse Karagandas (vabanes 1956). Sealt pärineb ta akvarell “Päikest kummardavad vangid” (1955; lk 57), milles avaldub hea joonistusoskus ja peidetud sinimustvalge. Alo Hoidrelt on “Velikije Luki” (1943; lk 293), kus eestlased olid venelaste jaoks kahuriliha rollis. Adamson-Eric sattus Venemaale mobiliseerituna. “Raisakotkad Jaroslavli kohal” (1942; lk 47) on tähendusrikas nii pealkirja kui ka sisu poolest. Aasalt korjatud lilled ja võrgu sees leiva tõi kunstnikule sünnipäevaks Ants Lauter ning need on pandud aknalauale.

Evald Okase maal “Colosseum” (1966; lk 171) tuletab mulle meelde esimest kunstinäituse külastamist. Okas oli 1950. aastatel ainus ENSV kunstnik, kellele võimaldati loomingulisi reise välismaale, ja 1958. aastal oli tal Tallinna Kunstihoones isikunäitus. Minu klassijuhataja Eva Paal Tallinna Reaalkoolis (siis II keskkool) viis meid seda vaatama ja ma mäletan seniajani suure saali otsaseina, kus rippusid Hollandi prostituutide portreed.

Pintsliga tõmmatud rahvas

Selle köite esikaart kannab pealkirja “Maarjamaa loomine” (lk 4–5) ja kujutab olukorda 13. sajandil. Sellelt sain ma esimest korda ettekujutuse, missugusele võimule miski territoorium kuulus. Eraldi on märgistatud hansalinnad, ordu-, piiskopi- ja vasallilinnused ning kindlustatud kloostrid, samuti praegune Eesti-Läti riigipiir. Peatükkides on erinevalt eelmistest lisamaterjalideks daatumid ja kaldkirjas tekst “Samal ajal mujal”.

Varaseim daatum on “13 500 aastat tagasi” ja kunstiteoseks Paul Raua maal “Ema viis hälli heinamaale” (1913–1919; lk 7). Maali pealkiri kaunistab kogu peatükki ja seda võtet on kasutatud veelgi. Selles köites avaldub eriti hästi koostajate ajaloo- ja kunstiajaloo tundmine. Suurt rõõmu tunnen selle üle, et Mahtra sõja peatükki on valitud Andrus Kasemaa “Mahtra” (1984; lk 105–106) Peri küla endisest kinosaalist (pannoo maalitakse kindla koha jaoks, aga mitte seinale, vaid ma-

terjalile, mida saab teisaldada). See seinamaal on Ilmar Malini omast Tartu ülikooli õppehoones Vanemuise 46 veel võimsam.

Tore leid on Austraalias elanud pagulaseestlase Karl Manbergi “Hoovis” (20. saj II pool; lk 109) — ilus koloriit ja kompositsioon ning mingi armas lapsemeelsus. Peatüki pealkirjaks on sõnad Hando Runneli luuletusest “Maa tuleb täita lastega”. Probleem on peatüki kohal olev daatum 1860ndad. Veel 20. sajandi alul sündis kõikides, ka haritlaste peredes palju lapsi.

Ma ei ole rahul ainult ühe valikuga, sest parim maal rukkilõikus Eesti kunstiajalooos on Johannes Võerahansu “Rukkilõikus” (1938, Enn Kunila kogu). Selles on midagi kosmilist ja ajatut, olmelisi detaile on tõesti vähem kui Richard Uutmaa “Rukkilõikajais” (1941; lk 119). Teine etteheide on see, et ei ole kajastatud Vene baaside paigutamist Eestisse 1939. aasta sügisel ja selle tagajärge. Ometi on olemas Eerik Haameri maal “Evakueeritavad” (1940) ja veelgi dramaatilisem “Perekond vees” (1941). Kui sõnasabast kinni võtta, siis koostajad saavad end õigustada sellega, et need sündmused ei kuulu “uhkete hetkede” hulka. Haamer on maalinud ka “Metsavennad” (1941), kus näeme peamiselt metsa. Evald Okase ja Eduard Einmanni “Polkovnik Sassi vangistamine” (1943; lk 191) on figuuriderohke, aga püüdlik sotsrealism häirib.

Õnneks on 1944. aasta septembris Rootsi põgenenud ja praegu seal elava Enno Halleki “Minu aerud Eestist ja mälestused” (1975; lk 193) järgmisel leheküljel ja see maandab mu pahameele. Eestlaste põgenemist venelaste eest on raske veel mõjusamalt kunsti talletada. Johannes Saali maal “Verivorsti tegija” (1944; lk 197) igale poole paiskunud verega võib olla ühest olimestseenist suurema tähendusega. 1945. aastast on pärit Boris Lukatsi “Jõulud-näärud” (lk 199). Kuni 1946. aastani said kunstnikud kodumaal luua endises laadis ja võis kasutada sõna *jõulud*, okupatsioonivõim hakkas oma tõelist palet senisest jõhkramalt näitama 1947. aastal.

Kohviku teemat saadab Endel Kõksi “Kohvikus” (1942; lk 131), maalitud seega Saksa ajal. See on hea pilt, aga Ado Vabbe “Restoranis” (1950–1952) on oma vaimukuse ja kunstilise meisterlikkuse poolest võrratult parem. Kas ei oleks saanud ka seda maali kasutada?

Suitsupüäsuke tõsteti eesti rahvuslinnuks 1962. aastal ja rukkilill rahvuslilleks 1968. aastal. Kas mitte nende värvide pärast? Kaljo Põllu pühendas laulupidude 100. aastapäevale mitu graafilist lehte ja need olid väljas tema isikunäitusel 1971. aastal Tartu kunstimuuseumis. Vihjed sinimustvalgele ja seninägemata tehnika tekitasid minus sellise elamuse, et mäletan siiani, kus nad rippusid.

Kõikides teostes on midagi kiita. Ivan Sokolovi “Lapsed vaatavad televiisorit, 22.06.1963” (1963; lk 225) ja Ene Korstniku “Lasnamäe” (1984; lk 259) on imearmsad. Kuidas said koostajad teada, et Lembit Saartsi “Lilleostja” (1972; lk 257) ostab just karikakraid ja et Malle Leisi portreel “Milvi” (1977; lk 261) on ka banaanid? Ilmar Kruusamäe maalil “Rahvuslik laupäevak” (1990; lk 267) riisutakse kollemaju kokku rehaga, mille pulkadest moodustub IME, vaimukas on Mall Nukke “Sinine. Rah(v)a näod” (2010; lk 275), Peeter Alliku “Balti kett” (1988; lk 271) on näide sellest, et kunstniku dateeringuid ei saa usaldada, Balti kett toimus ju 1989.

Huvitavaid asju saab teada, näiteks seda, et esimest korda kujutatakse talupoegi 1692. aastal Türi kiriku epitaafmaalil; seoses August Janseni maaliga “Toompea talvel” loeme uskumatut Karl-Siegmund Litzmannist; võime olla uhked selle üle, et jäätee Rohukülast Heltermaani Hiiumaal on Euroopa pikim.

Triloogia lõpeb Mall Nukke teosega “Eesti odüsseia II” (2007; lk 305), mis parafraseerib nii Homerose *Odüsseiat* kui ka Kristjan Raua “Kalevipoja sõitu Põhjamaale” ning mille kirgas koloriit lisab rohkem tähendusi, kui on mahtunud kommentaaridesse.

Aavo Kokk ja Andres Eilart on selle triloogiaga teinud silmad ette kõikidele Eesti kunstiajaloolastele, -teadlastele ja -kriitikutele ning ma arvan, et ühelgi rahval ei ole midagi sarnast. Mul on uhke tunne olla nende rahvuskaaslane.

Krista Piirimäe

KRISTA PIIRIMÄE (1946) on õppinud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas kunstiajalugu 1964–1970, mil selle lõpetas, magistrikraad samas 2000. Olnud Tartu kunstimuuseumi teaduslik töötaja 1970–2006, ühtlasi mitmes koolis kunstiajaloo õpetaja; hiljem vabakutseline kunstkriitik ja -ajaloolane.

LUGU EESTIST JA EESTLASTE LOENDAMISEST

Ene-Margit Tiit. *Eesti rahvastik: Loendamata loendatud*. Tallinn: Statistikaamet, 2024. 251 lk.

Rahvastiku- ja ajaloohuvilise lugeja jaoks on ilmunud järjekordne raamat statistikaametilt Eesti rahvastiku kohta, Ene-Margit Tiidu *Eesti rahvastik — loendamata loendatud*. See on meie tunnustatud emeritprofessori 50. raamat, mis ilmus enam-vähem täpselt autori 90. sünnipäeval. Teos räägib mõnuses keeles ja kõigile arusaadavalt nii Eesti rahvastikust kui ka üldisemalt rahvastiku uurimisest. Ülevaatlikud ja informatiivsed joonised on suureks lisaväärtuseks teabe edasiandmisel. Siinse lühituvustuse eesmärk on tekitada potentsiaalses huvilises lugemisnälga ja anda mõningaid vihjeid selle kohta, mida raamatust otsida.

MITTE AINULT RAHVALOENDUSEST

Eelkõige on see raamat 2021. aasta rahvaloendusest ning selle tulemustest, kuid mitte ainult. Raamat algab ülevaatega statistika- ja rahvastikuandmete kogumise ajaloost maailmas. Lugeja saab lühikese, kuid piisava ülevaate järgmistest teemadest: rahvaloendused kui verstaapostid ajas, eestlaste arv, selle muutumine ja hindamine, Eesti statistika Euroopa Liidu statistikasüsteemis ning registripõhise rahvastikustatistika idee ja põhimõtted. See on hea sissejuhatus järgmisele teemale, milleks on 2021. aasta rahva ja eluruumide loendus Eestis. Tegemist oli tõesti väga omanäolise loendusega Eesti ajaloos. See oli esimene nn registripõhine loendus, kus statistikaameti loendusmeeskond koostöös registrite töötajatega arvutas registriandmete põhjal välja kõik 2021. aasta rahvaloenduse kohustuslikud loendustunnused. Selle suure töö ettevalmistuse käigus tuli hinnata andmete kvaliteeti ning luua uusi meetodeid probleemide lahendamiseks. Nagu autor kirjutab, õnnestus enamasti kätte saada kvaliteetsed ja usaldusväärsed andmed, nii et andmelünki oli vähe. Suurimaks probleemiks oli ja ilmselt ka jääb elukoha-, leibkonna- ja perekonnaandmete kvaliteet.

Eesti 2021. aasta rahva ja eluruumide loenduse metoodilise ettevalmistuse käigus töötati välja leibkondade ja nende elukohtade määramise algoritmid. See oli autori arvates üks keerukamaid lahendamist vajanud ülesandeid, kuid seejuures väga oluline, sest tänu neile algoritmidele teame, kui palju inimesi ühes või teises paigas elab. Selline informatsioon võib oluliselt erineda ametlikust registriandmestikust või ka tavalisest statistikast. Paiknemisalgoritmi abil jaotati elanikud eluruumi-

desse. Omaette ülesanne oli ära arvata, millistes ametlikes eluruumides tegelikult üldse elatakse. Selleks kasutati Eleringi elektrimõõturite andmeid, mis võimaldasid välja selgitada tegelikult kasutatavad eluruumid ehk need, kus tegelikult elektrit tarbiti. Autor kirjutab, et neid oli umbkaudu kolmveerand kõigist olemasolevatest eluruumidest, ülejäänud on kasutusel üksnes hooajaliselt või hoopis tühjad. Ka leibkondade kindlakstegemiseks kasutati spetsiaalset mudelit.

Raamatust saab tänuväärse ülevaate rahvastikuandmete kogumise meetoditest ja nende kombineerimisvõimalustest. Kõik sisulised teemakäsitlused algavad selge ülevaatega definitsioonidest ning andmekogumise põhimõtetest.

Näiteks saame teada, et inimese “sünnikoht” on statistika mõttes ema elukoht lapse sündimise ajal. Samuti võime lugeda, et linnaline asustuspriirkond moodustatakse rahvaloenduse tarbeks linnalise rahvastikutihedusega ruutude kogumina, ehk teisisõnu, et arvestus ei käi administratiivpiiride järgi. Sellistes kõrvuti asuvates ruutudes peab elama vähemalt 5000 inimest, et piirkond läheks arvesse linnana. Selgub, et näiteks Hiiumaal ei ole ühtegi üksust, mis annaks välja kas või väikelinna mõõdu.

Linna mõiste ongi keeruline ja Eestis aja jooksul teisenenud. Näiteks mingi nimega linn võib olla haldusüksus ja samal ajal ka sellest erinev, sama nimega asustustüüp (asustusüksus). Nii võime raamatust lugeda, et Tartu maakonna Tartu linn on haldus- ehk omavalitsusüksus, kus elab 98 313 inimest. Selles Tartu linna nimelises omavalitsusüksuses on asustustüübina linnasisene Tartu linn 95 190 elanikuga ja lisaks veel kümme küla ning kaks alevikku kokku 3123 elanikuga. Tartu linn külgneb Tartu vallaga, mis on eraldi haldusüksus.

Ka inimese rahvus ei ole midagi kindlat, vaid enesemääratluse küsimus ning võib ajas muutuda. Kahe rahvaloenduse vahel, aastail 2012–2021, muutis oma rahvust ligi 25 000 Eesti elanikku ehk umbes 2% rahvastikust. Eestlaste arv suurenes viimase kümne aasta jooksul rahvuse muutmise tagajärjel 14 507 inimese võrra.

Kõige keerulisem on tänapäeval usaldusväärselt mõõta rahva rändeliikumist. Inimestel võib olla mitu elukohta, kuid mitte kõik ei registreeri oma päris elukohta rahvastikuregistris. Peale selle on ka elamismustriid eri aastaaegadel erinevad. Raamatust saab vihje, et tulevikus olekski otstarbekas võtta rahvastiku paiknemise määramisel arvesse elanike kõiki elukohti.

Inimeste liikumise kirjeldamiseks on raamatus kasutusele võetud uued mõisted “sise-pendelränne” ja “välis-pendelränne”. Välispendelränne on näiteks see, kui inimese pere elab ühes riigis, kuid ta ise töö-

tab või õpib teises ja liigub regulaarselt nende kahe vahel. Statistikas on määra just perekonna kodu olemasolu tööriigist erinevas riigis, kus pendelrändaja veedab enamiku töövabast ajast.

VÕRDLUS EELNEVAGA

Raamat toob välja põnevaid võrdlusi varasemate loendustega ning pilte olukorrast 2021. aastal. Näiteks saame teada, et kõige nooremad on Eesti väikelinnade elanikud: mediaanvanus on 37 aastat, samal ajal kui Eestis tervikuna on rahvastiku mediaanvanus 40 aastat.

60 aasta jooksul on peaaegu muutumatuks jäänud eesti emakeelega inimeste absoluutarv, mis 2021. aastal oli 895 493.

Võõrkeeli oskab kõige paremini 30–49-aastane Eesti elanik.

Mõnd murdekeelt oskab 151 820 eesti keelt emakeelena kõnelevat inimest ehk 17% sellistest Eesti elanikest. Kõige populaarsem on Võrumurre.

Viimase kümne aasta jooksul on kiiresti suurenenud kõrgharitud inimeste osakaal, mis 15-aastaste ja vanemate inimeste seas on umbes 36%.

Suureneb info ja side alal tegutsevate inimeste arv, samuti kasvab IT-valdkonnas töötavate inimeste osakaal. Varasemast rohkem on meil kirjastajaid, filmide ja telesaadete tootjaid ning muid meedia- ja infovaldkonna töötajad. Märkimisväärselt on suurenenud nende inimeste arv, kes tegutsevad halduse, teaduse, arenduse või juhtimise alal, ning tublisti on täienenud juristide, arhitektide ja inseneride read. Viimasel kümnendil on kasvanud ka tervishoius ja sotsiaalhoolekandes ning kunsti ja meelelahutuse alal töötavate inimeste arv.

Poole raamatust võtab enda alla Eesti maakondade rahvastiku lugu. See ei ole mitte ainult rahvastiku arengulugu, vaid ka ajalooline ülevaade maakondade kujunemisest, maakondi moodustavatest valdadest ja asulatest, nende ajaloost ning rahvastiku muutumisest hariduse, kodakondsuse, emakeele, elukoha, usu, keelteoskuse ja murdekeelte valdamise järgi. Juttu on inimeste tervisest, tegevusaladest, ettevõtlikkusest, eluruumidest. Viimase kümne aasta võrdlus näitab, et kasvanud on vaid Harju- ja Tartumaa rahvastik, kõigi teiste maakondade rahvaarv on kahtlenud. Suurimad kaotajad on olnud Ida-Virumaa ja Jõgevamaa.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Ene-Margit Tiidu raamat on hea lugemine nii rahvastiku- kui ka ajaloo huvilistele. Teose pealkiri on oma moodsa paradoks — “loendamata loendatud” —, mis viitab sellele, et Eesti viimane rahvaloendus toimus suuremalt jaolt ilma kedagi loenda-

mata. Üks paradokse peitub ka raamatu sisus, nimelt on autor rõõmus, et mingit üllatust ei olnud. Miks on see statistikule kõige parem uudis, jäägu iga lugeja enda välja nuputada.

Mare Ainsaar

MARE AINSAAR (1966) on lõpetanud Tartu Ülikooli inimgeograafia erialal (1990), kaitsnud samas teadusmagistri väitekirja (1994) ning Soomes Turu Ülikoolis filosoofiadoktori väitekirja sotsiaalteaduste alal (2004). Praegu TÜ sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika kaasprofessor. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artiklid “Eluasemepoliitika Eestis 1918–1995” (koos Jüri Kõre ja Margus Hendriksoniga; 1996, nr 10, lk 2133–2163), “Lapse saamise ajastamine ja laste arv: Sündimustrendid Euroopas” (2011, nr 12, lk 2330–2351) ja “Muutused Eesti perekäitumises 20. ja 21. sajandil” (koos Kairi Kasearu ja Kadri Rootaluga; 2014, nr 11, lk 1937–1961).

ABSTRACTS

SABĪNE KOŠEĻEVA. **Wax tablecloth**

EVE PORMEISTER. **“The Vanishing King” — Eduard von Keyserling: A belated interview with Klaus Modick**

The conversation with the highly acknowledged German writer Klaus Modick (born in Oldenburg on 3 May 1951) that took place at the beginning of this year should already have happened before the presentation of the Estonian translation of his artist novel Keyserlings Geheimnis (Keyserling's Secret, 2018, Estonian translation “Keyserlingi saladus” by Anne Arold, 2020) at the 2020 literature festival Prima Vista with the general title Human Shadows. Initially, the interview was postponed due to the covid virus, then because of the author's health. In the meantime, however, it has turned out that, circumstances allowing, we will see him at the literature festival in May 2025.

Our conversation was primarily driven by the book Keyserling's Secret, which speaks about Count Eduard von Keyserling (14 May 1855 – 28 September 1918), a writer and playwright with Baltic-German roots, the infamous portrait Lovis Corinth painted of Keyserling in 1901 and the creative work of the count himself.

We take a look at the novel's writing process and two potential ways of interpreting it. Eduard von Keyserling, a master of capturing moments, who recorded the world with the eyes of a photographer and impressionist, naturally leads our thoughts to impressionism in literature and the meaning of impressionism in Klaus Modick's own attitude to life and perception of reality. We muse on the relationship between beauty and ugliness and irony, the role of pictures in composing a narrative, the symbiosis of pictures and words in the perception of the world, and, in this connection, we touch on

the transformation of the world into a picture and the position and perspective of literature as a medium.

*And, of course, like in several earlier conversations, I can't get over or around the trees as selling the forest is a recurring motif in Eduard von Keyserling's creation, and the allusions to Keyserling's novel *Abendliche Häuser* (Evening Houses, 1914) appearing in Klaus Modick's story were an obvious challenge. In the last part of the conversation, we circle back to the author of the motto, the Swiss writer Robert Walser (15 April 1878 – 25 December 1956), whose path crossed with the Baltic German Count Eduard von Keyserling, who was nearly blind at that time. (Auth.)*

IAN THOMSON. 1939: **Before darkness fell**

In this essay I reconstruct a rail journey that my Estonian grandfather Erich Haugas took from Tallinn to Budapest (and back) in the summer of 1939. As a dairy chemist he had been invited to Budapest to take part in an international agricultural conference. The Second World War was only months away, and the frontiers crossed by my grandfather in the course of his railroad odyssey were fraught with imminent troubles. Many conference delegates had turned down their invitations as European democracies were everywhere under threat by Hitler and Stalin. My grandfather must have sensed the coming chaos while Estonian State Railways express took him through Latvia, Polish-occupied Lithuania, Poland and Nazi-governed Slovakia.

*I was able to reconstruct the journey through the visa stamps in my grandfather's passport. These were a bewildering array of triangles, symbolic eagles, oblong and hexagon shapes rubber-stamped by uniformed frontier police and customs officials. The stamps were not always easy to decipher. Was that a Latvian stamp or an Estonian one? Slovak police? Hungarian police? Also invaluable to me were the contemporary reports on the Budapest conference in *Postimees* and *Uus Eesti*. These were written by the Estonian journalist Ardur Taska, who accompanied my grandfather for much of the trip.*

The essay owes something in its atmosphere and political themes to the espionage novels of Eric Ambler (“unquestionably our best thriller writer”, according to Graham Greene), who published his fifth and perhaps finest spy novel, The Mask of Dimitrios, in that fateful year of 1939. In it, an English university lecturer travels to Istanbul via Sofia by rail sometime in the late 1930s, only to find himself entangled in the affairs of a Greek criminal. My grandfather was never caught up in an Ambler-like mesh of intrigue abroad, but his journey from Tallinn took him through an Ambler-like mass of shifting European frontiers. In 1937 and 1938, Ambler wrote a string of espionage classics — Uncommon Danger, Epitaph for a Spy, Cause for Alarm — that unfold along the disputed frontiers of pre-war Europe that my grandfather traversed with Artur Taska. Sensing the looming war, Ambler cut his characters adrift in a world shadowed by Nazi and Stalinist terror. Ambler’s chemists, engineers, journalists are lower-middle-class anti-heroes far removed from the hunting-shooting-fishing brigade depicted by John Buchan in The Thirty-Nine Steps. Often, they have foreign blood or are not wholly British. (Josef Vadassy, the refugee teacher wrongly accused of espionage in Epitaph for a Spy, was born in Hungary and has a Yugoslav passport. “If you don’t mind my saying so, you don’t look British,” he is told.) Spy novels had existed before Ambler, but few had described the treachery and double-dealing inherent in the trade in a Europe that was about to erupt into war. Ambler’s fingerprints are all over this essay.

Most Estonians did not want another world war; they feared a renewed dominance of the Baltics by Russia and Germany alike and were aware of the appalling cost of so many more millions dead. When Hitler crashed into Czechoslovakia in March 1939, however, small nations like Estonia knew they could expect little mercy from their totalitarian neighbours. Czechoslovakia — the only democratic country in central eastern Europe — had been overwhelmed without so much as a shot being fired. How had this happened? A nation that appeared so suddenly on the maps of Europe at the

end of the First World War had disappeared from those maps on the eve of the second. My grandfather arrived in Budapest just four months after Prague fell to Hitler. Estonia's turn might be next.

By the time Erich reached Budapest, the western part of Czechoslovakia had been incorporated into the Nazi German Protectorate of Bohemia and Moravia; the eastern part had become the Hitlerite puppet state of Slovakia. To the unalloyed satisfaction of most Germans, Hitler then took back the Baltic port of Memel from Lithuania to add to East Prussia. Taska's account of the train journey he took with my grandfather, "Through Pre-War Slovakia", was published belatedly in Postimees on 23 September 1939, a full two months after the Budapest conference had ended but less than a month after Hitler invaded Poland. Hitler had now all but abandoned Estonia to its fate and Stalin was poised to force Estonia into the Soviet Union. Unsurprisingly, the official Estonian press did its best to play down the bad news coming out of Europe at this moment. Taska thus hailed Slovakia ("the youngest state in Europe") as a picturesque land of golden orchards, grasslands and "walnut tree groves" — a cheerful Nazi client state. Taska's article, with its judicious dabs of local colour, served to reassure the Estonian public that small nation states like Slovakia were surviving even amid the thunder of all Europe breaking up.

I remember talking to my grandfather about his epic rail journey to Hungary and how he had shaken hands in Budapest with Admiral Horthy. By then he was living in exile in St Albans on the London commuter belt; Budapest in 1939 had become a distant memory to him. (Auth.)

OTT KURS. Landscapes, peoples and countries of the northern migrations of the Turks

The original home of the Turkic peoples lies in the grass and forest landscape of the northern part of Upper Asia from where they migrated in several directions. The first to move westwards were the Huns, who crossed the Volga (Itil) River in 360 and the Carpathian mountain passes in 433 and

progressed to Western Europe. At the end of the 6th century, the Göktürk tribes formed a khaganate stretching from Manchuria to the Black Sea. The Bulgars, who had lived along the Black Sea coast from the 6th century, were subjugated in the 7th century to the Khazars, who founded the Khazar Khaganate in the landscape of southern and desert steppes between the Black and Caspian seas or a union of Turkic tribes that had adopted Judaism and had their capital at Itil in the Volga delta. Part of the Bulgars moved to the Central Volga region where they founded a state together with the Finno-Ugric peoples. Their descendants are the Chuvash. The Pechenegs lived in the area between the lower reaches of the Volga and the Ural Mountains in the period between 700 and 900, and when they were pushed to the west, they merged with the Hungarians. The Cumans or Kipchaks, whom the Eastern Slavs called the Polovets, moved in the steppe corridor between the Altai and Carpathian Mountains in the 11th–14th centuries. In the 13th century, the Kipchak/Cuman steppe was conquered by the Mongols, who established the world's largest continental empire of all time. The westernmost successor state of the Mongol Empire was later called the Golden Horde. The main part of its population consisted of the Cumans; the most important city Sarai was located on the lower reaches of the Volga. In the 15th century, the Golden Horde was divided into the Great Horde and the Nogai Horde, and further into the khanates of Astrakhan, Kazan, Crimea, Siberia and Uzbekistan. Volga Bulgars and Cumans became Tatars and Bashkirs. Crimean Tatars, Karaims, Kumyks, Karachais and Balkars became established in the steppes of Eastern Europe and North Caucasus and in the foothills of the Caucasus. The Nogai, Karakalpaks, Kazakhs and the nomadic tribes who joined the resident Uzbeks originated in the dry plains further to the east. In the 16th–19th centuries, all these peoples were subjugated to the Russian Empire. After the formation of the Soviet Union (1922), the written languages of Turkic and other minority peoples were developed, school textbooks, newspapers, magazines and to some extent literature were published in order to spread com-

munist ideas, and ethnic territorial units were formed. After the collapse of the Soviet Union (1991), five Turkic countries emerged. The largest of them with the largest area and greatest economic power is Kazakhstan (2,724,902 km², 20 million inhabitants), while Uzbekistan has the largest population (448,989 km², 36.8 million inhabitants). Cooperation with Turkey began to develop, and the Turkic Council, an organization of Turkic-speaking countries, was formed. At present, it includes Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and the internationally unrecognized Turkish Republic of Northern Cyprus; from 2021, it is called the Organization of Turkic States. It also includes Hungary as an observer. Since Hungary has both a Finno-Ugric and a Turkic-Tatar identity, it can be considered the westernmost descendant of the northern migrations of the Turkic tribes. (Auth.)

INGVAR LUHAÄÄR. **Poetry**

EDUARD VILDE. ***Iron Hands*: Chapter 3**

SZILÁRD TIBOR TÓTH. **On the need for rehabilitation of Eduard Vilde in general and in the local context**

The aim of the article is to rehabilitate the writer Eduard Vilde (1865–1933) in a similar way to the pastor Heinrich Stahl (ca 1600–1657) and the Southern Estonian literary language (Tóth 2021a, 2019), linking Stahl and Vilde through the easternmost city of Estonia, Narva. To commemorate the founder of the Estonian literary language, we consecrated a memorial plaque to Stahl in the tower of Alexander's Cathedral there in 2020.

Stahl created the Estonian written language in the first half of the 17th century, while Eduard Vilde made Estonians read fiction at the end of the 19th century. Thus, the works of Stahl and Vilde seem to be among the most important milestones in Estonian written language. By the time he moved to Narva in 1642, Stahl had already finished the work related to the Estonian language, while Vilde was editing the newspaper Virmaline in Narva from 1897 to 1898 and writing the novel

Raudsed käed (*Iron Hands*), which does not seem to be one of the author's best-known works today. The novel has not been published for the last six decades.

As the novel focuses on the lives of the workers in the Kreenholm Manufacturing Company, it can be seen as a local Narva text; so it became necessary to rehabilitate *Iron Hands* in a local context. The reception of the novel has remained one-sided. Literary critic Toomas Liiv has pointed out that literary historian and author of schoolbooks Mihkel Kampmaa (1867–1943) used the term “socialist realism” about it as early as 1923 (Liiv 2004: 11). Eduard Vilde was regarded during the Soviet period as an author who corresponded to the Soviet paradigm. In the 2000s, Vilde's rehabilitation process began. Writer Toomas Raudam has tried to give a new interpretation to Vilde's short novel *Lunastus* (*Redemption*). I have also interpreted *Iron Hands* in a religious (Christian) key and argued that this exciting novel can be seen as a negative Bildungsroman, modelled on Goethe's *The Sorrows of Young Werther* (Tóth 2021b: 9–10). Thus, Eduard Vilde, who fell out of the mainstream of reception after the socialist era and became a prisoner of communist reception, should also be rehabilitated from an ideological point of view. Together with heritage conservation inspector Madis Tuuder, we identified Vilde's dwelling house at Malmi Street 6 in Narva, on the wall of which we unveiled Vilde's memorial plaque on 28 May 2021. (Auth.)

JENNIFER NAGEL. Epistemic territory

The presidential address delivered at the 116th Central Division meeting of the American Philosophical Association makes the case that there is something of epistemological interest to be gained in studying the empirical details of what is happening in ordinary knowledge attribution. In particular, she draws on the field of conversation analysis in sociology to show how interjections such as ‘oh’ function as markers of knowledge acquisition, and that such markers play an important role in our everyday project of achieving coordination through the sharing of knowledge. Borrowing the concept

of 'epistemic territory' from the sociologist John Heritage, Nagel describes the dynamics of how relative epistemic positions are calculated and negotiated in a conversation.

One epistemological import of these empirical descriptions is that they suggest a diagnosis of what is wrong with philosophical scepticism. The sceptic abuses the described cooperative conversational mechanisms as if his desire was to minimise knowledge. Even though he presents himself as benevolently committed to the project of investigating the nature of knowledge itself, he is missing something important about how epistemic territory is initially gained and instinctively granted. (Transl.)

Review

LEO LUKS. **On the benefit and harm of the history of philosophy for Estonian spiritual life**

Elmar Salumaa. Filosoofia ajalugu. [History of Philosophy.] Vol. I: Antiikfilosoofia. Keskaja filosoofia. [Ancient Philosophy. Medieval Philosophy.] Vol. II: Uusaja filosoofia. [Modern Philosophy.] Compiled by Ivar Tröner. Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023. 607 + 784 pp.

ANDRES HERKEL. **Is the world on a downward slope; are we on the road to total mental blindness?**

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. Varjatud märgid ja salaühingud: Vandenõuteooriate tähendusmaailm. [Hidden Signs and Secret Societies: The World of Meanings of Conspiracy Theories.] (Vaba Akadeemia raamatukogu 5.) Tallinn: Postimehe Kirjastus, 2023. 656 pp.

KRISTA PIIRIMÄE. **A trilogy on the Estonian country and people with the colours of its flag upside down**

Aavo Kokk, Andres Eilart. Pintsliga tõmmatud Eesti. [Brush-stroke Estonia.] Editor Vilve Torn, designer Helen Kokk, car-

topographers Kristel Kutsar, Triin Laur, Markus Untera, photographer Marko Mumm. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011. 305, [8] pp.

Aavo Kokk, Andres Eilart. Pintsliga tõmmatud linnad. [*Global Estonia.*] Editor Vilve Torn, designer Helen Kokk. Tallinn: Hea Lugu, 2012. 305, [10] pp.

Aavo Kokk, Andres Eilart. Pintsliga tõmmatud rahvas. [*Brush-stroke nation.*] Editor Vilve Torn, designer Helen Kokk, photographers Vallo Kruuser, Lauri Kulpsoo. Tallinn: Aavo Kokk ja Andres Eilart, 2023. 309, [5] pp.

MARE AINSAAR. The story of Estonia and counting of Estonians

Ene-Margit Tiit. Eesti rahvastik: Loendamata loendatud. [*Population of Estonia: The Counted and the Uncounted.*] Tallinn: Statistikaamet, 2024. 251 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXX

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

MARE AINSAAR PhD (1966), associate professor of sociology and social politics at the Institute of Social Studies, University of Tartu

ANDRES HERKEL PhD (1962), politician, psychologist and orientalist, editor at *Postimees* newspaper

SABĪNE KOŠEĻEVA (1989), Latvian writer

OTT KURS PhD (1939), emeritus professor of the University of Tartu, human geographer

INGVAR LUHAÄÄR (1945), poet

LEO LUKS PhD (1976), senior lecturer at the Institute of Economy and Social Sciences, Estonian University of Life Sciences, senior researcher at Under and Tuglas Literature Centre

JENNIFER NAGEL PhD (1968), Canadian philosopher, professor at the University of Toronto

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

PEETER PAASMÄE (1963), graphic designer and photographer

KRISTA PIIRIMÄE MA (1946), freelance art historian and critic

EVE PORMEISTER PhD (1956), Germanist, librarian at the Department of Exile Estonian and Older Literature in Tartu Public Library

IAN THOMSON (1961), biographer, journalist, translator and literary critic of Estonian descent

SZILÁRD TIBOR TÓTH PhD (1970), junior lecturer of Estonian at Narva College of the University of Tartu

EDUARD VILDE (1865–1933), writer and playwright

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXX

Algus 2018. aasta 6. numbris.

15. november [1950]. Arstiteaduskonna dekaani ja prodekaani vahetuse kohta on rektor A. Koort avaldanud käskkirja 11. nov. 1950.

Selle käskkirja kohaselt vabastatakse arstiteaduskonna dekaani kohustest meditsiiniliste teaduste doktor prof. Elmar Karu arvates 11. nov. 1950 ja kinnitatakse dekaani ajutiseks kohustetäitjaks prodekaan, meditsiiniliste teaduste kandidaat dots. Elmar Siirde arvates samuti 11. nov. 1950.

Edasi vabastatakse sama käskkirjaga arstiteaduskonna prodekaani kohustest meditsiiniliste teaduste doktor prof. Valter Hiie arvates 11. nov. 1950 ja kinnitatakse prodekaaniks vanemõpetaja Aleksander Räni arvates samast 11. nov. 1950.

16. november. Rektori käskkirjaga 15. nov. 1950 vabastati ülikooli teenistusest omal soovil õigusteaduskonna tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri professor, juriidiliste teaduste doktor prof. Elmar Ilus arvates 1. dets. 1950.

17. november. 25. nov. 1950 täitub 140 aastat Nikolai Ivanovitš Pirogovi sünnist. Sel puhul otsustas ülikooli nõukogu oma tänasel koosolekul E. Martinsoni ja A. Villi ettepanekul omistada Tartu Riiklikule Ülikoolile Pirogovi nimi. Prof. G. Rägo avaldas küll arvamist, et ettepanek tahaks veel kaalumist, mille peale aga E. Martinson vastas, et Pirogovi nime omistamine ülikoolile on auküsimus, mis peaks igauhele olema vastuvaidlematult selge.

Ettepanekut pooldav otsus langetati ühel häälel vastuhälgeta. Prof. G. Rägo ja vanemõpetaja geograaf [E.] Varep²⁸⁶³ jäid erapooletuks. Otsus vajab veel kõrgemalt poolt kinnitamist.

²⁸⁶³Endel Varep (1915 – 13. IV 1988 Tartu) õppis Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonnas loodusteaduste alal 1933–1938, mil selle lõpetas, ühtlasi lõpetas samal aastal didaktilis-metoodilise seminari ja sai keskkooli loodusõpetuse, maateaduse ja keemia õpetaja kutse, geograafiakandidaat 1948, ÜS Concordia liige. Kaitseväeteenistuses Kuperjanovi Partisanide Pataljonis Tartus 1938, Sõjakooli 2. aspirantide laskurkompaniis Tallinnas 1938–1939, ohvitseri juhtimispraktikal 7. jalaväerügemendis Võrus 1939–1940, lipnik 1940; geograafiaõpetaja Tartu 5. Keskkoolis 1940–1941 ja Tartu 3. Gümnaasiumis 1941–1944, Pärnu Majandustehnikumi õpetaja 1944–1945; TRÜ matemaatika-loodusteaduskonna geograafia kateedri aspirant 1941, TRÜ geo-

18. november. Täna andsin sisehaiguste propedeutika kateedri juhatamise üle dr. J. Savisaarele. Üleandmise juures viibis prodekaan A. Räni, rinnas tervishoiu eesrindlase ja akadeemiline märk. Laskis end 2 tundi oodata, oli minu suhtes reserveeritud, üleolev. Nõudis, ma esitagu puudused oma töös... Lahkumisel soovis J. Savisaarele kateedri juhatamiseks õnne. Minule pistis vaikselt pihku paar sõrme...

20. november. On teatavaks saanud mõned vanemad rektori käskkirjad. Dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri juhatajaks-vanemõpetajaks on kinnitatud käskkirjaga 13. sept. 1950 Dimitri Šardin arvates 3. aug. 1950.

Sama kateedri vanemõpetajaiks on kinnitatud: käskkirjaga 28. aug. 1950 Mihhail Makarov²⁸⁶⁴ arvates 21. aug. 1950; käsk-

graafia kateedri assistent 1945–1947, vanemõpetaja 1947–1955, kateedri juhataja kt 1947–1949, juhataja 1949–1968, dotsent 1955 (kinnitati 1956) – 1968, füüsilise geograafia kateedri dotsent, kateedri juhataja 1968–1975, professori kt 1975 (kinnitati 1980) – 1987, konsultantprofessor 1987–1988; Eesti Looduseuurijate Seltsi looduskaitsesektsiooni esimees a-st 1952, Eesti Geograafia Seltsi asutajaid (aseesimees 1956–1985, auliige 1980), ENSV TA Looduskaitse Komisjoni (aseesimees 1955–1972) ja Kodu-uurimise Komisjoni rajajaid, Eesti Looduskaitse Seltsi asutajaid 1966 ja auliige 1979, *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* geograafiaosakonna juhataja, monograafia *Eesti järved* (Tallinn: Valgus, 1968) kaasautorina Nõukogude Eesti preemia laureaat 1972; NSVLi Geograafia Seltsi õpetatud nõukogu liige, auliige 1980.

²⁸⁶⁴Mihhail Makarov (1922 – 4. XI 2019 Tallinn) õppis Leningradi Riikliku Ülikooli filosoofiateaduskonna filosoofia osakonnas 1946–1950, mille lõpetas dialektilise ja ajaloolise materialismi ning filosoofia õpetaja kutsega, filosoofiakandidaat 1960, filosoofiadoktor 1967 (kinnitati 1968; mõlemad LRÜ). ASi Eesti Diatomiit kaevandustööline Narvas 1939, Narva metskonna tööline 1940, Narva 2. Keskkooli õpilane 1940–1941; mobiliseeriti Punaarmeele 1941. a juulis, tagavaralaskurpolgu reamees Kirovi oblastis Slobodskoi linnas 1941, ehituspataljonis Tšeljabiniski oblastis Kamensk-Uralski lähedal 1941, Eesti Laskurkorpuse 7. eesti laskurdiviisi 354. laskurpolgu reamees ja seejärel poliittöötaja asetäitja 1942, sai 1942. a detsembris Velikije Luiki all raskesti haavata, ravil hospitalides Kalininis, Ivanovos ja Šujas 1942–1943, I Balti rinde tagavarapolgu jaotuspunktis 1943, taas hos-

kirjaga 31. aug. 1950 Naum Itškevits²⁸⁶⁵ arvates 25. juulist 1950 ja käskkirjaga 6. okt. 1950 Matvei Tšalõi²⁸⁶⁶ arvates 11. sept. 1950.

pitalides Rževis ja Kaasanis 1943–1944, demobiliseeriti 1944. a jaanuaris sõjainvaliidina; keskkoolikursustel ja ENSV Riikliku Plaanikomitee õppekombinaadi raamatukoguhoidja Moskva oblastis Jegorjevskis 1944; ELKNÜ KK komsomoliaktiivi kursustel Leningradi oblastis Puškinis 1944, ELKNÜ KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna lektor Tallinnas 1944–1945; aastail 1950–1971 eri aegadel TRÜ dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri, marksismi-leninismi aluste kateedri ja filosoofia kateedri õpetaja, vanemõpetaja, vanemteadur, dotsent ja professor, ühtlasi nimetatud kateedrite juhataja; Eesti Põllumajanduse Akadeemia NLKP ajaloo ja filosoofiakateedri vanemõpetaja kohakaasluse alusel 1959–1960; Tallinna Polütehnilise Instituudi filosoofiakateedri juhataja 1971–1972, NSVLi TA Filosoofia ja Õiguse Osakonna Leningradi filiaali filosoofiakateedri professor 1972–2005; TRÜ parteikomitee liige 1962–1963 ja 1967–1968.

²⁸⁶⁵Naum Itskovits (Itskovits; 1906–?) õppis Harkivi Rahvamajanduse Instituudi õigusteaduskonnas 1928–1930 ja seejärel Moskva 1. Riikliku Ülikooli ja sellest 1931. a eraldatud Moskva Ajaloo- ja Filosoofia Instituudi filosoofiateaduskonnas 1930–1932, mille lõpetas filosoofia õpetaja kutsega, filosoofiadoktor 1969. Parteikooli sekretär 1925–1926 ja poliitharidustöötaja Stalinos (Donetskis) 1926–1928, N. Baumani nimelise Mehaanika- ja Masinaehituse Instituudi dialektilise materialismi kateedri assistent Moskvast 1931–1932, Krasnodari Pedagoogilise Instituudi dialektilise materialismi kateedri dotsendi kt 1932–1933, Zaporizžjas Masinaehituse Instituudi sotsiaal-majanduslike ainete kateedri juhataja ja dotsendi kt 1933–1939, Zaporizžja Pedagoogilise Instituudi marksismi-leninismi aluste kateedri filosoofia vanemõpetaja 1939–1941; Punaarmee 1941–1948, sh Tšeljabinski oblasti sõjakommisariaadi poliitosakonna vaneminstruktor 1941–1942, Molotovi (Permi) kuuli- ja miinipildurite kooli vanemõpetaja 1942–1944, poliitosakonna agitaator 1944–1946 ja lektor 1946–1947 Poolas ja NSVLi okupatsioonivägedes Saksamaal, Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonna poliitvalitsuse käsutuses Tšbilisis 1948, ohvitseride maja vaneminstruktor Kirovabadis (Гəncəс) 1948, seejärel demobiliseeriti; Dnepropetrovski (Dnipro) Riikliku Ülikooli filosoofiakateedri vanemõpetaja 1948–1950; TRÜ filosoofiakateedri vanemõpetaja 1950–1951, vabastati ametist; Vilniuse Pedagoogilise Instituudi õppejõud a-st 1951.

²⁸⁶⁶Matvei Tšalõi (1909–?) õppis Leningradi Riikliku Ülikooli filosoofiateaduskonnas 1939–1941 ja 1947–1949, mille lõpetas dialek-

Poliitilise ökonoomia kateedri õpetajaks on kinnitatud: käskkirjaga 23. sept. 1950 Mihhail Bronstein²⁸⁶⁷ ja käskkirjaga 6. okt. 1950 Rudolf Sorrok²⁸⁶⁸ ja Arno Kööri, kõik kolm arvates 1. sept. 1950.

tilise ja ajaloolise materialismi ning filosoofia ajaloo õpetaja kutsega. Simferopoli linnanõukogu töökodade elektrimontöör 1923–1927, Õhulaevastiku Instituudi töölisfakulteedi õpilane Leningradis 1927–1931, S. Kirovi nimelise tehase elektrimontöör Leningradis 1931–1932, ÜLKNÜ Tosno rajoonikomitee vastutav sekretär ja seejärel instruktori kt Leningradi oblastis 1933–1934, S. Kirovi nimelise tehase ühe allasutuse direktori asetäitja majandusalal 1934–1935, L. Krassini nimelise tehase töökaitsja ja ohutustehnika ülem Leningradis 1935–1939; Punaarmee poliit- ja parteitöötaja Leningradi, 3. Valgevene ja 1. Ukraina rindel ning seejärel NSVLi sõjaväeüksuste poliittöötaja Austrias, Tšehhoslovakkias, Ungaris jm 1941–1947, mil demobiliseeriti sõjainvaliidina, sest oli saanud 1941. aastal Leningradi rindel põrutada ja raskes ti haavata ning 1944. aastal taas haavata; TRÜ dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri vanemõpetaja 1950–1951, vabastati ametist.

²⁸⁶⁷Mihhail Bronštein (1923 – 9. IV 2022 Genf) õppis Lensoveti nimelise Keemilise Tehnoloogia Instituudi sõjandusteaduskonnas Leningradis 1940–1941 ning Leningradi Riikliku Ülikooli majandusteaduskonnas 1946–1949, kus omandas poliitilise ökonoomia õpetaja kutse, majanduskandidaat 1954, majandusdoktor 1965 (kinnitati 1966; mõlemad LRÜ), Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia korrespondentliige majandusteaduse alal 1975, akadeemik põllumajandusökonoomika alal 1986. Punaarmees 1941–1946, sh õhusuurtükiväe koolis Omskis 1941–1943, õhusuurtükiväe ohvitser Edelarindel ja Leningradi sõjaväeringkonnas, Poolas ja Saksamaal 1944–1945; TRÜ poliitilise ökonoomia kateedri õpetaja ja vanemõpetaja 1949–1955, dotsendi kt ja dotsent 1955–1967, professor 1967–1993, seejärel emeritprofessor, kateedri juhataja 1961–1989, TRÜ rektoraadi nõunik 1990–1993, ühtlasi NSVLi TA Majandusmatemaatika Keskinstituudi Eesti filiaali vanem teaduslik töötaja 1967–1980 ja ENSV TA Majanduse Instituudi vanem teaduslik töötaja 1980–1986; Eesti Vabariigi Moskva saatkonna majanduskonsultant 1992–1995; Rahvarinde ja ühenduse Vaba Eesti liige; NSVLi Rahvasaadikute Kongressi ja NSVLi Ülemnõukogu liige 1989–1991, kuulus selle majandusreformide komiteesse.

²⁸⁶⁸Rudolf Sorrok (1910 – 24. X 1984 Tartu) õppis EK(b)P KK ja Vabariikliku Parteikooli propaganda- ja agitatsiooniosakonnas Tallinnas 1948–1950 (selle diplom oli võrdne õpetajate instituudi omaga) ja Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna kaug-

Marksismi-leninismi aluste kateedri vanemõpetajaks on kinnitatud rektori käskirjaga 2. nov. 1950 Elisabeth Külaots²⁸⁶⁹ ar-

õppes 1951–1955, seda lõpetamata. Lugemistarede juhatajate kursuste kuulaja Oudova Pedagoogilises Tehnikumis ning lugemistare juhataja Strugi Krasnõje rajoonis Mogutovos, Dubnitsas ja Zapoljes 1928–1930, ühtlasi grupivanem nn kulakute väljasaatmisel; Leningradi oblasti rahvusvähemuste partei- ja nõukogude kooli nõukogude osakonna kuulaja 1930–1932; Punaarmees 1932–1934 väeosa nr 2488 polgukooli kursant ja jaokomandör; Leningradi Oktoobri raudtee tehnikakooli eksploatatsiooniteaduskonna õpilane 1934–1937, Oktoobri raudtee 4. eksploatatsiooniosakonna tagavarahooldustehnik ja jaamakorraldaja Detskoje Selo, Šušarõ, Volkovo jt raudteejaamades 1937, arreteeriti süüdistatuna raudtee tehnilise eksploatatsiooni reeglite rikkumises, mõisteti esialgu kuueks aastaks vangi, kandis karistust Leningradis ja Karjala-Soomes, vabanes NSVLi Ülemkohtu otsusega 1939. a aprillis; Leningradi oblasti trammi- ja trollibussivalitsuse vagunite remonditehase lukksepp, brigadir ja tsehhiülem 1939–1941; Leningradi Dzeržinski rajooni sõjakomissariaadi juhtivkoosseisu kursuste kursant ja nn 5. kolonni vastase võitlusrühma jaokomandör 1941, evakueeriti Leningradist 1942. a veebruaris; Eesti Laskurkorpuse 1. (hiljem 63.) üksiku tagavaralaskurpolgu tankitõrjeroodu komandör 1942–1945, koos rühma võitlejatega komandeeringus Ida-Preisimaal 1945. a juunist kuni oktoobrini; Tartu Linna Sõjakomissariaadi III ja II osakonna ülem 1945–1947, EK(b)P Tartu Linnakomitee instruktor, parteikabineti juhataja 1947–1948, propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja 1950–1952 (vabastati ametist ankeediantmetete väidetava varjamise pärast); TRÜ poliitilise ökonomia kateedri õpetaja, assistent ja vanemõpetaja 1950–1954, TRÜ ametiühingukomitee esimees 1952–1957, Põllumajanduse Mehhaniseerimise Tööstuskooli nr 3 direktori asetäitja Tartus 1956–1960; Tartu Naha- ja Jalatsikombinaadi ametiühingukomitee esimees 1960–1963, tehnilise informatsiooni osakonna vaneminsener 1963, Jõgeva Nahavabriku juhataja a-st 1963, viimaks kombinaadi ehitustööline; Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu saadik, EK(b)P Tartu Linna-komitee liige 1951–1952.

²⁸⁶⁹Elisaveta Külaots (Elsa K.; Jelisaveta (Jelizaveta) K.; 1905 – 31. III 1981 Tartu) õppis J. Marchlewski nimelise Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningradi filiaali eesti sektoris 1927–1931, kus omandas ühiskonnateaduste õpetaja kutse, ja A. Herzeni nimelise Riikliku Pedagoogilise Instituudi geograafia osakonna kaugõppes Leningradis 1937–1940, seda lõpetamata. Eesti Pedagoogilise Teh-

vates 1. sept. 1950 ja õpetajaks käskkirjaga 2. sept. 1950 Nikolai Petrov²⁸⁷⁰ arvates 1. sept. 1950.

nikumi algkooliõpetajate ettevalmistamise kursuste kuulaja Petrogradis (Leningradis) 1922–1925, eesti algkooli õpetaja Omski oblastis Kalatšinski rajoonis Zolotaja Niva külas 1925–1927, Leningradi oblasti nõukogude- ja parteikooli ajalooõpetaja 1931–1933, Leningradi Autoteede Tehnikumi 1933–1938 ja Laevaehitustehnikumi 1938–1940 ajaloo- ja majandusgeograafia õpetaja; ENSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse (Glavlit) volinik (tsensor) Tallinnas 1940–1941 ja 1944–1945, evakueerus 1941. aasta juulis Nõukogude tagalasse Uljanovski oblastisse, Suur-Kljutšištši keskkooli õpetaja 1941–1942, EK(b)P KK partei-, nõukogude ja komsomolitöötajate ettevalmistamise kursuste ajaloo- ja majandusgeograafia õpetaja Jaroslavl'i oblastis Mõškinos 1942–1943, ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi velskrite ja ämmaemandate kooli ajaloo- ja majandusgeograafia õpetaja Tambovis 1943–1944, ELKNÜ KK komsomoliaktiivi kursuste ajaloo- ja majandusgeograafia õpetaja Leningradi oblastis Puškinis 1944; EK(b)P KK parteikursuste ÜK(b)P ajaloo lektor Tallinnas 1945–1946, EK(b)P KK j.a Vabariikliku Parteikooli ÜK(b)P ajaloo lektor Tallinnas 1946–1947, dotsendi kt 1947–1950, marksismi-leninismi aluste (ÜK(b)P ajaloo) kateedri juhataja kt ja juhataja; TRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri (NLKP ajaloo kateedri) õpetaja ja vanemõpetaja 1950–1959, kateedri õppekabineti juhataja 1961–1962; personaal-pensionär 1961; EK(b)P keskrevisjonikomisjoni liige, Vladimir Lenini kogutud teoste eestikeelse tõlke toimetuskolleegiumi liige; oli 1928. aastast abielus Feodor Okkiga (1898–1941) ja hiljem Heinrich Tobiasega (1906–2000).

²⁸⁷⁰Nikolai Petrov (1917–?) õppis Leningradi Riikliku Ülikooli ajaloo- ja looteaduskonnas 1934–1935 ja 1937–1941, kus omandas ÜK(b)P ja NSVLi ajaloo õpetaja kutse. Sõjaväe lennukooli kursant Volga-äärses sõjaväeringkonnas 1935–1937; Teise maailmasõja ajal Karjala rindel 3. rajooni lennuväebaasi 26. teenindus- ja kindlustuspataljoni roodukomandör 1941, lennuväe õppekeskuse piloot 1941, 3. rajooni lennuväebaasi 17. teenindus- ja kindlustuspataljoni komsomoliorganisatsiooni sekretär 1941–1942, 9. kaardiväe lennuväediviisi 23. õhudessantpolgu roodupolitruk 1942–1943; Looderindel 6. õhuarmee 4. üksiku inseneripataljoni ülema asetäitja poliitalal 1943, 3. kaardiväe ründelennuväediviisi 70. polgu komsorg 1943, 242. kergepommitajate diviisi 717. polgu komsorg 1943–1944; 1. Valgevene rindel 16. õhuarmee 242. kergepommitajate diviisi poliitisaakonna agitaator 1944–

NSVL ajaloo kateedri vanemõpetajaks on kinnitatud käskkirjaga 21. sept. 1950 Lydia Kuzina²⁸⁷¹ arvates 11. sept. 1950.

Lõpuks, põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri vanemõpetajaiks on kinnitatud käskkirjaga 20. sept. 1950 Hermann Tamm²⁸⁷²

1945 (Poolas ja seejärel Saksamaal); Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonna 11. õhuarmee 28. hävituslennuväediviisi poliitiosakonna agitaator 1945–1946, 11. õhuarmee aviatehnilise polgu agitaator 1946–1947, sai 1943. a raskesti haavata; LRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri aspirant 1947–1950, õppeülesande täitja ja assistent 1948–1950, kateedri juhataja 1949–1950, ühtlasi ÜK(b)P Vassili saarte rajoonikomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja 1948–1949; TRÜ marksismi-leninismi aluste kateedri õpetaja ja vanemõpetaja 1950–1953, lahkus koos abikaasa Liidia Kuzinaga teise kõrgemasse õppeasutusse 1953, väidetavalt Pensasse; EK(b)P Tartu Linnakomitee liikmekandidaat.

²⁸⁷¹Liidia Kuzina (Lidia K.; 1919–?) õppis Leningradi Riikliku Ülikooli ajalooteaduskonnas 1938–1941 ja 1943–1946, ajalookandidaat 1950 (LRÜ). Teise maailmasõja ajal 1331. hospitali vanemmeditsiiniõde 1941–1943; LRÜ marksismi-leninismi kateedri aspirant 1946–1949 ja assistent 1949–1950; TRÜ NSVLi ajaloo kateedri vanemõpetaja 1950–1952, kateedri juhataja 1951–1952, lahkus töölt Tartus koos abikaasa Nikolai Petroviga.

²⁸⁷²Herman Tamm (Hermann T.; 1909 – 23. III 1954 Tartu) õppis Aasovi – Musta mere Põllumajanduse Mehhaniseerimise Instituudi töölisfakultedis 1932–1933 ning instituudi remondi- ja eksploatatsiooni-osakonnas Doni-äärses Rostovis 1933–1938, mille lõpetas põllumajanduse mehaanikainsenerina. Baškiirias Davlekanovo rajoonis traktoristide kursustel 1925, artelli traktorist 1926–1927, põllumajanduskoon-dise remondiluksepp 1928, kooperatiivi viljavarumisvolinik Alšejevski rajoonis Rajevskis 1928–1929, traktoribrigaadi brigadir kolhooside koondises 1929–1930, traktoristide kursuse instruktor Tšeljabinski oblasti Argajaši rajoonis Gubernskojes 1930, teraviljasovhoosi vanemmehaanik Burinos 1930, teraviljatrusti traktoristide kursuste instruktor ja vanemmehaanik Argajaši rajoonis 1930–1931, Burino teraviljasovhoosi masina-traktorijaama juhataja 1930–1931, Rostovi oblastis Zernogradis õppe-katsesovhoosi nr 2 vanemmehaanik 1931–1932, masina-katsejaama uurimisinstituudi laborant ja konstrueerimisinsener 1938–1941; mehaanikainsener Smolenski oblastis Sõtševka sovhoosis 1941 ja Ivanovo oblastis 1941–1942; mobiliseeriti 1942. a mais Puna-

arvates 11. sept. 1950 ja käskkirjaga 10. okt. 1950 Viktor Raukas²⁸⁷³ arvates 2. okt. 1950.

armeesse, kus teenis 1945. aasta sügiseni Põhja-Kaukaasia rindel (sai seal 1942. a kergelt haavata), Uurali sõjaväeringkonnas ja Leningradi rindel, sh Eesti Laskurkorpuse 7. diviisis; Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu j.a Sovhooside Peavalitsuse, Eesti NSV Loomakasvatuse Ministeeriumi ja Eesti NSV Sovhooside Ministeeriumi peainsener loomakasvatuse reorganiseerimise alal 1945–1947, Vodja Põllumajanduse Mehhaniseerimise Kooli direktor ja õpetaja 1947–1950; TRÜ põllumajandusteaduskonna põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri vanemõpetaja 1950–1951, kateedri juhataja kt 1951, teaduskonna prodekaan 1950, põllumajanduse eriteadlaste kvalifikatsiooni tõstmise kursuste juhataja 1950–1951; Eesti Põllumajanduse Akadeemia põllumajanduse mehhaniseerimise teaduskonna energetika ja loomakasvatuse mehhaniseerimise kateedri juhataja 1951–1954, sama teaduskonna ning hüdroomelioratsiooni ja maaparanduse teaduskonna ajutine juhataja 1951–1952, põllumajanduse mehhaniseerimise teaduskonna dekaani kt 1952–1954, põllumajanduse eriteadlaste kvalifikatsiooni tõstmise kursuste juhataja 1951–1952, EPA nõukogu liige; EK(b)P Järvamaa Komitee büroo liige Paides.

²⁸⁷³ Viktor Raukas (1895 – 23. III 1975 Tallinn) õppis Nižni-Novgorodi evakueeritud Varssavi Polütehnilise Instituudi energetika-teaduskonnas 1918–1920 (jäi lõpetamata) ja Tartu Ülikooli õigus-teaduskonna kaubandusosakonnas 1921–1925, mil selle lõpetas. Töötas fotoateljees Mustvees 1911–1913; õppis Nižni-Novgorodi Vladimiri Reaalkooli j.a Mehaanikatehnikumis masinaehitust 1913–1918, Nižni-Novgorodis fotoateljee laborant ja operaator 1913–1915, lukksepp vabrikus Sormovos 1913, lukksepp ja instruktor relvavabrikus 1915–1917, elektrimontöör tehnikute artellis 1917–1918, kaadrite tehniline instruktor, vanemtehnik ja elektrotehnilise osakonna juhataja Nižni-Novgorodi kubermangu rahvamajanduse nõukogus 1918–1920, opteerus 1920; Tartu Õpetajate Seminari ja tööliste õhtutäienduskooli puu- ja metallitöö õpetaja; 2. jalaväerügemendi reamees Tartus 1924; aastail 1922–1926 Tartu Puu- ja Rauatöökooli (ja selle järglaste Tartu Linna Tööstuskooli, Tartu Tööstuskeskkooli, Tartu Tööstuskooli, Tööstuskooli nr 12 ja kodututele õpilastele mõeldud venekeelse Eritööstuskooli nr 12) õpetaja 1922–1950, kooli juhataja 1924–1931, ühtlasi a-st 1927 kooli juures tegutsenud auto- ja mootorrattajuhtide ning mehaanikute kursuste juhataja (1942–1951 Tartu Autokool); TRÜ põllumajandusteaduskonna põllumajanduse mehhaniseerimise kateedri vanemõpetaja 1950–1951; Eesti Põllumajanduse Akadeemia põllumajan-

23. november. Kõige värskemaks uudiseks Tartu Riikliku Ülikooli elus on teadusala prorektorite vahetus.

Rektori käskkirjaga 18. nov. 1950 on vabastatud senine teadusala prorektor, bioloogiliste teaduste doktor prof. A. Marland teadusala prorektori ülesannetest "tema oma soovil" arvates 20. nov. 1950.

Sama käskkirjaga 18. nov. 1950 on kinnitatud teadusala prorektori ülesannetesse meditsiiniliste teaduste doktor prof. E. Martinson alates 20. nov. 1950.

Prof. A. Marlandile teadusala prorektorina heideti ette printsiipaalsuse ja nõudlikkuse puudumist, liberaalitsemist ja valvuse vähesust. E. Martinsonis nähtakse sobivat, kriitilist ja kõva käega meest...

(Järgneb)

duse mehhaniseerimise teaduskonna metallide tehnoloogia ja masinate remondi kateedri vanemõpetaja 1951–1956 ja vanemõpetaja kt 1968; esperantist.

PEETER PAASMÄE. Indrek Ude